
หอสมุดแห่งชาติ
NATIONAL LIBRARY
NATIONAL LIBRARY

หอพระสมุดวชิรญาณ
หอสมุดแห่งชาติ
NATIONAL LIBRARY

พระราชนิพนธ์จดหมายรายวัน

ของพระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เมื่อเสด็จประพาสเกาะชวาครั้งหลัง

พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ
สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน สุขุมชัตยกัลยาวดี
กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร
ณพระเมรุท้องสนามหลวง

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ไท ถนนรองเมือง จังหวัดพระนคร

พ. ศ. ๒๔๖๖

หอสมุดแห่งชาติ
NATIONAL LIBRARY
เลขหัดจู ๑๐๒
เลขหมู่ ๙๑๕.๒๒๔
จ๖๕๗พ๙
น.๑
เลขทะเบียน ถ.๗๗๔๖

สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ
เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน สุขุมชัตยกัลยาวดี
กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร
พ.ศ. ๒๔๒๐-๒๔๖๕

คำนำ

มีรับสั่งพระนางเจ้าสุขุมาลมารศรี พระราชเทวี มายังหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร ว่าในงานพระราชทานเพลิงพระศพสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน สุขุมชัตยกัลยาวดี กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร ณพระเมรุท้องสนามหลวง ในเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๖ นี้ มีพระประสงค์จะทรงพิมพ์หนังสือเปนของถวายแจกจ่ายแจกเนื่องในการพระกุศลทักษิณานุปทาน ซึ่งทรงบำเพ็ญอุทิศประทานสมเด็จพระชิดา โปรดให้กรรมการเลือกเรื่องหนังสือในหอพระสมุด ฯ แลจัดการพิมพ์ถวายเรื่อง ๑

กรรมการมีความยินดีที่ได้มีโอกาศสนองพระคุณในครั้งนี้ ด้วยทูลกระหม่อมหญิงพระองค์นี้เมื่อยังเสด็จดำรงพระชนม์อยู่ ได้ทรงทนุบำรุงหอพระสมุด ฯ มาโดยทรงเฉลิมใส่ในกระแสพระราชดำริห์ของสมเด็จพระบรมชนกนาถ ฯ ซึ่งทรงจัดตั้งหอพระสมุดสำหรับพระนครขึ้นให้เปนสาธารณประโยชน์ ได้ทรงบริจาคหนังสือเรื่องต่าง ๆ ถวายไว้ในหอพระสมุด ฯ มากมายหลายเรื่อง แลทรงอุปการะด้วยประการอย่างอื่นอีกก็มาก ถึงกรรมการได้จารึกพระนามไว้ในเหล่าท่านผู้เปน “เจ้าบุญนายคุณ” ของหอพระสมุด ฯ พระองค์หนึ่งมาช้านาน

ในการเลือกเรื่องหนังสือพิมพ์ถวายพระนางเจ้า ฯ สำหรับทรงแจกในงานพระศพสมเด็จพระชิดาครั้งนี้ ข้าพเจ้าพบหนังสือซึ่งเห็นว่าเหมาะแก่การมีอยู่เรื่อง ๑ คือจดหมายเหตุรายวัน พระบาทสมเด็จ ฯ

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์ เรื่องเสด็จประพาสเกาะชวาครั้งหลัง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔ ในสมัยนั้นทูลกระหม่อมหญิงมีหน้าที่สนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบรมชนกนาถ ฯ เป็นตำแหน่งราชเลขาธิการฝ่ายใน ได้โดยเสด็จและเป็นพนักงานเขียนพระราชนิพนธ์เรื่องนี้ มีต้นร่างทรงรักษาไว้ ครั้นเมื่อล่วงรัชกาลที่ ๕ มา ทรงเกรงว่าพระราชนิพนธ์เรื่องนี้นานไปจะสูญเสีย จึงประทานมาให้คัดสำเนารักษาไว้ในหอพระสมุดสำหรับพระนคร ข้าพเจ้าคิดเห็นว่าถ้าพิมพ์ในครั้งนี้เหมาะด้วยเหตุ ๓ ประการ ประการที่ ๑ เป็นหนังสือเนื่องในทูลกระหม่อมหญิง และเป็นพระราชนิพนธ์สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ประการที่ ๒ เป็นการรักษาพระราชนิพนธ์เรื่องนี้ไว้ให้มั่นคง สมดังพระประสงค์ของทูลกระหม่อมหญิง และประการที่ ๓ พระราชนิพนธ์เรื่องนี้ผู้ที่จะได้เคยอ่านมีน้อยตัว บรรดาผู้ที่ได้รับไปคงยินดีชอบใจอ่านด้วยกันหมดไม่เลือกหน้า ข้าพเจ้านำความที่คิดเห็นกราบทูลพระนางเจ้า ฯ ก็ทรงพระดำริห์เห็นชอบด้วย จึงได้จัดการพิมพ์ถวาย ข้าพเจ้าได้ทำคำอธิบายหมายเลขเพิ่มเติมขึ้นอย่าง ๑ และได้รวบรวมรูปภาพแผนที่และสิ่งอื่น ๆ อันปรากฏในเรื่องพระราชนิพนธ์ เป็นรูปที่ถ่ายเมื่อคราวเสด็จครั้งนั้นบ้าง หารวบรวมมาแต่ที่อื่นบ้าง พิมพ์เพิ่มเติมเข้าอีกอย่าง ๑ ดังปรากฏอยู่ในสมุดเล่มนี้

พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระอัธยาศัยโปรดในการประพาส ตั้งแต่เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติมาเสด็จประพาสแทบทุกปี เสด็จไปตามหัวเมืองน้อยใหญ่ในพระราชอาณาเขตร

เพื่อทรงตรวจตราการปกครองบ้าง เพื่อสำราญพระราชอิริยาบถบำรุงพระกำลังบ้าง ได้เคยเสด็จหัวเมืองทั่วทุกมณฑล เว้นแต่มณฑลภาคพายัพ มณฑลเพ็ชรบูรณ์ มณฑลอุดร แลมณฑลอีสาณเท่านั้น ด้วยในสมัยนั้นทางที่จะไปมายังกันดารนัก ทรงพระราชดำริห์ว่าจะเปนการเปลืองแลลำบากแก่ผู้อื่นยิ่งกว่าประโยชน์ที่จะได้ จึ่งรออยู่ยังมิได้เสด็จจนตลอดรัชกาล แต่ได้ทรงพระราชอุสาหะเสด็จไปถึงนานาประเทศหลายคราว สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามซึ่งได้เสด็จไปถึงต่างประเทศโดยทางไมตรีในเวลาปราศจากศึกสงคราม มีน้อยพระองค์ ที่ได้เสด็จในเวลาเสวยราชย์อยู่ ปรากฏแต่พระเจ้ารามคำแหงมหาราช ซึ่งครองกรุงสุโขทัยเปนราชธานี กับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๒ พระองค์เท่านั้น พระเจ้ารามคำแหงเคยเสด็จไปเมืองจีนเมื่อ พ, ศ, ๑๘๓๗ ครั้ง ๑ เมื่อ พ, ศ, ๑๘๔๓ เสด็จไปอีกครั้ง ๑ รวมเปน ๒ ครั้ง พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จไปยังเมืองมลายูต่างประเทศโดยฉเพาะเมื่อ พ,ศ, ๒๔๓๓ ครั้ง ๑ ได้เสด็จเกาะชวา ๓ ครั้ง เมื่อ พ,ศ, ๒๔๑๓ ครั้ง ๑ เมื่อ พ,ศ, ๒๔๓๙ ครั้ง ๑ เมื่อ พ,ศ, ๒๔๔๔ ครั้ง ๑ ได้เสด็จอินเดียแลเมืองพม่า เมื่อ พ,ศ, ๒๔๑๔ ครั้ง ๑ ได้เสด็จถึงนานาประเทศในยุโรป ๒ ครั้ง เมื่อ พ,ศ, ๒๔๔๐ ครั้ง ๑ แลเมื่อ พ,ศ, ๒๔๕๐ ครั้ง ๑ รวมได้เสด็จไปต่างประเทศเปน ๗ ครั้งด้วยกัน สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามที่เสด็จไปต่างประเทศก่อนได้เสวยราชย์ปรากฏมาในพงศาวดาร ๔ พระองค์ คือ สมเด็จพระนครินทราชาธิราช เมื่อยังเปนหลานหลวง ครองเมืองอินทบุรี

ได้เสด็จไปเมืองจีน เมื่อ พ,ศ, ๑๙๒๐ พระองค์ ๑ สมเด็จพระนเรศวรมหาราชเสด็จไปทรงศึกษาวิชาการณเมืองหงสาวดี เมื่อราวพ,ศ, ๒๑๐๒ พระองค์ ๑ สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชเสด็จไปเมืองหงสาวดี เมื่อราว พ,ศ, ๒๑๑๑ พระองค์ ๓ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลปัจจุบันนี้เสด็จไปทรงศึกษาวิชาการณประเทศยุโรป เมื่อ พ,ศ, ๒๔๓๖ พระองค์ ๑ รวมสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามได้เสด็จไปถึงต่างประเทศมี ๖ พระองค์เท่านั้น ที่กล่าวมานี้ไม่นับถึงเสด็จในการสงคราม เพราะมักเปนแต่ในประเทศที่ใกล้เคียง เช่นเมืองกัมพูชา หรือเมืองทวายเมืองเชียงใหม่เมื่อครั้งเปนอิศระ ถ้านับด้วย ยังมีสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามที่ได้เสด็จต่างประเทศอีกหลายพระองค์

ก็ในการเสด็จประพาสเมื่อรัชกาลที่ ๕ นั้น จะเปนเสด็จประพาสหัวเมืองในพระราชอาณาเขตรก็ดี หรือเสด็จต่างประเทศก็ดี ย่อมมีจดหมายเหตุแทบทุกคราว ถ้าเสด็จเลียบมณฑลตรวจราชการหัวเมืองในพระราชอาณาเขตร มักมีจดหมายเหตุ ๒ อย่าง คือพระราชหัดถเลขาซึ่งดำรัสเรียกว่า “ใบบอก” ทรงพระราชนิพนธ์เล่าข้อราชการแลเรื่องการที่เสด็จมายังผู้รักษาพระนครอย่าง ๑ จดหมายอาลักษณ์ ๆ ที่ตามเสด็จ จดส่งมาถวาย หนังสือ ราชกิจจานุเบกษาให้มหาชนทราบข่าวเสด็จอย่าง ๑ ถ้าเสด็จต่างประเทศมักทรงพระราชนิพนธ์เปนจดหมายรายวันเพิ่มขึ้นอีกอย่าง ๑ เช่นจดหมายรายวันที่พิมพ์ในสมุดเล่มนี้ บางคราวจดหมายรายวันที่ทรงพระราชนิพนธ์ทรงยักเยื้อง

เปนพระราชหัดถเลขาในส่วนพระองค์ ดังเช่นหนังสือไกลบ้านที่โปรด ฯ ให้พิมพ์นั้น ส่วนจดหมายเหตุอาถรรพ์ก็โปรด ฯ ให้ยักเยื้องแต่งพิมพ์เปนเล่มสมุด ดังเช่นโปรด ฯ ให้พระยามหาอำมาตย์ (เสง วิริยศิริ) เมื่อยังเปนพระยาสฤษดิพจนกร เปนผู้แต่งจดหมายเหตุเมื่อเสด็จยุโรปครั้งแรก พระยาวิชิตวงศ์วุฒิไกร (ม ร ว สิทธิ์ สุทัศน์ ณกรุงเทพ) เมื่อยังเปนที่หม่อมนเรนทรราชา เปนผู้แต่งจดหมายเหตุเสด็จยุโรปครั้งหลัง พิมพ์แล้วทั้ง ๒ เรื่อง ส่วนจดหมายเหตุอาถรรพ์ในคราวเสด็จชวาครั้งที่ทรงพระราชนิพนธ์จดหมายรายวันนี้ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ได้ทรงเรียบเรียงส่งมาพิมพ์ในหนังสือราชกิจจานุเบกษา หอพระสมุด ฯ ได้คัดออกรวมพิมพ์เปนเล่มแล้วเหมือนกัน เหตุที่ทรงพระราชนิพนธ์จดหมายรายวันซึ่งพิมพ์ในสมุดเล่มนี้ มีอธิบายดังแสดงมา

กรรมการหอพระสมุด ฯ พร้อมกันขอถวายอนุโมทนาพระกุศลบุญราศีทักษิณานุปทาน ซึ่งพระนางเจ้า ฯ ได้ทรงบำเพ็ญในครั้งนี้ และเชื่อว่าท่านทั้งหลายบรรดาที่ได้รับแจกอ่านหนังสือเรื่องนี้ คงจะถวายอนุโมทนาทั่วกัน

หอพระสมุดวชิรญาณ

วันที่ ๑๕ พฤศจิกายน พระพุทธศักราช ๒๔๖๒

สารบาญ

เสด็จออกจากกรุงเทพ	หน้า	๑
แวะชุมพร	,,	๔
เดินเรือ	,,	๕
เสด็จถึงสิงคโปร์	,,	๗
ออกจากสิงคโปร์ไปทอดในช่องบังกา	,,	๑๕
ออกจากช่องบังกา	,,	๑๖
ถึงเกาะชวาเสด็จขึ้นบกที่ท่าเมืองบเตเวีย	,,	๑๖
ประทับเมืองบุยเตนซอค	,,	๑๘
เสด็จเยี่ยมตอบเคาวเนอเยเนราล	,,	๑๙
ประพาสสวนหลวงที่เมืองบุยเตนซอค	,,	๒๑
ประพาสเมืองบเตเวีย	,,	๒๓
ประพาสสวนหลวงที่เมืองบุยเตนซอค	,,	๒๕
ประพาสเมืองบุยเตนซอค	,,	๒๖
เสวยที่จวนเคาวเน่อเยเนราล	,,	๒๗
ประพาสโรงทำหมวกสานที่เตงการัง	,,	๒๘
ประพาสสวนเอคอนอมิกที่เมืองบุยเตนซอค	,,	๓๓
เสด็จออกจากเมืองบุยเตนซอค	,,	๓๔
ประพาสตำบลสุกบูมิ	,,	๓๕

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย CHULALONGKORN UNIVERSITY LIBRARY

ถึงที่ประทับเมืองบันดอง หน้า ๓๕
ประพาสบ้านเรสิเดนต์แลเมืองบันดอง ,, ๓๗
สมเด็จเจ้าฟ้าอัษฎางค์เริ่มประชวร ,, ๓๙
ประพาสโรงทำยาควินิน ,, ๔๐
ประพาสเมืองบันดอง ,, ๔๒
ประพาสเมืองจันยอ ,, ๔๔
ประพาสบ้านเคาวเนอเยเนราลที่ตำบลจิปานัส ,, ๔๕
สมเด็จเจ้าฟ้าอัษฎางค์ประชวรหนักครั้งแรก ,, ๔๙
ทรงทำพิธีวิสาขบูชา ,, ๕๐
สมเด็จเจ้าฟ้าอัษฎางค์ค่อยคลายประชวรครั้งแรก ,, ๕๒
สมเด็จเจ้าฟ้าอัษฎางค์ประชวรหนักครั้งที่ ๒ ,, ๕๗
สมเด็จเจ้าฟ้าอัษฎางค์ค่อยคลายประชวรครั้งที่ ๒ ,, ๖๐
ประพาสน้ำตกจรุง ,, ๖๐
ประพาสกุหนุงปุตรี ,, ๖๒
พระอาการสมเด็จเจ้าฟ้าอัษฎางค์คลายขึ้นครั้งที่ ๓ ,, ๖๕
ประพาสบ้านหมอดอยเยอร์ ,, ๖๕
ประพาสบ้านระเด่นตำมะหงง ,, ๖๖
เสด็จประพาสเมืองการุต ,, ๗๗
ทอดพระเนตรพิธีเกี่ยวเข้าที่ตำบลปาดาราดัง ,, ๘๖
เสด็จจากบันดองประทับแรมที่ตำบลเมาส์ ,, ๒๐๑

ประพาสเมืองปวเรศโย	หน้า ๑๐๔
ผ่านเมืองยกยา	,, ๑๐๗
ถึงเมืองโซโล	,, ๑๐๘
เสด็จเยี่ยมตอบเรสิเดนต์ เมืองโซโล	,, ๑๑๑
เสด็จวังสุสุหุนันทอดพระเนตรนางรำมดูโย	,, ๑๑๓
เสด็จวังสุสุหุนันทอดพระเนตรแห่ แตโรงพิธี	,, ๑๒๓
ทรงถ่ายรูป	,, ๑๒๕
เสด็จบ้านระเด่นอธิปติ อรรคมหาเสนา เมืองโซโล	,, ๑๒๘
ประพาสเมืองโซโล	,, ๑๓๐
เสด็จวังมังกุนคโร ทอดพระเนตรดงินดริโย (ดคร)	,, ๑๓๑
เสด็จประพาสวังของสุสุหุนันที่ดังคานาเรียว	,, ๑๓๙
เสวยดินเนอที่วังสุสุหุนัน	,, ๑๔๓
สุสุหุนันเลี้ยงดินเนอ	,, ๑๔๔
เสด็จจากเมืองโซโล	,, ๑๔๘
พักเสวยที่มัดดิยุน	,, ๑๔๙
ประทับเมืองสุรบายยา	,, ๑๕๓
ฉายพระรูปที่ห้างวันเฮย์ส	,, ๑๕๔
ทอดพระเนตรหอสูงที่เมืองสุรบายยา	,, ๑๕๕
ประพาสเมืองบัสสะรวน	,, ๑๕๗
ทอดพระเนตรแห่สะนันนัน	,, ๑๕๘

สมาคมแห่งชาติ ROYAL LIBRARY

เส็ดจกลับผ่านเมืองโซโล หน้า ๑๖๒
เส็ดจถึงเมืองยกยา ,, ๑๖๔
เส็ดจบ้านเรสิเดนต์ ,, ๑๖๕
เส็ดจวังสุลต่าน ,, ๑๖๕
ทอดพระเนตรระบำสะเรมปี่ ,, ๑๖๙
ทอดพระเนตรเทวสถานบรัมบานัน ,, ๑๗๒
ทอดพระเนตรวัดจันดิเส่ว ,, ๑๗๔
ทอดพระเนตรเครื่องอาวุธของสุลต่าน ,, ๑๗๕
ทอดพระเนตรสิงเกตที่ออกสนามของสุลต่าน ,, ๑๗๖
ทอดพระเนตรมิวเซี่ยม ,, ๑๗๗
ทอดพระเนตรรถครวายังวอง ในวังสุลต่าน ,, ๑๗๙
เส็ดจวัดเมนดุด ,, ๑๘๑
เส็ดจวัดบุโรบุโด ,, ๑๘๓
เส็ดเมืองมะเกลัง ,, ๑๘๔
ประพาสสวนที่บ้านเรสิเดนต์ เมืองมะเกลัง ,, ๑๘๕
ทอดพระเนตรโรงทหารที่เมืองมะเกลัง ,, ๑๘๗
เส็ดจกลับจากเมืองมะเกลัง ประทับร้อนเมืองยกยา ,, ๑๘๙
เส็ดจกลับจากเมืองยกยา ,, ๑๙๐
ประทับแรมที่ตำบลเมาส์ ,, ๑๙๐
เส็ดจถึงเมืองบันดอง ,, ๑๙๑

เสด็จประพาสโรงทหารที่ตำบลจิมะหิ หน้า ๑๙๑
เสด็จกลับจากเมืองบันดอง ,, ๑๙๓
เสด็จเสวยกลางวันกับเคาวเนอเยเนราล ที่บุยเตนซอค
เมื่อขากลับ ,, ๑๙๓
ฉายพระรูปที่บ้านเคาวเนอเยเนราล ที่บุยเตนซอค ,, ๑๙๕
เสด็จกลับถึงเมืองบเตเวีย ,, ๑๙๖
ทอดพระเนตรโรงทำฝิ่นของรัฐบาล ,, ๑๙๖
ออกเรือพระที่นั่งกลับจากชวา ,, ๑๙๘
เสด็จกลับถึงเมืองสิงคโปร์ ,, ๑๙๙
เสด็จกลับถึงเมืองสงขลา ,, ๒๐๑
เสด็จประพาสชายเสด็จที่เกาะพงัน ,, ๒๐๒
มีการเลี้ยงรื่นเริงในเรือพระที่นั่ง ,, ๒๐๒
เสด็จแวะชุมพร ,, ๒๐๓
เสด็จแวะศรีมหาราชา ,, ๒๐๓
เสด็จกลับถึงปากน้ำ ,, ๒๐๔
เสด็จกลับถึงกรุงเทพ ฯ ,, ๑๐๔

สารบารพรูป[๑]

พระรูปสมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร	หน้าสมุด
พระบรมรูปเสด็จถึงชวา ขึ้นเมืองบเตเวีย	,, ๑๖
พระบรมรูปหมู่ถ่ายที่โรงทำหมวกสานที่เตงกรัง	,, ๒๘
รูปภูเขาไฟกุหนุงมราบี	,, ๓๖
รูปโฮเตลโฮมันน์ซึ่งเสด็จประทับที่เมืองบันดอง	,, ๔๔
รูปกระบวรแห่กระบักเมาลุก (เมืองโซโล)	,, ๖๖
รูปนางในเชิญเครื่องที่เมืองยกยา	,, ๗๖
รูปนางระบำ มะดูโย	,, ๙๒
รูปถครหลวงเมืองยกยา	,, ๑๐๐
รูปโขนหลวงเมืองยกยา	,, ๑๑๒
รูปบีพาทย์ แลต้นบทถครหลวงเมืองยกยา	,, ๑๒๒
รูปผู้หญิงช่างเขียนผ้าไกน์	,, ๑๓๔
รูปเทวสถานบรัมบาดัน	,, ๑๔๔
พระพุทธรูปแลพระรูปโพธิสัตวในเมนดุด	,, ๑๕๔
รูปพระเจดีย์บุโรบุโด	,, ๑๖๒
พระพุทธรูปแลลายจำหลักฐานทักษิณพระเจดีย์บุโรบุโด	,, ๑๗๐
รูปศิลาจำหลักภาพเรื่องรามเกียรติที่เทวสถานบรัมบานัน	,, ๑๗๘
รูปภายในบัณฑโป (ท้องพระโรง) เมืองโซโล	,, ๑๘๔
รูปภายนอกบัณฑโป (ท้องพระโรง) เมืองโซโล	,, ๑๙๒

๑ รูปที่มีในสมุดเล่มนี้มิได้วางระยะตรงกับเรื่องเพราะจะซ้อนกันนัก

หอสมุดแห่งชาติ
NATIONAL LIBRARY

พระราชนิพนธ์ เรื่องเสด็จประพาสชวา

ครั้งที่ ๓

เมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๒๐ (พ. ศ. ๒๔๔๔)

วันที่ ๕ พฤษภาคม ร, ศ, ๑๒๐
ตรงกับวัน ๑๗ ค่ำ บีฉลูตรีศก จ, ศ, ๑๒๖๓

เมื่อวานนี้สวดมนต์ในห้องเขียว[๑] วันนี้เลี้ยงพระกรมหมื่นวชิรญาณ ๑ พระองค์อรุณ ๑ สมเด็จพระวันรัตน ๑ เจ้าสถาพร ๑ พระธรรมวโรดม ๑ พระพิมลธรรม ๑ พระสาสนโสภณ ๑ พระอุบาลี ๑ พระธรรมโกษา ๑ พระธรรมไตรโลก ๑[๒] ฉันแล้ว

---

๑ ห้องเขียวพระที่นั่งบรมราชสถิตยมโหพาร ในพระบรมมหาราชวัง

๒ อธิบายพระสงฆ์ ๑๐ รูปนั้น คือพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ๑ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร วัดราชบพิธ ๑ สมเด็จพระวันรัตน (ฑิต) วัดมหาธาตุ ๑ สมเด็จพระสังฆราชเจ้าบัดนี้ เมื่อยังดำรงพระยศเป็นหม่อมเจ้าพระสถาพรพิริยพรต ๑ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฤทธิ) วัดอรุณ เมื่อยังเป็นที่พระธรรมวโรดม ๑ สมเด็จพระมหาวีรวงศ์ (ยัง) วัดโสมนัสวิหาร เมื่อยังเป็นที่พระพิมลธรรม ๑ พระสาสนโสภณ (อ่อน) วัดราชประดิษฐ ๑ พระอุบาลี (ปาน) วัดพระเชตุพน ๑ พระพรหมมุนี (แพ) วัดสุทัศน์ เมื่อยังเป็นที่พระธรรมโกษา ๑ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (จ่าย) วัดเบญจมบพิตร เมื่อยังเป็นที่พระธรรมไตรโลก ๑

สรงข้างใน เวลากำหนด ๒ โมง ๒๕ ถึง ๓ โมง ๓๑ ออกจากตำหนัก แพทันตามกำหนด พระชยันโตที่ชลังคณพิมาน ฝนตกพร่ำเพรื่อมาแต่วานนี้ แต่เวลามาลงเรือฝนหยุด เมื่อเวลาจะออกเรือฝนตกอีก เรือลงมาเกือบจะถึงออเรียนตัลโฮเตล มีเรือชวางหน้า มหาจักรีหลีกไปข้างซ้ายเฉียดฝั่งใกล้เรือแพ น่าโดนเต็มที่ทั้งสอง แต่เขาเดินเรือดีจดหมายต่อว่ากรมเจ้าท่าเพราะเรือไฟแล่นตามมาแต่ไม่นำ ซ้ำปล่อยให้เรือจอดกีดทางอีกหลายลำ[๑] ถึงปากน้ำเที่ยงเศษ คอยน้ำ ลมอยู่ข้างจะจัดตกเย็นซาลง ออกเรือย่ำค่ำข้ามสันดอนทุ่ม ๑ มีคลื่นนิดหน่อย.

ผู้ที่มา สรรพสาตร สมมต ดำรง พิทย์ มหิศร กิติ รพี จิร อาภา ดิลกจะไปยุโรป เสรฐวงศ์ เด็กๆ เอี่ยดเด็ก เอี่ยดน้อย ข้าราชการ เจ้าพระยาสุรวงศ์ พระยาอนุชิต พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร เจ้าหมื่นสรรเพธ พระรัตนโกษา จมื่นจงชวา หมอ หม่อมเจ้าเจียก หมอไรเตอร ราชองครักษ์พระราชวรินทร ข้างใน แม่เด็ก สุขุมาล เจ้าสาย ลูกหญิงสุทธาทิพย ลูกเด็กๆ หญิงกลางมาลินี หญิงเด็กนิภา อาทร สุจิตรา นางชุ่ม นางเอี่ยม นางเอิบ เจ้าถนอม[๒] เรือที่มาด้วย พาล สุครีพ จำเริญ มีดมเย็นสบายเสมอ.

---

๑ ตั้งแต่คราวนี้ จึงเปนธรรมเนียมมีเรือไฟนครบาลนำไปก่อนเรือพระที่นั่งเปนนิจ

๒ อธิบายผู้โดยเสด็จตามลำดับในพระราชนิพนธ์

เจ้านายฝ่ายหน้า

(๑) พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสาตรศุภกิจ

วันที่ ๒ พฤษภาคม ร, ศ, ๑๒๐

ตรงกับวัน ๒ ๆ ๖ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จ, ศ, ๑๒๖๓

นอนหลับสบายดี เรื่องตกมาถึงสามร้อยยอดไม่มีคลื่น แต่มีลม

---

(๒) พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์

(๓) พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ

(๔) พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนพิทยลาภพฤฒิชาดา

(๕) พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย

(๖) พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ์ (กรมหมื่นจันทบุรีนฤนาถ)

(๗) พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ (กรมหมื่นราชบุรีดิเรกฤทธิ์)

(๘) พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าจิรประวัติวรเดช (กรมหมื่นนครไชยศรีสุรเดช)

(๙) พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์ (กรมหมื่นชุมพรเขตรอุดมศักดิ์)

(๑๐) พระเจ้าลูกยาเธอ พระองเจ้าดิลกนพรัฐ (กรมหมื่นสรรควิสัยนรบดี)

(๑๑) พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเสรฐวงศ์วราวัตร (กรมหมื่นอนุพงศ์จักรพรรดิ)

สบายดี เวลาบ่ายแวะที่ชุมพร พระยาดำรงสุจริต[๑] พระยาวรสิทธิ[๒] ลงมา ได้รับข่าวโทรเลขนิวบราวเนอ[๓]ว่า พระยารัษฎา[๔]ยังออกจาก

---

(๑๒) สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ (กรมขุนนครราชสีมา)

(๑๓) สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดช (กรมขุนสุโขทัยธรรมราชา)

ข้าราชการฝ่ายหน้า

(๑๔) เจ้าพระยาสุรวงศ์วัฒนศักดิ์ (โต บุนนาก)

(๑๕) พระยาอนุชิตชาญไชย (สาย สิงหเสนี)

(๑๖) เจ้าพระยาสุรสีหวิศิษฐ์ศักดิ์ (เชย กัลยาณมิตร) เมื่อยังเปนพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก

(๑๗) พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ (นพ ไกรฤกษ์) เมื่อยังเปนเจ้าหมื่นสรรเพชภักดี

๑ พระยาดำรงสุจริต (คอ ซิมก๊อง ณระนอง) ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลชุมพร

๒ พระยาวรสิทธิเศวีวัตร (ไต้ฮัก) ข้าหลวงเทศาภิบาล มณฑลภูเก็จ

๓ นิวบราวเนอ เปนที่พระทวีปสยามกิจ กงสุลที่เกาะหมาก

๔ พระยารัษฎานุประดิษฐ (คอ ซิมบี๋ ณระนอง) ผู้ว่าราชการเมืองตรัง รั้งตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลภูเก็จ

ภูเก็จไม่ได้ไม่มีเรือ จึงได้เอาตัวพระยาดำรงสุจริตไป พระยาวรสิทธินั้นเมียเจ็บจะยังเข้าไปกรุงเทพ ฯ ไม่ได้ ตัวเองก็บอกป่วยออดแอดมาก อยู่จน ๕ ทุ่มจึงได้ออกเรือจากชุมพร ฝนตกโปรยปรายอยู่เสมอ แต่เขาว่าพึ่งมีได้ ๓ วันนี้ แต่ก่อนนี้แล้งแดร้อนมาก ปลาพึ่งเข้าถมุได้กินปลาทูสด

วันที่ ๗ พฤษภาคม ร, ศ, ๑๒๐

ตรงกับวัน ๓ ๆ ๖ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จ, ศ, ๑๒๖๓

ตั้งแต่นี้มาฝนไม่มี พึ่งได้รู้ครั้งแรก ว่าเกาะพงันชาเส็ดจถึงน้ำแห้ง[๑] เพราะฉนั้นจึงไม่ได้แวะ

---

(๑๘) พระรัตนโกษา (เล็ก สุจริตกุล) ต่อมาได้เปนพระยา

(๑๙) เจ้าพระยาธรรมาธิกรณาธิบดี (ม. ร. ว. บุ้ม มาตากุลณกรุงเทพ) เมื่อยังเปนจมื่นจงชวา

(๒๐) หม่อมเจ้าเจียก ในกรมหมื่นภูวเนตรนรินทรฤทธิ์

(๒๑) หมอไรเตอร ชาติเบลเยียม (ถึงรัชกาลปัจจุบันได้เปนพระยาประเสริฐสาตรธำรง)

(๒๒) พระราชวรินทร (เชียร บุนนาค)

เจ้านายฝ่ายใน

(๒๓) สมเด็จพระ (ศรีพัชรินทรา) บรมราชินี

๑ ชาเส็ดจที่เกาะพงันเปนที่โปรดประพาส ถ้าโดยปรกติเส็ดจแวะขึ้นสรงน้ำในลำชาเปนนิจ มีศิลาทรงจาริกอักษรพระนามไว้หลายแห่ง

วันที่ ๘ พฤษภาคม ร, ศ, ๑๒๐
ตรงกับวัน ๕ ๆ ๖ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จ, ศ, ๑๒๖๓

อากาศใสสว่างไม่มีร่องรอยฝนตั้งแต่เมื่อคืนนี้มา ลมไม่ใคร่มี ค่อนจะอยู่ข้างร้อน เรือมาถึงเกาะริดังมีพยุฝน ในระหว่างเกาะกับฝั่งเห็นอยู่ข้านานนึกว่าจะพ้น พอเวลาพลบฝนตกมากมีพยุ แต่ไม่ช้าก็หาย

วันที่ ๙ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๐
ตรงกับวัน ๖ ๗ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จ.ศ. ๑๒๖๓

อากาศใสตลอดทั้งวัน มีลมไม่ร้อนมากนัก ค่ำ[illegible]เกาะติงกี แขวงเมืองปาหัง เห็นดาวหางขึ้นทิศตวันตกอยู่ตวันตกของดาวไถ

---

(๒๔) พระนางเจ้าสุขุมาลมารศรี พระราชเทวี

(๒๕) พระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวัสดิภิรมย์ กรมขุนสุทธาสินีนาฏ

(๒๖) สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร

(๒๗) สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ามาลินีนภดารา

(๒๘) สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้านิภานภดล

(๒๙) พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าอาทรทิพยนิภา

(๓๐) พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าสุจริตราพรรณี

(๓๑) เจ้าจอมมารดาชุ่ม

ค่อนข้างเหนื่อหน่อยหนึ่ง ไม่แลเห็นเปน ๓ หางดังที่กล่าว ถ้าแลดูด้วยตาเปล่าอาจจะเห็นได้ว่าเปน ๒ หางโดยพร่าง ๆ แต่เมื่อดูด้วยกล้องเห็นเปนหางเดียว สอบเวลามื่นไตม์ในเรือ ๗ โมง ๒๐ มินิตค่ำ (ทุ่ม ๒๐ มินิต) แลติจูด ๒ ดีกรี ๓๓ มินิตเหนือ ลองติจูด ๑๐๒ ดีกรี ๒๓ มินิตตวันออก เมื่อเวลาเห็นท้องฟ้าค่อนอยู่ข้างจะมัวฝน

วันนี้ทำหนังสือเร่งจะให้ทันเพราะพรุ่งนี้จะถึงสิงคโปร์จะได้ส่งยุโรป.

วันที่ ๑๐ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๐
ตรงกับวัน ๖ ๗ ๖ ๘ ค่ำ บีฉลูตรีศก จ.ศ. ๑๒๖๓

เรือมาถึงนอกอ่าวสิงคโปร์แต่ดึกทอดคอยเวลาฝนตก ต้างแต่งเรือแล้วจึงไปช้า ๆ ไปทอดท่า ๕ โมงทันกำหนด ผู้ลงมาแรกมิศเตอร แอนเดอสัน กงซุลเยเนราลของเรากับมิศเตอร์รอส พระยาสุนทราทร[1] ข้าหลวงเมืองกลันตัน รายามุดาเมืองไทร[2] มิศเตอรนิวบราวเนอ

---

(๓๒) เจ้าจอมเอี่ยม

(๓๓) เจ้าจอมเอิบ

(๓๔) หม่อมเจ้าถนอม ในกรมหมื่นอดุลยลักษณสมบัติ เปนตำแหน่งผู้รับสั่ง

๑ พระยาสุนทราทรธุรกิจ (หมื่ ณถลาง)

๒ พระยาเสนีณรงค์ฤทธิ์ (อับดุลอาซิด) น้องเจ้าพระยาไทร ฯ

กงซุลเยเนราลบีนัง ตันบูเด็ยด[๑] หลานพระยาอนุกูล ได้ส่งพวกที่หนึ่ง ที่สอง คือภาพเด็ก[๒] กิติ เสรฐวงศ์ (ไปกับ) ถูกเอี่ยดน้อย กรมซน[๓] ดุ๊ก รพี (ไปกับ) ถูกหญิงเด็กๆ ๔ คนขึ้นบกไปก่อน กองพิการ[๔] คือ จิร ดิลก ขึ้นด้วย ไม่ทันที่จะพูดอันใดกี่มากน้อย พอเรือรบเราแลกเปลี่ยนกันสลุตกับบนบกแล้ว แอดติงคอเวอเนอร เซอแฟรงสาศเตนฮันมาถึง กับเอดดิคงแต่งตัวยุนิฟอมพลเรือนขาว ซึ่งเกิดขึ้นใหม่ที่ได้รู้เมื่อคราวรับดุ๊กออฟคอนวอลแลยือก คือเสื้อกางเกงขาว ตามธรรมเนียมแขนพันดำ หมวกเฮลเม็ดยอด แต่มีผ้าดำแซกอยู่ในผ้าขาวที่พันเปนยุนิฟอมซึ่งเราได้เห็นเขาแต่งคนเดียว เราแต่งเสื้อขาวทหารเรือ เมื่อคอเวอเนอขึ้นบกได้สลุต ตกลงกันเปนอันจะเลี้ยงกลางวันที่คอเวอนแมนต์เฮาส์ ซึ่งเปนการสดวกน่าพอใจกว่าเลี้ยงดินเนอร เพราะฉนั้นในเวลาขึ้นบกจึงได้เลื่อนไปขึ้นต่อเที่ยง ด้วยหมายว่าทาง

---

๑ เด็ยวันเปนพระอนุกูลสยามกิจ

๒ ทรงใช้คำว่าภาพเด็กตามภาษาจีน ซึ่งเขียนเครื่องถ้วยชามเปนรูปเด็กๆ ในที่นี้หมายความว่าพวกเด็กๆ มีสมเด็จพระเจ้าลูกเธอที่ยังทรงพระเยาว์เปนต้น

๓ คำว่า กรมซน ในที่นี้หมายว่าเด็กกอง ๑ เหมือนกัน คือสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ และพระเจ้าลูกเธอ และพระเจ้าลูกเธอพระองค์หญิงที่ยังทรงพระเยาว์

๔ กองพิการหมายความว่าผู้ที่ไปเกิดป่วยเจ็บกลางทาง

เรือ ๑๕ มินิตบก ๑๕ มินิตจะถึงเที่ยงครึ่ง แต่ที่แท้เป็นอันผิดไปกับที่เขาไปสั่งกัน ว่าเราจะถึงท่าเที่ยงครึ่ง แต่ก็ไม่เป็นไรเพราะทหารเขามาคอยอยู่แล้วแต่ ๔ โมง เดี๋ยวนี้เขาไม่มีทหารอังกฤษที่นี่มีแต่แขกเยเนอราลคอมมานเดอรอินชีพก็ไม่มี เรือรบลำหนึ่งได้สลุดเสมาหาก่อนขึ้นบก ที่ว่ามิศเตอรเกนเนล์ดีลงมาเกือบไม่ทัน มีกงสุลวิลันดาอยู่ที่นั่นคนหนึ่ง ไปเรือแดรถของเคาวเนอกับแม่เด็ก ผู้ที่ไปด้วยมีแต่กรมดำรง กรมพิทย นอกนั้นขึ้นภายหลัง ตามทางที่ขึ้นไปจนถึงคอเวอนแมนต์เฮาส์ไม่มีอะไรเปลี่ยนแปลงนอกจากเรือนสัก ๒ หลังกับต้นประดู่โตขึ้น ยังไม่มีใครที่คอเวอนแมนต์เฮาส์ ต่อไปจึงค่อยมาตามลำดับ ผู้ที่มาคือมิศซิสเกนเนล์ดี มิศเตอแลมิศซิสเบ็อช ซึ่งเป็นลูกของมิศเตอเบ็อชโกโลเนียลซิเกรตตารีในเวลาที่เรามาคราวแรก ได้รับที่เป็นเคาวเนอเมืองบอเน่ียวฝั่งตวันตก กับกงสุลวิลันดา อิตาเลี่ยน อเมริกัน เห็นจะเท่านั้นเอง เสียงเวลาบ่ายโมง ๑ มีคนมาให้เจ้าแผ่นดินอังกฤษแล้วเรากับแม่เด็ก เราตอบแล้วเขาตอบรับอีกครั้งหนึ่ง สูบบุหรี่ในห้องโต๊ะ เมื่อลุกขึ้นจากโต๊ะแล้วผู้หญิงขึ้นไปบนเรือนชั้นบน แยกตัวเคาวเนอแลเราเดินเข้าไปในห้องออฟพีศที่เราเคยเดินอยู่เสมอ เขาชี้ให้ดูรูปสุลต่านยะโฮ (อาบูบะกะ) รูปนี้ให้ไว้ตั้งแต่เซอรแฮร์ออต แต่แรกส์ร้างคอเวอนแมนต์เฮาส์ ติดอยู่ที่ห้องนั่ง แต่แรกเราเคยขึ้นมาบนเรือนหลังนี้เคยเห็นจะเข้า ๓๐ ปีอยู่แล้ว พึ่งมาพลอยเป็นโทษด้วยถูกชายคราวนี้ เขาว่าเขาไม่เห็นควรจะติดข้างบน จึงเอามาติดเสียข้างล่าง

การที่สุดด่านยะโฮเสียคนไปครั้งนี้ ฤๅอาบูบะกะพ่อได้ดีขึ้น ก็อาศรัยความต้องการของอังกฤษเปนยอดเปนใหญ่ในเวลาที่อาบูบะกะเปนตำมะหงงศรีมหารายาคลายสมุหนายก อังกฤษต้องการจะให้ขัดแขงต่อสุดด่านเมืองมัว จึงยกชื่อตำมะหงงออกเสีย ใช้แต่มหารายา เวลานั้นเปนเวลาที่เราแรกออกมา ยกกันเกือบเปนที่สองรองจากเรา เจ้าพระยาไทรอะหะหมัดดูไม่ได้ แลขออย่าให้เรารับเชิญไปเมืองยะโฮเปนอันขาด เวลานั้นกำลังภูมมากตั้งตัวเปนกิงแชมเปนช์ใครไปถึงเปนกินได้หมด เกิดมาเปนฝรั่งในสิงคโปร์ ไม่มีสักคนเดียวที่จะไม่ชอบ ที่จริงแกก็เปนคนรุงรังด้วยหนี้สินแลเรื่องไม่ดีต่าง ๆ แต่หากอังกฤษอยากจะดีภายหลังก็ค่อย ๆ เก็บเข้าไปทีละน้อย จนถึงตัวเองอยากเปนสุดด่าน เพราะเหตุว่าตำแหน่งมหารายาเปนของข้างฝ่ายอินเดีย แลเปนชื่อข้างฮินดู ฝ่ายเมืองมลายูนี้สุดแต่ใครเปนใหญ่ต้องเปนสุดด่าน ถ้าเปนมหารายาออกรู้สึกว่าเปนไพร่ เพราะเหตุที่ตำแหน่งขุนนางเขามี ถ้าจะเปรียบด้วยไทย ๆ เหมือนกับตั้งเจ้าแผ่นดินให้เปนพระยาปเดนทิโกศล ถึงทั้งมีชื่อแสดงมาในเทศนาวากาลว่าเปนเจ้าแผ่นดินใหญ่ ก็ไม่เปนที่พอใจ ฉันใดก็ฉันนั้น จึงได้รับสัญญาซึ่งอังกฤษทำใหม่แลกเอายศสุดด่าน แต่พ่อซึ่งเปนที่พึ่งใจคนเปนอันมากยังเปนได้ปานนั้น เพราะเหตุว่าเปนร่างร้านในการเมืองมลายูสงบเรียบร้อยลงแล้ว ครั้นร่างร้านเก่าทำขึ้นใหม่ก็ใช้ไม้เก่าแลซ้ำผุมาแต่เดิมด้วย ก็เปนอันเตรียมจะรื้อ โทษทั้งปวงอันกล่าวฉเพาะสุดด่านคน

ใหม่นั้น ข้อหนึ่งเล่นพสุราเมา ข้อสองคบคนเลว ๆ ข้อสามไปซื้อม้าที่แข่งแล้วมาหลอกว่ายังไม่ได้แข่ง ถูกประณามทั้งคดีที่สิงคโปร์แลกาลกัตตา ข้อสี่จะทำรถไฟแต่สิงคโปร์ไปยะโฮเพื่อจะต่อสายไปแประไม่ยอม จะทำเองก็ไม่มีเงิน ข้อห้ามีหนังสือไปเชิญดุกออฟคอนวอลแลยืกให้ไปเปนยะโฮ ไม่ส่งทางเคาวเนอ โทษ ๕ ประการนี้เปนอันประณามไม่ให้เผ้าดุกออฟยืก จึงลงเรือก่อนหน้าวันที่จะมาถึง ๓ วัน ว่าจะไปยุโรป เสียงมันช่างตรงกันข้ามกับเมื่อ ๓๐ ปีล่วงมาแล้ว ครั้งนั้นใครพูดถึงมหารายายะโฮน้ำลายจะหยด ครั้งนี้เอ่ยชื่อขึ้นกับใครไม่ได้ ร้องแต่ไม่ดีทุกคน ดูก็เปนที่น่าสังเวชสลดใจเมื่อเวลาดูรูปนั้น ข้อความทั้งนี้ได้จากแอกติงเคาวเนอโดยมาก จากผู้อื่นซ่อมแซมบ้าง ไปดูรูปกวีนิวิกตอเรียแลปฤกษากันด้วยเรื่องจะไว้ที่ไหนดีตามเคย แต่คราวนี้เห็นจะเปนอันตกลงที่จะสร้างอนุสาวรีย์สำเร็จได้ พากันออกไปเดินอย่างที่เรียกว่าเดินยามที่เฉลียง พูดกันด้วยเรื่องการงานทั้งปวงในเมืองมลายู มีข้อสำคัญที่เกี่ยวข้องกับเรายังจะอยากขอขยับเขตรแดนที่กำหนดต่อกับแประเข้าไปอีกหน่อยหนึ่ง ก็เปนธรรมดาที่เซอแฟรงส์เปนต้นคิดจะให้เซอชาดมิตเชดพูดกับเราเพราะตัว เขายังอยากจะทำเช่นนั้นอยู่ พูดหลายหนถึงเรื่องจะตกลงกันด้วยปากง่ายกว่าทางฟอเรนออฟพีศ แต่ในเรื่องนี้เขาได้ส่งเข้าไปที่มิศเตอรอาเชอ[๑] ก่อนแล้ว

---

๑ มิศเตอร อาเชอ เปนอุปทูตอังกฤษอยู่ในกรุงเทพ ฯ เดี๋ยวนี้รับราชการเปนเลขานุการอยู่ในสถานทูตไทยที่กรุงลอนดอน

แดเราไม่เอออวยด้วย ได้บอกว่าข้างเราก็มีบางตำบลพวกราห์มันร้องว่ากินเข้าไปในที่ทำมาหากินของคนในบ้านนั้น แต่เห็นว่าเปนอันได้ตกลงกันในสัญญาแล้วจึงไม่ได้ยกขึ้นพูด ให้มิศเตอรอาเชอเขาพูดกันทางบางกอกเถิดดีแล้ว กลับขึ้นไปบนเรือนอีกหน่อยหนึ่งจึงได้กลับไปเฮอริดันเฮาส์ แล้วต่างคนต่างแยกกันไป แม่เด็กไปโรงพยาบาล เราเขียนหนังสือบอกส่งที่ประชุม แล้วพูดกับรายามุดาแลพระทวีปเรื่องการเมืองไทรจนบ่าย ๔ โมงครึ่ง ไปโบเตนิกเดิดการ์เด็นแล้วไปดูสวนพวกที่ปลูกไม้มีประโยชน์มีซารารับเบอรเปนต้น ไม่งามแต่ที่ทึ่งกลับจนค่ำ หมายว่าจะไปแวะที่คลับเพื่อจะปล่อยรถแอกติงเคาวเนอให้กลับ แล้วเอารถของเราไปที่แรฟเฟอดโฮเตลแต่มันเกือบทุ่ม ๑ เสียแล้วจึงได้เลยไปที่โฮเต็ล เขาจัดห้องให้พักที่มุมชั้นที่สอง ลมเย็นสบายดีเสียจริง ๆ แลยังมีห้องนอนด้วยต่างหาก ที่จริงเรามี ๔ คนด้วยกันเท่านั้น ในเวลานั้น คือ กรมดำรง อาภา สรรเพธ เดินทึ่งดูโฮเตลนั้นบ้างนั่งบ้างนอนบ้าง โฮเตลนี้ทำขึ้นใหม่ นับว่าเปนราษีเมืองสิงคโปร์ ไม่มีที่ชวาฤๅอินเดียจะสู้ได้ ถึงในยุโรปบางแห่งก็เลวกว่า บันไดแลที่นั่งเล่นเปนการสดวกสบาย เว้นไว้แต่ห้องนอนเขากล่าวกันว่าร้อน สู้อยู่ตามเรือนที่เปน ๒ ชั้นไม่ได้ แต่ดูฝรั่งน้อยในการที่จะมีกำไรเปนที่น่าสงสัย กำหนดกินเข้าทุ่มครึ่งคอยไม่เห็นมีใครมา คู่แรกที่มานั้นคือพิการ ๒ คนได้ความว่าช้าไป เพราะอ้ายเจ๊กมันไม่รู้จักชื่อแรฟเฟอดโฮเตล บอกมันเท่าใด ๆ มันก็ลากไปกำพง

กาฬัม จะพูดก็ไม่เข้าใจ จะถือท้ายก็ไม่ถูก จำไม่ได้ว่าแรฟเฟอด โฮเตลอยู่ที่ไหน เลยให้มันแวะโฮเตลตะมาจนเจอะเข้าเอง พวกที่ ๒ กรมเด็ก ๒ คนกับพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร ตกลงรอจนเกือบ ๒ ทุ่ม แล้วต้องลงไปกินเข้า ต้องให้ไปตามรายามุดา พระยาสุนทราทร พระทวีปมานั่งด้วย กินได้ ๒ เที่ยวแล้ว กรมพิทย์ กรมสมมต ไชยันต์ จึงได้ขึ้นไปถึง ได้ความว่าขัดข้องเรื่องเรือ กับเข้าทำอย่างวิเศษเต็มฝีมือของแรฟเฟอดโฮเตล แมนูยาวมาก เปนอาหารอย่างแก้วแท้ ทุนมพัดมอย่างใหม่ดีขึ้นอีกเปนอันมาก ไม่มีเสียงดังโกร่งกร่างเลย มีโคมติดอยู่ใต้พัด กินเข้าแล้วกลับขึ้นไปที่ห้องมุม พระวิภาค[๑]พาเมียมาลา แลพักอยู่จนกระทั่ง ๔ ทุ่มจึงได้ขึ้นรถไปตามริมชายทเล แล้วเลี้ยวขึ้นไปตามถนนกำพงกาฬัมจนตลอดอีกไมล์ครึ่งจะถึงตันยอง-ปากา จึงได้เลี้ยวลงตามชายทเลในที่ซึ่งรัฐบาลถมขึ้นใหม่ ตอนข้างนั้นมีตึกเกิดขึ้นใหม่มากหลายแถว ที่เปล่ายังมีมากแลเห็นได้ว่าแปลกแต่ก่อนน้ำทเลเกือบจะถึงเขา เดี๋ยวนี้ห่างไปเปนกอง ราคาที่ดินที่รัฐบาลแลเคฟพีตละครึ่งเหรียญ ประมาณตกอยู่ในวาละ ๓๐ บาท ถ้าเช่นนั้นยังจะถูกกว่าถนนราชดำเนินที่ทำแล้วเสร็จสักวาละ ๒ บาท ค่าจ้างทั้งปวงแพงเหมือนบางกอก กลับมาลงเรือโดยสดมดอนช์ของรัฐบาลพวกที่มารับตามมาส่ง ดีกเหี่ยวเต็มที่ ที่บนโฮเตลร้องไห้

---

๑ พระวิภาคภูวดล (แมคคาที่) เจ้ากรมแผนที่

ครั้งหนึ่งแล้ว ได้สั่งให้พระยาสุนทราทรอยู่คอยส่ง จะออกเรือวันอาทิตย์

วันที่ ๑๑ พฤษภาคม ร, ศ, ๑๒๐
ตรงกับวัน ๗ ๆ ๖ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จ, ศ, ๑๒๖๓

วันนี้ฝนตกพร่ำเพรื่อตลอดทั้งวัน มีฟ้าร้องดาวหางเห็นเด็กลงไปค่อนข้างเหนือหน่อยหนึ่ง เพราะเราลงมาข้างใต้ ซื้อสมุดเรื่องชวาได้อีกสองสามเล่มกำลังดู ไม่ใคร่จะมีเรื่องแปลก ดูเปนเก็บจากหนังสือที่แต่งแล้ว มีหนังสือเซอสแตมฟอตแรฟเฟอลเปนต้น ตัดผมสำหรับจะให้คุ้มเดือนหนึ่งไม่ต้องตัดอีก

วันที่ ๑๒ พฤษภาคม ร, ศ, ๑๒๐
ตรงกับวัน ๑ ๆ ๗ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จ, ศ, ๑๒๖๓

ออกเรือแต่เวลา ๑๐ ทุ่มมาเร็วบ้างช้าบ้าง อากาศมืดครึ้ม แต่ไม่มีฝน เวลาเย็นจอดที่ในบังกาสเตรต เวลาค่ำมีดินเนอร์ในการวันเกิดถูกเอียดเด็ก[๑] ตามเคย นั่งโต๊ะ ๔๐ แต่พอเอียดเจ็บ เราถูกเปน

---

๑ การเลี้ยงพระราชทานในวันประสูติสมเด็จพระเจ้าถูกยาเธอ เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ มีการเล่นแต่งตัว คือเอาเครื่องแต่งตัวต่าง ๆ ห่อกระดาษซ่อนไว้ ใครจับฉลากได้ห่อไหนต้องแต่งเครื่องแต่งตัวในห่อนั้นนั่งโต๊ะ ที่นั่งก็จับฉลากมิได้เรียงลำดับตามยศ เล่นเปนประเพณีดังนี้ทุกปีมา

โปลิศครั้งหนึ่ง แขกมลายูครั้งหนึ่ง ที่ถูกเก่ง ๆ หลายคน คือพระยาดำรงสุจริต (ซิมกอง) ถูกครั้งแรกทับศัพท์เป็นเจ๊ก ส่วมหัวเปี่ยกับผมเปี่ย ครั้งที่สองเป็นกลาดี พระยาชลยุทธเป็นม้า เจ้าเจี่ยกเป็นผู้หญิงสาว มิสบีช เริ่มต้นที่เป็นสำคัญนั้น พระสัมพาหะได้นั่งที่พระราชา หญิงอาทรส์บีชให้พรเกณฑ์ให้ลุกขึ้นตอบ ลุกไม่ขึ้น หลุดออกมาได้สองคำ ว่าขอให้มีสวัสดิมงคล แต่แก่ใครเลยออกมาไม่ได้ ปล้ำอยู่เป็นนาน ตกลงเป็นหลุดออกมาได้ว่าพระเจ้าแผ่นดิน จับฉลากใหม่ซ้ำได้ที่เดิมอีก คราวนี้ราชโกษานั่งตรงให้พรอีก เลยนิ่ง ดุ๊กให้พรลูกเอ็ยด แต่เขาเตี่ยมให้ ๆ พรเป็นภาษาอังกฤษ ไม่ยอมเอ่ยไทยขึ้นมาถูกห้ามสักสี่ห้าหน จำเป็นต้องหลุดออกมาเป็นอังกฤษ แต่ไพล่ไปดื่มให้ทูลหม่อมเอ็ยดน้อย ลงปลายเป็นอันสำเร็จ พูด ๒ คำเท่านั้นเป็น ๔ ทั้งชื่อเรา ตอบขอบใจแล้วให้พรหลอดไฮโปรแกรมเม็กเกอ[๑] กรมดำรงตอบแล้ว ให้พรพระยาชลยุทธแลทหารเรือ พระยาชลยุทธให้พรลูกเอ็ยด เราตอบแล้วให้พรพวกที่ไปยุโรปด้วย กรมสมมตตอบแล้วให้พรผู้ที่อยู่รั้งราชการในเวลาเสด็จยุโรป กรมพิทยตอบในชื่อของพวกนั้น แล้วให้พรผู้รักษาพระนครในครั้งนี้ เป็นการสนุกครึกครื้นมาก การจุดไฟคราวนี้ใช้ไฟฟ้ารายเส้าแลเพดานเรือที่มาด้วยทุกลำ ดูงามดี

---

๑ หลอดไฮโปรแกรมเม็กเกอนี้ พวกตามเสด็จมักเรียกกรมดำรง เพราะเป็นผู้จัดการเสด็จประพาส

มาก มีเรือผ่านมาลำหนึ่งพลอยส่งกุดดอกไม้ด้วย เคราะห์ดีที่ฝนไม่ตก แลไม่ลู้ร้อน

วันที่ ๑๓ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๐
ตรงกับวัน ๒ๆ๖ ๑๑ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จ.ศ. ๑๒๖๓

เวลาเช้าลมจัดมีฝูกกลังมาทางตวันออกตลอดทั้งวัน คนอยู่ข้างจะเมากันมาก อ้ายหลุย[1]ไม่สบายมาหลายวันมันเมาคลื่นด้วย เปนโรคจิกกิกจิกก้อกซึ่งเคยเปนมาแต่เด็ก ยิ่งเมาคลื่นมากก็ยิ่งเปนมากขึ้น ง่วงงุนมาสองสามวันแล้ว ครั้นวันนี้คลื่นมากเข้าก็เปนมากจนหายใจไม่ได้ดนหดไม่หอบ กรอกยาเลยกัดดนทลุ เวลาดึกเข้าหัวแตตัวเบ้องบนร้อนตลอดจนลงปลายที่สุด หมอไรเตอรให้ดมคลอรอฟอมเวลายามเศษตาย รู้สึกเปลี่ยวเปล่าเปนอันมาก เมื่อเวลาเย็นได้หารือกันถึงจะฝากหมอเฮย์ไว้ เพราะกลัวขึ้นไปบกจะหาย ได้บรรจุหีบมีชงช้างคฤมลงผังในทเลยาวาเวลา ๕ ทุ่ม.

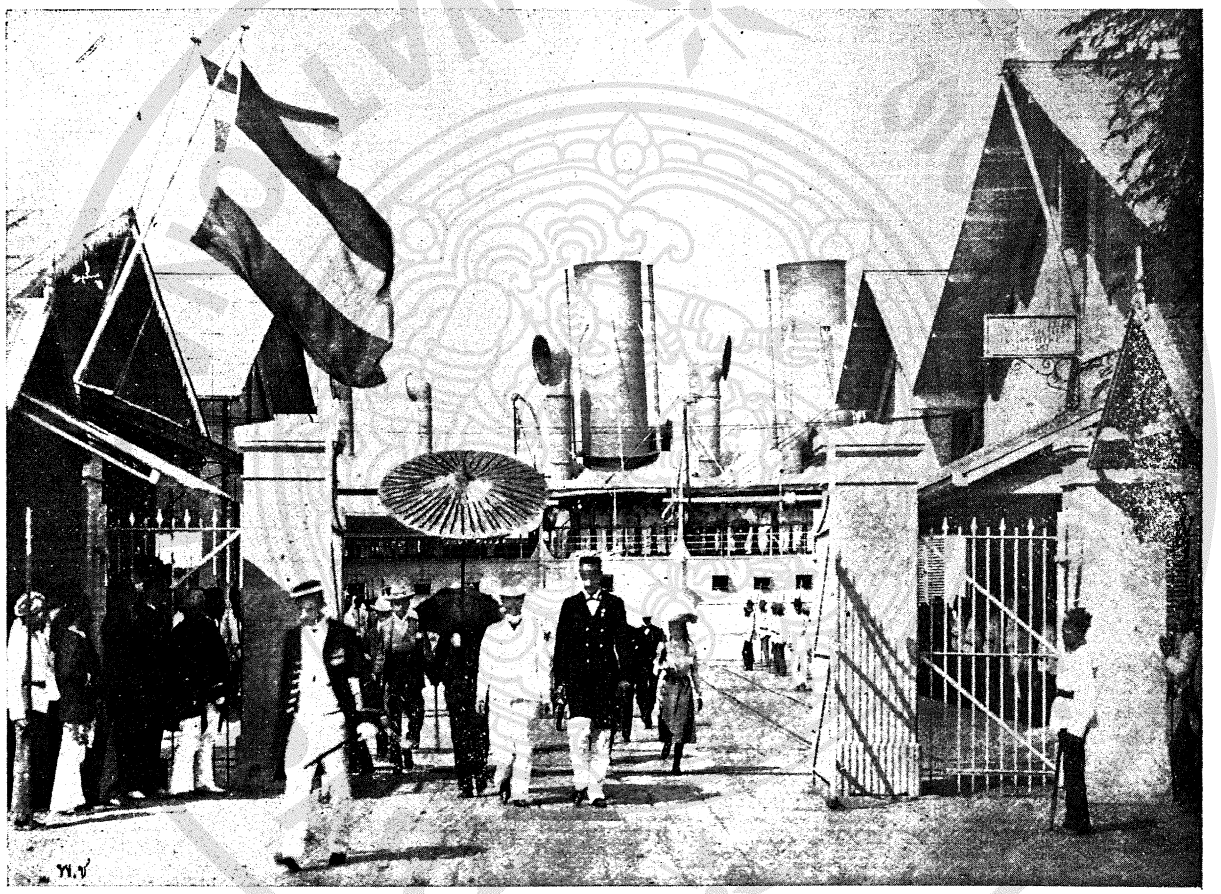
บุยเตนซอค

วันที่ ๑๔ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๐
ตรงกับวัน ๓ๆ๖ ๑๒ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จ.ศ. ๑๒๖๓

เรือมารออยู่ข้างนอกจนเช้าจึงได้เข้าในเบรกวอตเตอ มาทอด

---

๑ อ้ายหลุย เปนสุนักข์แต่เรียองักฤษลูกประสม ทรงเลี้ยงมาแต่เด็ก

พระบรมรูปเสด็จถึงชวา ขึ้นเมืองบเตเวีย

ถึงท่าเวลา ๔ โมงเช้าตามกำหนด พระยาสุขุม[๑] หลวงสุนทร[๒] มิศเตอรแรเมชกงสุลลงไปในเรือก่อน ภายหลังจึงมิดิปุเตชั่นซึ่งเปนที่ปฤกษาในเมืองบเตเวียแลผู้ใหญ่ฝ่ายทหาร ๑๐ คน กับมิศเตอรเวดเลตเต แลนายทหารส่นิทของเคาวเนอเยเนราลแต่งเต็มยศลงไปรับในเรือ มิศบีชแลดื่มแชมเปนตามเคย เวลาบ่ายโมงเศษ (รถไฟ) เตรนแรกบรรทุกของ กรมพิทยคุมขึ้นไปจัดการที่บุยเตนซอคเตรนที่ ๒ เวลาบ่าย ๓ โมง ๕๒ นาทีเรากับแม่เด็กขึ้น มีนายทหารผู้ใหญ่แลมิศเตอรแลมิศซิสกุบแมนสตันนิสกี้ ซึ่งย้ายมาเปนแอสซิสตันต์เรสิเดนต์บุยเตนซอค[๓] ดูยายเมียอ้วนพีดีมาก พบดอกเตอรเทรปอยู่ที่นี่ด้วย เปนที่เบิกบานรื่นเริงมาก เพราะเปนคนรู้จักกันแล้วทั้งสิ้น ดังเกตดูตามระยะทางไม่ทันเห็นว่าแปลกอะไรกันกว่าแต่ก่อน เห็นได้แต่วัดโรมันคาธอลิกแลวัดสำเร็จ

อนึ่งเราลืมที่จะกล่าวถึงรถไฟได้ย้อนขึ้นไปเมืองบเตเวียก่อน ใน

---

๑ พระยาสุขุมนัยวินิต (ปั้น สุขุม) ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราช (เจ้าพระยายมราชฉบับนี้) ล่วงหน้าไปจัดการรับเสด็จ

๒ หลวงสุนทรโกษา (คอยูเหล ณระนอง) คือพระยาปฏิพัทธภูบาลฉบับนี้) ล่วงหน้าไปจัดการรับเสด็จ

๓ แอสซิสตันต์เรสิเดนต์คนนี้กับภรรยาอยู่ที่เมืองการุตเมื่อเสด็จคราวก่อน

ที่นั้นแอส์ซิส์ตันต์เรสิเดนต์แลส์เกรตตารีแต่งเต็มยศมารับ มีทหารหอกอย่างโบราณทั้งที่ท่าเรือแลที่นี่ แล้วจึงมาผ่านโกนิงส์เปลน มาถึงโฮเตลเบลวู (ที่เมืองบุยเตนซอค) กำลังจัดการเปลี่ยนแปลงกันกาหลอยู่ กรมพิทยบอกว่ายายเจ้าของอาลวาดมาก เพราะเขาจัดห้องเราไว้ที่หลังใหญ่ซึ่งหันหน้าด้านตวันออก หลวงสุนทรทำแผนที่ลงไปให้ดูเราไม่ชอบ อยากจะอยู่หลังเตี้ยข้างตวันตกที่เคยอยู่แต่ก่อน ทั้งกำมถอเช่นนั้น เพราะเหตุว่าแลเห็นวิวงามแลใกล้ที่บ่ออาบน้ำ เมื่อเรามาถึงยายเจ้าของโฮเตลถึงกับร้องไห้ว่าไม่อยู่หลังวิเศษสำหรับพระเกี้ยรติยศ กรมพิทยว่าต้องเอาทหารเข้าช่วยแต่ง แต่กระนั้นก็ยังแล้วไม่สำเร็จ ต่อเห็นร่วมเข้าแล้วจึงมาช่วยตกแต่ง อันที่จริงแต่งคราวนี้เรียบร้อยดีมากทุกหลัง มีฉากปูนทาสีใหม่เครื่องประดับก็มาก เช่าได้ทั้ง ๔ หลัง เว้นแต่ที่เจ้าของอยู่หลังเดียว เปนที่สบายเรียบร้อยอยู่ สักครู่หนึ่งลงไปอาบน้ำแล้วกลับขึ้นมา ซื้อลูกเงาะลูกแดชมภู่ซึ่งมาขายที่หน้าเฉลียงห้องเรา กินแดโปกฮาจนถึงเวลากินเข้าจึงได้แต่งตัวอินนิงเดรสไปกินเข้า แบ่งเปน ๒ โต๊ะเจ้านายโต๊ะหนึ่งขุนนางโต๊ะหนึ่ง เปนดินเนอรอย่างบดันดา[1] เวลา ๒ ทุ่ม แต่ไวยะบดันดาคราวนี้จืดกว่าแก่ก่อน แต่ถึงกระนั้นก็กินน่ากลัวลงท้อง ต้องกินเหล้าขาวแทนน้ำ ในห้องกิน

---

๑ น้ำแอปปอลินาริส์มาแต่ยุโรป ใช้กันแทนน้ำโซดาในเกาะชวา พวกชวาเรียกว่า ไอยะบดันดา แปลว่าน้ำวิลันดา

เข้าร้อนเต็มที่ เพราะขึ้นชื่อว่าวิถีนัดาใช้บังกาไม่เปน กินเข้าแล้วออกไปนั่งโยกเก้าอี้ที่มุขตามแบบจน ๔ ทุ่มจึงได้เลิก

วันนี้มีโทรเลขถวายกวินทิเทอแลนด์ฉบับ ๑ โทรเลขไปทางบางกอกบอกข่าวแลบอกตำบลที่อยู่ฉบับหนึ่ง ร้อนจน ๔ ทุ่มแล้วจึงค่อยยังชั่ว ไม่เห็นผิดกับบ้านเรา.

บุยเตนซอค

วันที่ ๑๕ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๐

ตรงกับวัน ๔ ๆ ๖ ๑๓ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จ.ศ. ๑๒๖๓

เมื่อคืนนี้นอน ๕ ทุ่มเศษหลับไปพักหนึ่ง ร้อนตื่นตอนดึก แล้วตื่นอีกพักหนึ่งเมื่อแรกรถไฟเดิน ต่อนั้นมาไม่ได้ยินจนกระทั่งโมงเช้าตื่นอีก จะนอนต่อไปก็ไม่รอด ลุกขึ้นดูเขาสลักซึ่งแลเห็นชัดไม่มีหมอกดูสบายเดี๋ยจริง ๆ กินเข้าต้มพวกน้องลูกหลานมากินด้วย แล้วนั่งพร่ำเพรื่ออยู่จน ๓ โมง นวดแลซื้อรูปถ่ายรูป ๔ โมงแต่งตัวฟรอกโก๊ตไปคอยรับเคาวเนอรเยเนราล ๕ โมงครึ่งมากับคอแนลสตาลกับอดิกงอีกคนหนึ่งนายทหารคนหนึ่ง แม่เด็กออกรับด้วย นั่งประมาณ ๑๕ มินิตไป ให้เจ้าพระยาสุรวงศ์กับมิศเตอรเวดเลตเตนำเครื่องราชอิศยาภรณ์มหาสุราภรณ์ไปให้ เพราะเหตุที่เข้าใจผิดบางอย่างกลับมาไม่ทันเวลา ๕ โมงรถเคาวเนอรเยเนราลมารับตรงเวลาดี เราไปแต่

ณเพาะสองคนกับกรมดำรง อันที่จริงธรรมเนียมที่นี่มันเอาอย่างอินเดียมีตั้งเก้าอี้เป็นแถว ๆ ไม่เข้าห้องบีดประตูอย่างฝรั่ง เจอะเจ้าพระยาสุรวงศ์กลับออกมาข้างหลังวัง แต่เราไปเข้าทางเอละนิวต้นไทรด้านหน้า พบกวางดาวหลายตัว เขาว่าน้อยไปกว่าแต่ก่อนเพราะอาหารไม่พอ มีสบีชชอบใจในเรื่องที่ได้รับตราซึ่งเขาติดอยู่ทั้งเสื้อฟรอกโก๊ต แล้วเลยพูดถึงเรื่องมิศเตอร์เอเดนบาสแดเรื่องที่จะขออาศิเก็ก ๒ คนสำหรับที่จะไปทำถนนหัวเมือง ปรากฏว่าแกพูดอังกฤษได้แต่ปราไสย ถ้าถึงเรื่องราวอยู่ข้างจะขัดข้อง ชื่อโรเซ็นบรูน อย่างไร ๆ ก็ดีชั เมียมีครรภ์จะออกรับแขกไม่ได้ ตกลงเปนดินเนอร์ พรุ่งนี้เมื่อกลับจากบเตเวีย นั่งอยู่ประมาณสักครึ่งชั่วโมงกลับ ภูมฐานที่ตั้งวังทั้งด้านหน้าด้านหลังงามอย่างยิ่ง เว้นแต่ในวังเปนอย่างวิลันดาเมืองนี้เราไม่ใคร่จะชอบ มันโหวงเหวงไปยังไรไม่ใคร่สบาย ตั้งใจจะทำสำหรับเมืองร้อน แต่กลับหน้าต่างบีด ๆ มากกว่าเบีด ถ้าเข้าไปถึงในเรือนมักจะแดไม่เห็นอะไรข้างนอก เปนห้องอาบน้ำมากกว่าห้องอยู่ ผิดกับวิลันดายุโรปไกลกันมาก ให้เอาสมุดเซ็นชื่อไปให้เคาวเนอร์เยเนราลเซ็น ค่อนจะอยู่ข้างทิ่งลายพระราชหัตถ์ของกวินทั้ง ๒ พระองค์ แต่ยังไม่เหมือนปรินซ์คอนสอตซึ่งไม่มีใครในเมืองนี้ได้เห็นลายมือเลย กลับมาถึงร้อนเต็มที แต่อาบน้ำเย็นสบาย เขากั้นให้อาบบนเฉลียง แล้วเลยนุ่งกางเกงเจ็ก เพราะเวลานี้ไม่มีฝรั่งมันไปนอนเสียเปนพื้น นั่งพูดกันเล่นจนถึงเวลากินเข้ากลางวัน ไปกินเข้า

อย่างไรส์เตเบอด[๑] แล้วกลับลงมาพูดกันเล่นอีกจนกระทั่งบ่าย ๓ โมง บ่าย ๔ โมงเศษขึ้นรถไปส่วน เข้าทางกะนารีอาวะนิว. ถามกรมดำรงว่าไม่ได้นัดหมอเทรป ซึ่งเดี๋ยวนี้เลื่อนขึ้นเป็นโปรเฟศเซอร์ ให้มิศเตอร เวเลตเตไปตาม เดี๋ยวนี้ค่อนจะอยู่ข้างกำมลอมาก ว่าเป็นโรคที่ลิ้นเน่า กลัวจะเป็นมะเร็ง เราเลยไปดูทางหน้าเคาวเนอรเยเนราลแปเลศ นัดให้โปรเฟศเซอเทรปมาคอยพบที่เกาะปาล์ม การอยู่ข้างจะใหญ่ เพราะเหตุว่าไปรถเดียวกัน ๓ คน คือเรา กรมดำรง รพี ภาษาขัดข้องแต่พอชี้โว้ชี้เว้ไปได้ แล้วลงเดินที่ลานหญ้า กรมดำรงไปแลเห็นถนนทางไปบเตเวีย ซึ่งมีเสาออบลิกหมายเขตรมิวนิสิเปอล ชมว่าถนนตรงดี เราว่าเหมือนถนนราชดำเนินมันออกไปจากนี้ เมื่อไปถึงเสานั้นจึงได้แยก ออกจะหาร ๆ กันเรารับนำไปให้ดู การที่จะกลับไม่ใช่ของง่าย ต้องเอะอะกันมากอยู่เพราะฝนจะตก มันจะพาไปขึ้นเรือนเคาวเนอรเยเนราล แต่ลงปลายก็ถือท้ายกันสำเร็จ พามาถึงที่เกาะปาล์ม ไปพบโปรเฟศเซอร์เทรปรับขึ้นรถฝนตกประปรายแล้วเลยขึ้นไปพักที่ที่ แลฝนยิ่งตกหนักลงมา นั่งอยู่เท่าไรก็ไม่หายหาผลประโยชน์

---

๑ กินเข้าอย่างไรส์เตเบอดนั้น มีเข้าส่วยกับแกงอย่างน้ำใส ๆ (เราเรียกกันว่าแกงน้ำเหลือง) แลกับเข้าเหมือนกันทุกวัน ลักษณที่กินเอาเข้าแกงแลกับเข้าคลุกกันหมด กินเข้าคลุกแล้วมีเนื้อโคสะเต๊ก แลสลัดผักอย่างฝรั่งอีกจานหนึ่ง เป็นเสร็จของคาว ของหวานนั้นมีกล้วยกับส้ม กลางวันกินอย่างนี้ทุกวัน

มิได้ ตกลงต้องกลับมานั่งพูดกันที่หน้าห้อง เอาตุ๊กซึ่งให้ลงไปตรวจห้างที่บเตเวียมาทำคำให้การ กรมสมมตลงไปแถกเงิน แอดมิราล[๑] ลงไปเที่ยวเยี่ยมตอบพวกทหารเรือทั้งปวง แจ้งว่าเรือจอดเรียบร้อย แลไม่มีไข้เจ็บ แต่บเตเวียร้อนมาก

วันนี้ได้รับโทรเลขกรมหลวงเทวะวงศ์ บอกข่าวหรือตอบโทรเลขว่า กล่าวกันว่าเห็นดาวหางตั้งแต่วันที่ ๔ แลได้ออกประกาศแล้ว ฝนหยุดเวลากินเข้าซึ่งไม่มีแปลกกันกับวันก่อน ครั้นกินเข้าแล้วเวลา ๔ ทุ่มฝนกลับตกอีก

มีปลาดอย่างหนึ่งซึ่งกรมทิวากรกล่าวว่า กล้วยไม้ต้องการที่ชื้นมาก แต่ที่นี่เขากลับกล่าวตรงกันข้าม ว่าเพราะชื้นมากไปกล้วยไม้จึงไม่ค่อยงาม เขาปลูกที่ต้นดั่นทมทั้งสิ้น เพราะแรงต้นดั่นทมมาก ข้อสำคัญหน้าจะเด่นที่เขาดทุ ฝนตกแล้วก็ไม่หายร้อน ดูก็ยังร้อนเรื่อยอยู่เช่นนั้นเอง พ่อเอียดหายเจ็บ เข้าไปเที่ยวสวนถูกแดดบ้างก็ยังไม่เปนไร ครั้นเย็นไปเที่ยวรถถูกฝนกลับมาตัวกลับร้อนอีก พรุ่งนี้จะลงไปบเตเวียต้องให้อยู่กับหมอไรเตอร แลเจ้าเจียก จะต้องรีบนอนเพราะจะต้องตื่นเช้า.

---

๑ คือพระยาชลยุทธโยธินทร

บุยเตนซอค

วันที่ ๑๖ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๐
ตรงกับวัน ๕ ๆ ๖ ๑๔ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จ.ศ. ๑๒๖๓

ลุกขึ้นกินเข้าต้มเวลา ๒ โมง ๕๐ ขึ้นรถไปกับแม่เด็กลูกเอียดน้อย มิศเตอรเวดเลดเตผู้ที่ไปด้วยในเกณฑ์ส่วนแบ่ง กรมดำรงกิติ เจ้าพระยาสุรวงศ์ สรรเพช นายฉัน[๑] พวกโดยสาน จิระ อาภา นอกนั้นล่วงไปก่อนพวกหนึ่ง อยู่พวกหนึ่ง แอสซิสตันต์กับเมียไปส่งที่สเตชั่น ถึงบเตเวียเรสิเดนต์คอนโตรเลอ โปลิศ นายทหารสนิทฝ่ายเรือของเคาเนอร์เยเนราลรับที่สเตชั่น ไปที่ร้านขายรูปซึ่งเขาจัดกันไว้สำหรับต้องไปซื้อใกล้สเตชั่น ซื้อหนังสือภาษาวิลันดา เรื่องเมืองไทยโบราณ กับสมุดอื่น ๆ ภาษาอังกฤษอีกหลายเล่ม แล้วไปห้างซื้อเรียกยากต่าง ๆ แต่เปนที่เคยไปแล้วทั้ง ๓ แห่ง ร้อนเต็มทีไม่ใคร่จะมีอะไรซื้อ แต่กระนั้นก็ต้องซื้อสำหรับฝาก ไปได้สองห้างถึงเวลากินเข้ากลางวัน ไปที่วังเคาเนอรเยเนราลเขาจัดห้องให้พักที่เคยอยู่แต่ก่อน อาบน้ำแล้วจึงให้กินเข้า แล้วเดินดูบริเวณวังตอนใหม่ ที่หันหน้าออกโกนิงสเปลน รูปถึงวิลเลี่ยมที่ ๓ ที่วังเก่าย้ายไปติดที่ที่กินเข้าวังใหม่ เอารูปกวินวิเลี่ยมินาที่เขียนใหม่ติดแทนตรงศูนย์กลางห้อง นอกนั้นของที่ควรดูมีอีก รูปภาพสองแผ่น ซึ่งเปนฝีมือรูประเด่นแสละเขียน

---

๑ นายฉัน เอี่ยม บุนนาก (เดี๋ยวนี้เปนพระยาอร่ามมณเฑียร)

เขาปุณณยักษ์แผ่นใหญ่แผ่น ๑ กับรูปในเมืองยาวานี้เหมือนกันอีก แผ่น ๑ เขียนดีมากเปนช่างเขียนวิถีนัดาอย่างดี แต่แผ่นเล็กเยี่ยมกว่าแผ่นใหญ่ นอกนั้นเครื่องเฟอรนิเชอร์มีเลว ๆ เกือบจะว่าไม่มีอะไรก็ว่าได้เหมือนกันทุกแห่ง ทั้งที่บเตเวียสองแห่ง แลบุยเตนซอค จิปานัส คือพื้นปูศิลาขาวอย่างใหญ่ ๆ ให้เกียงสำหรับเต้นรำ เพราะวิถีนัดาเต้นรำกับศิลา หน้าต่างประตูโต ๆ อยู่ใกล้ถนนจะว่าแจ้งก็แจ้งเกินไป จะว่าลับโดยมีดก็ลับเกินไป ดูไม่พอดีเลย มีฉนวนเดินจากเรือนหลังเก่าไปถึงหลังใหม่ แต่ข้างฟากขวาของถนนนั่นเองก็เปนบ้านของผู้อื่น แต่ที่เรียกว่าฉนวนนี้ ดูเหมือนจะมีฝาแต่ที่แท้ไม่มีฝา เหมือนฉนวนในวังหน้า ทางพระบิณฑบาต ข้างซ้ายมีส่วนที่เรือนตรงกันเปนที่โล่งใครจะเข้าออกก็ได้ เมื่อจะว่าโดยย่อแล้ว บรรดาเรือนซึ่งเรียกว่าเคาวเนอรเยเนราลแปเลศ ไม่มีที่มิดชิดอย่างหนึ่งอย่างใดสักแห่งเดียว รถก็เดินเข้าไปข้างในนอนทั้งนั้น เมื่อพิเคราะห์ดูการรักษาเมืองบเตเวียเอง ก็ออกเผิน ๆ เรียบร้อยเปนตอน ๆ ตอนบ้านนายทหารอยู่ข้างจะดี เราได้ขอให้จีระกับอาภากรไปดูพรุ่งนี้ เรสิเดนต์รับจะไปจัดการแขงแรงมาก เปนการไปดูทางรวชการ กินกลางวันที่เคาวเนอรเยเนราลแปเลศแล้วไปดูร้านเครื่องแต่งตัวผู้ชาย ซึ่งอยู่ข้างโฮเตลอินวิส หน่อยหนึ่ง แล้วไปมิวเซียม ไม่มีอะไรดีขึ้นเลยมีแต่ชำรุดลง จำได้เสียทุกถิ่นทุกทาง ไปคืนอย่างเดียวแต่ว่ามีโรงแถวเสีย ๆ ไว้รูปศิลาจะเปนที่นี่ฤๅไปเอาปริตศิลมิวเซียมมาฝังก็ไม่รู้ มิศเตอรเวลเตตเตกตา

ไม่รู้ทั้งที่นี่แถบริตติสมิวเซี่ยมก็ไม่เคยเห็น เดินเซ่อ ๆ ไปก็เจอเข้าเอง แปลว่าที่นี่ก็มีจริง น่าดูแต่รูปนนทรีย์ กลับจากมิวเซี่ยมยังไม่ถึงเวลา (รถไฟ) ขับรถเปื่อยไปเกือบทั่วเวลเตอรเฟรเดน ซึ่งจำได้แล้วทั้งสิ้นปล่อยไม่หลง จนถึงเวลาบ่าย ๕ โมงกลับมาที่สเตชั่น มีเรสิเดนต์กับลูกสาวมาคอยรับ ลูกสาวจะขอไปดูที่สานหมวกด้วยในวันที่ ๑๘ เป็นที่ตกลง พูดอังกฤษคล่อง ออกข้อนจะอยู่ข้างสูง คอนโตรเลอร์ออฟโปลิศมาส่งด้วย เอดดิกงของเคาวเนอร์เยเนราลขึ้นรถไฟมาด้วย ฝนตกกลางทาง มาถึงเวลาย่ำค่ำครึ่ง แอดซิสตันเรสิเดนต์คอยรับที่สเตชั่น เวลาขึ้นรถดูฝนค่อยสงบ พอมาถึงโฮเตลกลับตกมาก กันร่มก็ไม่พอออกเบี่ยก ๆ ต้องเดยอาบน้ำ ง่วงนอนมากกว่าเหนื่อย กินเข้า ๒ ทุ่มตามเคย แถปฤกษาเรื่องที่จะไปบานดองต่อไป

ได้โทรเลขพระยาบำเรอภักดิ์[๑] บอกว่าหญิงใหญ่[๒] หายเจ็บ

บุยเตนซอค

วันที่ ๑๗ พฤษภาคม ร, ศ, ๑๒๐

ตรงกับวัน ๖ ๗ ๖ ๑๕ ค่ำ บี่ฉฎตรีศก จ, ศ, ๑๒๖๓

เมื่อคืนนี้นอนหลับสบาย เพราะอากาศเย็นด้วยฝนตกมาก ทั้ง

---

๑ พระยาบำเรอภักดิ์ เจิม อมาตยกุล (ในรัชกาลปัจจุบันเป็นพระยาเพ็ชรพิไชย)

๒ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าหญิงจันทราสุรทัวาร

เหนื่อยด้วย แต่อย่างไรก็ออกไม่พอ เพราะต้องตื่นเช้า ๒ โมง เช้าไปสวนโบตนิกการ์เดน ดอกเตอเทรปคอยรับอยู่ที่นั้น เลือกต้นไม้ต่าง ๆ ไม่ได้ไปดูภูมิประเทศของสวนนั้นเลย นอกจากหมู่ปาล์ม แต่กระนั้นก็กินเวลาถึง ๒ ชั่วโมง กลับมาที่โฮเตล มิศเตอร์แลมิศซิสกุ๊บแมน-สตันนิสก็มาเยี่ยม ดสบายดีขึ้นทั้ง ๒ คน ทราบว่าแกมีความผิดด้วยเรื่องกางร่ม จึงต้องย้ายตำแหน่งไปเป็นแอดซิสตันเรสิเดนต์ที่มาดัง ซึ่งเป็นตำแหน่งเสมอกัน แต่สบายสู้การคุกไม่ได้ ความผิดนั้นคือที่การคุกมีเงินแดงชุม แกขอว่าจะจ่ายเงินราชการมีเงินเดือนเป็นต้น ให้ตรวจเงินดีแดเงินแดงเสียก่อน เจ้าพนักงานคลังเขาร่มไม่ยอมแกก็ร่มไม่รับเงินจึงต้องย้ายที่ มีความเสียใจคิดจะออกจากราชการ แต่เพราะเหตุที่เป็นคนที่ได้รับราชการมานานจึงได้ย้ายให้มาอยู่บุยเตนซอค แกเสียใจ แต่กระนั้นก็ได้ยินว่ายังคิดจะกลับไปบ้านอยู่ นั่งพูดคอยแม่เด็กไปโรงพยาบาลจนเกือบเที่ยงจึงได้กลับ กินเข้ากลางวันแล้วอาบน้ำแดเอน จนเวลาบ่าย ๔ โมงออกเดินไปออกถนนใหญ่หน้าบ้าน เลี้ยวลงตรอกข้างโฮเตล พบมิศเตอร์วาเลตเตที่นั้นเลยตามไปด้วย เดินไปในหมู่บ้านแขก แล้วเลี้ยวลงตามทางริมน้ำฟากตวันออก ถนนเป็นถนนตรอก ชั้นที่ ๔ ที่ ๓ เป็นตลิ่งสูง ๆ ต่ำ ๆ เพราะฉนั้นทางจึงได้ขึ้น ๆ ลง ๆ บ้านเหล่านี้เป็นบ้านพวกฝรั่งมีเมียแขกชั้นจน ๆ ถนนเรียบด้วยก้อนกรวด แต่ชำรุดทรุดโทรมมาก บ้านก็ออกอย่างโทรม ๆ ฝาไม้ไผ่เป็นพื้น แล้วข้ามแม่น้ำกิลิวองส์ไปเดินเลียบตลิ่งฟากตวันตก

มาจนถึงที่โฮเตลหยุดถ่ายรูปบางแห่ง มีถ่ายปีบเหล้าที่ขึงหนังหน้าเดียว เปนกลองสำหรับโรงสวดที่ทำด้วยไม้ไผ่เล็กนิดหนึ่งเปนต้น แล้วเดินเลียบตลิ่งไปจึงถึงที่ทำนบปิดแม่น้ำกิลิวองส์สามแยก ซึ่งเปนตัวอย่างอิริเดชั่นอย่างเล็กของเมืองลียงอย่างหนึ่ง แล้วเดินกลับข้ามสพานมาทางถนนบ้านอาหรับ ซึ่งเปนถนนชั้นที่ ๒ คือไม่ใช้ลาดยางกรวด เปนถมหินลูกรังขึ้นมาจนบรรจบตลาด เลี้ยวเข้าโฮเตลพอฝนตก ฝนที่นี่ตกแน่นอนนัก ไม่ได้เคลื่อนคลาดตั้งแต่วันมาถึง สุดแต่พอเวลาจวนย่ำค่ำเปนตก จะแปลกแต่เพียงว่าตกอยู่นานฤาหยุดเร็วเท่านั้น วันนี้ตกอยู่นานจนเวลาทุ่ม ๕๐ มินิตยังหนาเม็ด ต้องไปดินเนอร์ที่เคาวเนอร์เยเนราลทั้งกำลังฝนตก พวกเราไปแต่ ๑๗ คน ผู้ที่มีตราวิลันดาเปนพื้น เวลาไปถึงลูกสาวเคาวเนอร์เยเนราลให้บุคเคแม่เล็ก ตามที่แลเห็นดูเหมือนเปนลูกสาวคนที่ ๒ เพราะอีกคนหนึ่งดูเปนผู้ใหญ่มาก เหตุใดจึงเช่นนั้นก็ไม่ทราบ แลไม่ยกย่องกันเปนเจ้าของบ้าน เวลานั่งโต๊ะก็นั่งปลาย ๆ เหมือนคนอื่น ๆ ผู้หญิงที่เปนชั้นผู้ใหญ่นั่งข้างเรา เมียแม่ทัพเรือ แม่ทัพบก ที่นั่งข้างเคาวเนอร์เยเนราลก็เปนเมียสเกรตตารีเยเนราล คนหมดด้วยกันประมาณสัก ๕๐ ทั้งกำลังฝนตกอยู่เช่นนั้น ในห้องรับแขกร้อนเต็มที นำให้รู้จักคนทั่วไป ปลาดที่พูดอังกฤษได้เกือบจะทุกคน ถ้าเทียบกับคราวแรกมา มีผู้หญิงพูดอังกฤษได้แต่ ๒ คน นับว่าดีขึ้นมาก แต่ถึงพูดได้เช่นนั้นก็ยากที่จะทำให้เข้าใจกันได้ พูดต้องเหมือนดิกชันนารีมีคำแปลแลอธิบายกันไปในตัว แลต้องช้า ๆ

เรือนทั้งหลังแถวกลางเปนระย้าจุดเทียนไข แต่ระย้าทองบรอนมิใช่กาไหล่ ต่อหว่างเสาจึงใช้โคมน้ำมันปีโตร์เลียมช่องละคู่ ห้องกินเข้าค่อยเย็นหน่อยหนึ่ง แต่กระนั้นเขาก็ปิดเสียให้ร้อนไม่รู้ว่าเหตุผลอย่างไร ที่จะเปนพวกผู้หญิงที่นี่ชอบหนาว สิ่งซึ่งน่าดูมีอยู่แต่กลางโต๊ะจัดดอกบัวใบบัว บัวนั้นเปนบัวสายดอกสีชมภูงามดี แลบานในเวลากลางคืน ได้เลียงกันว่าบานด้วยอะไรก็ว่าบานเองด้วยแสงสว่างของไฟ เปนของน่าทดลอง แต่ตลอดเวลาดินเนอร์นั้นบัวบานมากขึ้นอีกจริงๆด้วย เมื่อกินเข้าแล้วเคาวเนอร์เยเนราลให้พรเราแลแม่เด็กยืดยาวในภาษาอังกฤษ เราตอบเกี่ยวข้องไปด้วยการไปที่เฮีกแลที่เมีกเลนเบิกชเวรินดูเปนที่พอใจกันมาก แล้วดื่มให้กวิน เสร็จการเลียงแล้วออกไปนั่งโยกวิดันดาหน้าเรือน[๑] ค่อยเย็นสบายจนเวลา ๒ ยามจึงได้กลับ ค่อนจะอยู่ข้างหาวนอน แต่เปนที่สนุกสบายดี เบื่อแต่พูดกับผู้หญิงไม่ใคร่เข้าใจ

บุยเตนซอค

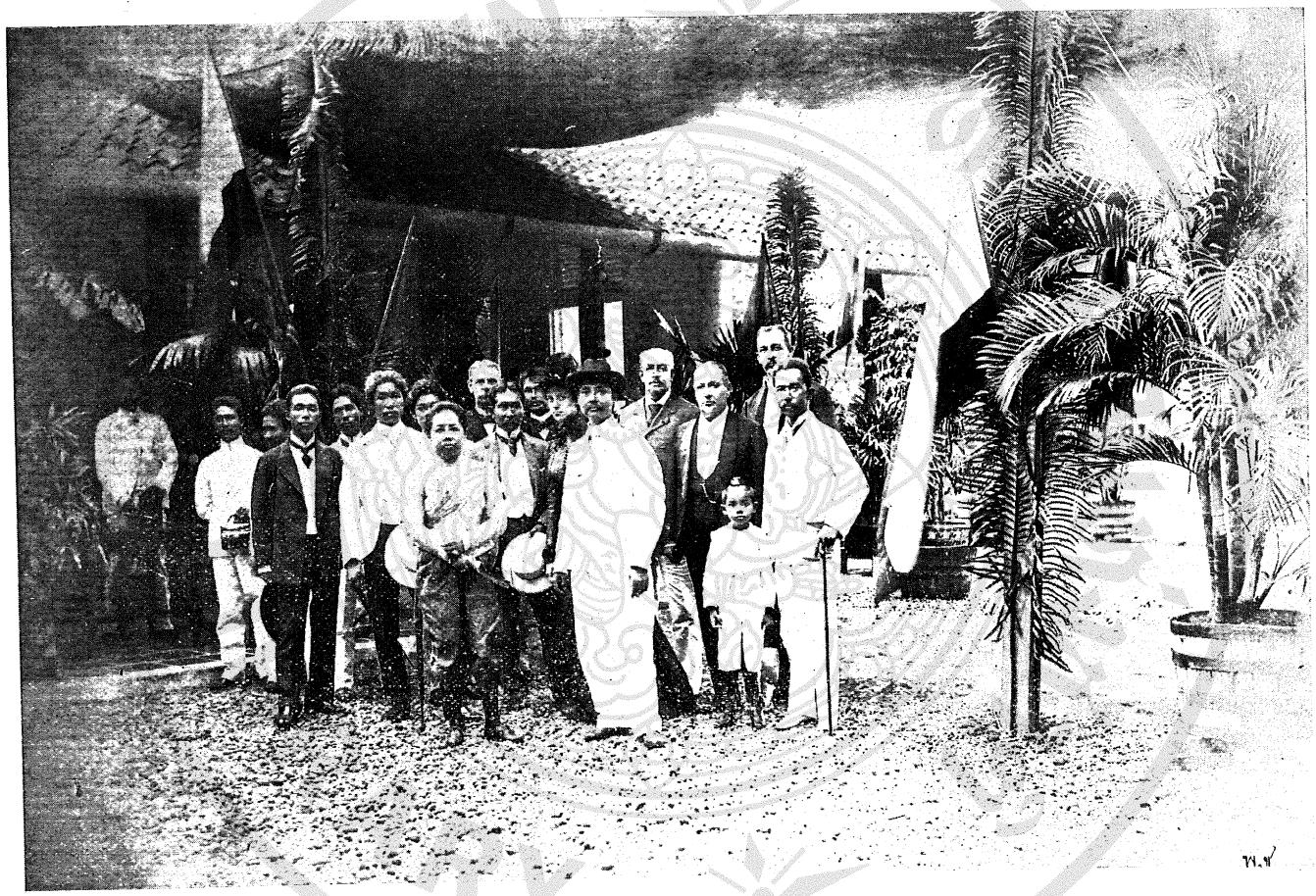
วันที่ ๑๘ พฤษภาคม ร, ศ, ๑๒๐

ตรงกับวัน ๗ ๆ ๗ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จ, ศ, ๑๒๖๓

ตื่นก่อน ๒ โมงเช้าอยู่ข้างจะอาการหนักลุกไม่ใคร่ขึ้น รับตี

---

๑ นั่งโยกวิดันดานั้น คือนั่งเก้าอี้โต้ เอาเท้าถีบพื้นให้เก้าอี้โยกไปมาให้ตัวถูกลม พวกวิดันดาว่าเย็นสบายเหมือนชักพัด

พระบรมรูปหมู่ถ่ายที่โรงทำหมวกสานที่เตงกรัง

ตลานกินเช้า แล้วขึ้นรถไฟลงไปบเตเว็ยเวลา ๒ โมง ๕๐ ตามปรกติจำจะต้องลงที่สเตชั่นเวลเตอร์เฟรเดน ไปขึ้นที่สเตชั่นเตงคารัง (คำที่เรียกว่าเตงคารัง ถามได้ความว่าเพราะเหตุใด ชาวเมืองก็ไม่ได้เรียกเช่นนั้น ฤาจะเปนติกาหรัง) แลรถไฟสายนี้พึ่งทำใหม่ภายหลังที่เรามาคราวก่อน แต่เรสิเดนต์จัดการไม่ให้ต้องย้อนขึ้นรถม้า แต่ต้องย้อนขึ้นไปเปลี่ยนสายทั้งไปทั้งมา ที่จะกินเวลามากกว่าขึ้นรถม้า ตัวเรสิเดนต์แลลูกสาวมาคอยไปด้วย ทางสายนี้สองข้างหน้าตาเปนบางกอก แผ่นดินราบปลูกมะพร้าวมาก แต่มีด้วงกินไม่มีผิดกับเมืองเรามีไร่อ้อยบ้าง แต่ทำนาเปนพื้น ชั่วโมงเศษจึงได้ถึงเตงคารัง เปนที่ตั้งโรงทำหมวกด้วยไม้ไผ่ เจ้าของผู้ที่ทำเปนฝรั่งเศส จัดการรับรองอยู่ข้างแขงแรงมาก ถึงพยายามทำขงช้าง มีจุดประทัดแทนสดุด เมื่อมาถึงที่หน้าเรือนนั้น เห็นหมวกผึ่งแดดเต็มไปทั้งลานบ้าน รูปพรรณสัณฐานตั้งต้นเปนอย่างที่ไทยเราเรียกหมวกกะหลาป๋า (ที่ใช้พันลูกไม้อย่างพระปิ่นเกล้าโปรด ทูลหม่อมกรัว) เปนพื้น แล้วจึงไปเข้าหุ่น แล้วแต่รูปหุ่นจะดัดเปนรูปอะไรต่อไป เขาใช้คนน้อยเพราะเหตุที่ราษฎรในพื้นเมืองสานหมวกเช่นนั้นเปนอยู่แล้ว คอยแต่รับซื้อมาทำเปลี่ยนแปลง

ส่วนวิธีที่ทำนั้น เขาได้จัดเรียบเรียงไว้ให้ดูเปนลำดับ คือตั้งต้นแต่ให้ดูลำไม้ไผ่ ไม้นั้นมีผิวคมคล้าย ๆ ไม้ทราง แต่ลำเขื่องเห็นจะสักขนาดไม้บง ใช้กำลังผิวยังเขียวอยู่ ตัดมาทั้งผึ่งไว้เสียวันกับคืนหนึ่ง

เอามีดหั่นนำช้างบนลักหน่อยหนึ่ง แล้วก็ลอกเปนชั้น ๆ บาง ๆ เหมือนใบจาก แล้วมีไม้เปนกระสวนจะให้เส้นหยาบฤๅถี่เท่าใดก็บากไว้เท่านั้น เอากระสวนนั้นเองเลาะไม้ให้เปนเส้น ไม่ได้ใช้มีดเลย เมื่อเลาะเปนเส้น ๆ แล้วจึงเอาไปสานขึ้นกระบวรหมวก เมื่อสานแล้วมีพนักงานอีกพวกหนึ่งใช้แต่เด็ก ๆ ทั้งนั้น แซมหมวกให้เปน ๒ ชั้นทุกใบ เขาว่าเด็ก ๆ ที่แซมหมวกเปน ๒ ชั้นมักจะได้ผลประโยชน์มากกว่าผู้ที่สาน เพราะแซมได้เร็วแต่ค่าจ้างที่ถูก เมื่อแซมติดเปน ๒ ชั้นเช่นนั้นแล้ว จึงเอาไปครอบลงที่หุ่นซึ่งเปนเครื่องเล็ก ๆ มีไฟแก๊สลนพอให้อุ่น ๆ ดัดขึ้นไปทีเดียวก็เปนรูปหมวกตามต้องการ แล้วจึงทายาแลผึ่งแดด เมื่อจะหุ้มก็หุ้มต่อไป มีหมวกอย่างที่อ่อนพับได้ แลซองบุหรี่ซึ่งคล้ายซองขนนกยูง แต่เขาไม่ได้ทำลายด้วยกินแรงมาก ต่อมีผู้สั่งจึงทำผีมือเลอียดดีอย่างยิ่ง เขาให้ซอง ๓ ใบ กับว่าจะให้หมวกอีกใบหนึ่ง ถามราคาก็ไม่บอก มาปรากฏได้ความชัดขึ้นว่าหมวกหุ้มผ้าขาวที่ขายอยู่ที่ห้างซึ่งเราซื้อแจกข้าราชการก็ดี หมวกทหารวิลันดาซึ่งหุ้มผ้าสีน้ำเงินรูปเฮลเม็ดนั้นก็ดี หมวกกลาสีซึ่งใบกลับขึ้นอย่างหมวกสตรอนั้นก็ดี ทำที่นี่ทั้งสิ้น หมวกกลาสีขายไปเมืองฝรั่งเศสถึง ๒๐๐๐๐ ใบแล้ว ส่วนหมวกสตรออย่างเช่นใช้อยู่ในยุโรปที่ขายอยู่ที่ห้างสวมใบไหนได้ใบนั้น โดยรูปไม่มีเหมือน ที่เคยเห็นก็เปนหมวกทำที่นี่เอาสตรอมาจากยุโรป ง่ายกว่าที่เห็นทำในสวิตเซอแลนด์มาก แต่ใช้ฝรั่งชาวเมืองนี้ถึบจักร์เย็บ คนที่ทำทั้งหมดสักยี่สิบสามสิบคนเท่านั้น

มีเครื่องเลื่อยไม้สำหรับทำหีบด้วยในโรงนี้เป็นที่น่าพอใจเสียจริง ๆ ให้สงสัยว่าไม้เช่นนี้จะมีในเมืองเราด้วย กลับแต่ค่าแรงจะแพงไปเท่านั้น ได้สั่งให้ทำหมวกสำหรับจะไปฝากชาวบางกอก ๒๐๐ ใบตามรูปเดิมของเขา แลเขาขอให้ ๆ อย่างหมวกใหม่อย่างหนึ่ง จะให้ชื่อว่าเจ้าแผ่นดินสยาม ได้ให้อย่างหมวกชนิดหนึ่งแต่แก้ไขรูปเสียบ้าง แลคิดจะลองทำหมวกเฮลเม็ดทหารบกแลทหารชาววัง ลองประมาณราคาว่าจะถูกกว่าหมวกเฮลเม็ดครึ่งหนึ่ง แลจะเบากว่าด้วย นัดให้มาพูดกันที่บุยเตนซอค หน้าเรือนเขาแขวนหมวกที่ต้นไม้มีชื่อเรือบรรดาที่มาทุกลำ คือ เรือมหาจักรี พาลี สุครีพ มงกุฎราชกุมารแลจำเริญ ก่อเขาน้ำขังไว้ด้วย ๔ เขาอย่างช้างจะหรู ก่อนมาถึงสักประเดี๋ยวหนึ่งสุริยุปราคาจับ แต่ไม่มีเครื่องดูจำเป็นออกไม่สู้จะเอื้อ เขาขอให้ถ่ายรูปหมู่แลดื่มแชมเปนแล้วจำต้องรีบกลับ เพราะเวลากระเบียดกระเสียนเต็มที

ทางที่มาแต่บ้านโดยรถไม่สู้ไกลนักถึงสเตชั่น แอสซิสตันต์เรสิเดนต์ตำบลนี้เป็นผู้ที่เคยอยู่บุยเตนซอคแต่ก่อนมารับแลส่ง รถไฟออกเดินมาหน่อยหนึ่ง สูรย์เห็นจะเต็มคราช มาถึงบเตเว็ยบ่ายโมงเศษอยู่ข้างจะหิวมาก เพราะรถต้องถอยไปเปลี่ยนทางอย่างเช่นว่ามาแล้ว ถึงสเตชั่นเวลเตอร์เวเดนอิก ๒๐ มินิตจะโมกขบริสุทธิ พอถึงร้านขนมที่เขาจัดไว้ให้กินเข้าสักประเดี๋ยวก็โมกขบริสุทธิ โยเยอยู่สักหน่อย แปลว่ากินเข้าวันนี้บ่าย ๒ โมง กับเข้าก็ดี แต่สู้กริมที่เมืองสุรบายา

ไม่ได้ มาได้ความแปลกขึ้นอีกอย่างหนึ่งว่า น้ำแอปปอลินาริ๋ฤาไอยะบลันดานั้นไม่ใช่น้ำแร่ที่มาแต่ยุโรปแท้ทั้งสิ้น มีที่ทำปลอมเปนหลายแห่ง ใช้น้ำอาติเซียนเวลซึ่งมีเหล็กในนั้นมาก ทำได้เหมือนมาแต่นอกเหมือนกัน เหตุที่จะรู้ขึ้นนั้น เพราะมีคนชอบแต่กรมดำรงคนเดียว คนอื่นกินไม่ใคร่จะได้ มีตัวเรากินไม่ได้เลยเปนต้น กิติยากรกับจริถึงลองเอาเหล้าขาวปนลง ทิ้งไว้สักประเดี๋ยวเดียวก็ออกสีคล้ำ ชั่วเวลากินเข้าแล้วก็ดำ ถ้าทิ้งไว้สัก ๒ ชั่วโมงที่จะเขียนหนังสือได้ ข้อที่จะเชื่อว่ากินไอยะบลันดาไม่ลงท้องนั้นไม่ได้เปนอันแท้ นี่หากว่าไม่อยู่บเตเว็ย หาไม่คงจะมีคนลงท้องมากเหมือนครั้งก่อน แต่ไอยะแมมุมที่บุยเตนซอคนี้ไม่เห็นมีอันตรายอันใด ที่จะใช้ได้ แต่ตัวเราไม่ใคร่จะอาจกินมากเช็ดครั้งก่อน ใช้อาศรัยฮีอกฤาไวต์ไวน์เปนพื้น กลับขึ้นมาบ่าย ๓ โมง ๒๕ เดินทางชั่วโมงหนึ่ง กับ ๗ มินิต เพราะเขาหลบอดินาริ๋แลเอกซ์เปรตเตรน แต่กระนั้นก็เหนื่อยเต็มที่ ฝนตกตามเวลา “อย่าให้ขาดได้” วันนี้กับเข้าที่โฮเตลอยู่ข้างเดียวไปกว่าทุกวัน มีของกลักถึง ๒ สิ่ง หากว่าอิ่มมาแต่กลางวันหาไม่จะหิว

เวลายามหนึ่งไปที่คลับ เพราะเขาเชิญไว้แต่วันพุธฝนตกเสียไม่ได้ไป เปรสิเดนต์แลผู้หญิงต้อนรับดี นั่งโยกวิลันดาพูดกันเล่นแล้วดูบิลเลียดครู่หนึ่ง กลับเวลา ๔ ทุ่มครึ่ง เพราะอยู่ข้างจะจอแจในการที่จะไปพรุ่งนี้แต่เช้า หาเวลาเขียนรายงานนี้ก็ไม่ใคร่มี

ควรจะจดไว้อีกอย่างหนึ่ง ว่าพวกที่อยู่โฮเตลด้านหลัง ถูกตัว

อะไรกัดฤาต่อยแทบทุกคน รูปพรรณโตเล็กสักเท่าเม็ดเข้าสาร อาภากรเปนอาการมากกว่าทุกคนหน้าบวมทั้งหน้า จนรู้สึกเหมือนส่วมหน้ากากเว้นแต่ถอดไม่ได้ แต่แถวเราแดแถวหน้าไม่ปรากฏว่าผู้ใดถูกตัวชนิดนี้ต่อย สิ่งที่จะแก้เห็นจะเปนปูนดีกว่าอย่างอื่น พังตูกิริยาคล้ายกับแมลงพ่นไฟซึ่งมีอยู่ในเมืองเรา เพราะต่อยเข้าแล้วไหม่เหมือนกัน ล้อกันว่าต่อหนุ่ม ๆ จึ่งจะถูก เว้นไว้แต่กรมหิศรก็ที่จะออกหนุ่ม ๆ อยู่ในเวลานี้จึ่งได้ถูกต่อย ซ้ำวันนี้ก็เปนหืดด้วย เราไม่รู้สึกมีร่องรอยเลย.

บันดอง

วันที่ ๑๙ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๐

ตรงกับวัน ๒ ๆ๗ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จ.ศ. ๑๒๖๓

เวลาเช้า ๒ โมงกินเข้าต้มแล้วไปที่เอคอนอมิกกาเดน อยู่ห่างไปจากโบเตนิกกัลกาเดนมากอยู่ คือไปจนถึงเสาปูนแล้วจึ่งเลี้ยวซ้าย ซ้าย ที่กว้างกว่าโบเตนิกกัลกาเดน ได้เห็นสิ่งที่ต้องการจะดูคือ อินเดียรับเบอแดปารากับกาแฟต่อ เหตุว่ากาแฟอาหรับที่เรียกว่ากาแฟยาวามีตัวสัตว์กินรากทำให้เปนอันตรายมาก จนต้องปลูกกาแฟไรบีเรียน แต่กาแฟไรบีเรียนไม่ได้ราคาดีเหมือนกาแฟยาวาคือกาแฟอาหรับ จึ่งได้คิดต่อ คือเอากาแฟยาวามาต่อยอดกาแฟไรบีเรียนอย่างหนึ่ง เปนถูกทั้งข้างต่างข้างบน ข้างบนเปนกาแฟยาวาข้างต้างเปนกาแฟไรบีเรียน กันตัวสัตว์ได้ดี อีกอย่างหนึ่งต่อที่ปลายกิ่งแดเห็น

ลงไปนอนราบอยู่กับพื้น ที่จริงเวลายังเหลืออยู่มาก แต่เพราะเหตุที่เข้าใจผิด จึงได้รีบออกจากนั้นมาที่สเตชั่น ยังไม่มีใครมา สักครู่หนึ่งแอสซิสตันผัวเมียมา ให้บุกเคแม่เด็ก แล้วจึงมีคนอื่นมาตามลำดับ ลงปลายที่สุดจนถึงตัวเคาวเนอร์เยเนราลพร้อมด้วยลูกสาวทั้ง ๒ คนมาส่ง แลให้บุกเคเราพลอยได้ด้วยช่อหนึ่ง

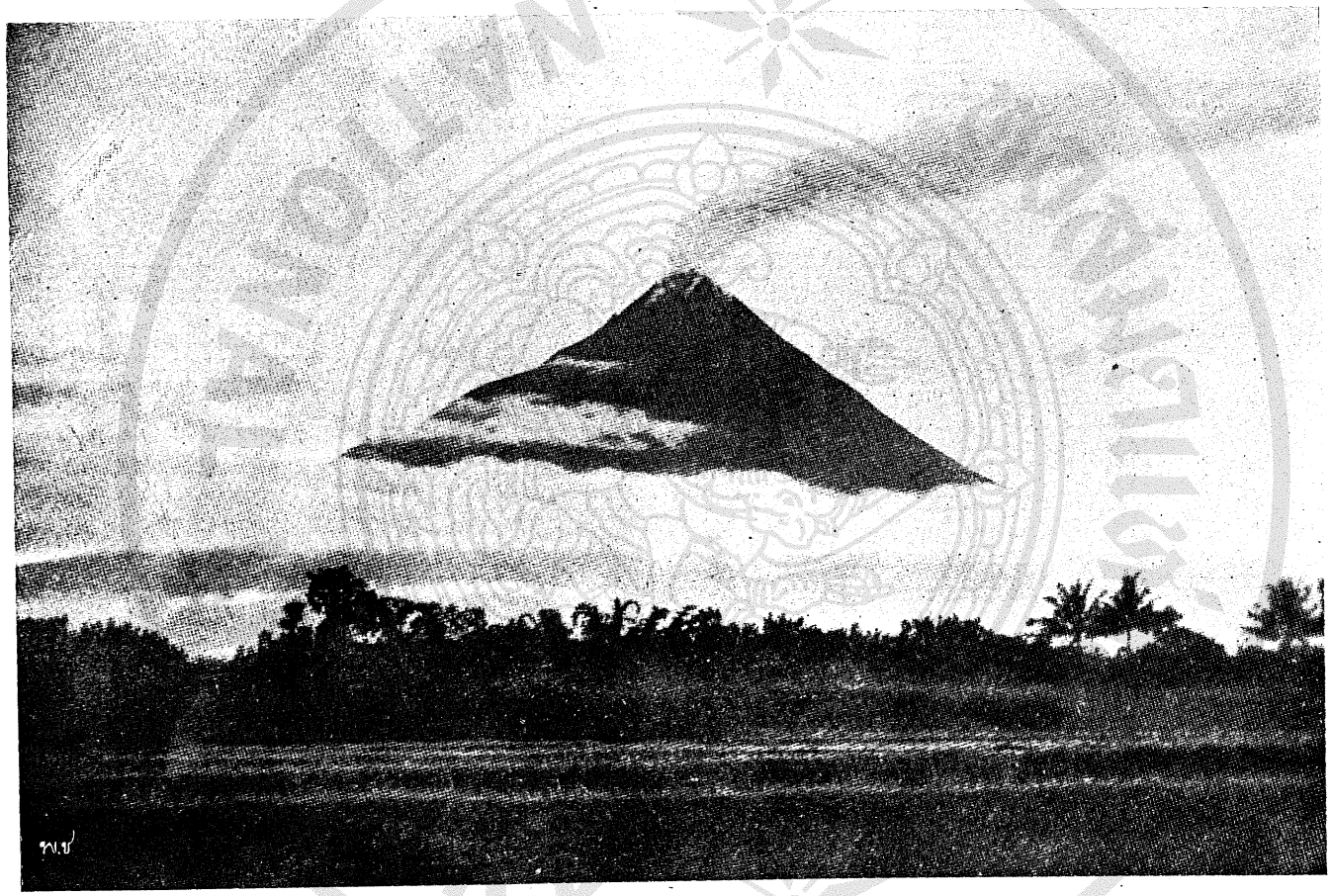
เวลา ๔ โมง ๒๕ รถไฟออกจากบุยเตนซอค มาตามทางซึ่งเปนที่งามตามเคย ดูไม่ใคร่มีอะไรเปลก สังเกตได้แต่รั้วต้นผกากรองมีหญ้าคาแซมมาก บางแห่งโหรงไปกว่าแต่ก่อน แต่ทางรถไปเรียบร้อยปรกติดีน่าชม เวลาเที่ยงเศษถึงสุกบูมิ แอสซิสตันเรสิเดนต์คนเก่า กับริเยนต์คนเก่ารับ จะกินเข้าที่โฮเตลไม่ได้ด้วยคนมาอยู่เต็ม จึงต้องจัดที่สเตชั่น คนมาคอยที่สเตชั่นเอียงร้องเกรียวกราวมาก มีแตรในเมืองนั้นมาเล่นด้วย กินเข้าแล้วขึ้นรถซาโต๊ะมีพวกทหารหอกขี่ม้านำหน้าหลัง ไม่ได้ไปซ้ายมือดังเช่นแต่ก่อน เขาพาไปขึ้นข้างขวามือแล้วขึ้นทางกลาง ไม่ไปถึงโรงพยาบาล แล้วเลี้ยวไปถนนชั้นที่ ๒ ดูมีบ้านหนาตาขึ้นสักหน่อยหนึ่ง แต่พังลงมาด้วยแผ่นดินไหวเพราะเขาไฟเกต์ กำลังทำขึ้นใหม่ก็มี ไปผ่านหน้าโฮเตลวิกตอเรีย์แต่ที่โรงพักคนไม่สบาย ไปที่เรือนซึ่งเคยพักแต่ก่อน เดี๋ยวนี้เปนโรงขายยา มีตาแก่อยู่ที่นั่นแต่ไม่เห็นว่าใครเลย แต่โค้งต้นกุหลาบเหลืองยังอยู่ โกรงเกรงไปกว่าแต่ก่อนเพราะแก่เต็มที่ เดินข้ามฟากไปสวนที่โฮเตลวิกตอเรีย์ เห็นต้นเสาวรส์แดง ซึ่งดุกบอกว่ามีได้ให้แล้ว แต่จำไม่ได้ว่ามี

มีต้นไม้ยุโรปต่าง ๆ คือ ฟุกเซีย เปนต้น แต่ไม่สู้มาก กลับลงทางหน้าบ้านแอส์ซิสตันต์เรสิเดนต์ซึ่งทลายด้วยแผ่นดินไหวเหมือนกัน มาข้างหน้าตลาดกลับมาขึ้นรถไฟเวลาบ่าย ๒ โมง ผู้ซึ่งเปนแอส์ซิสตันต์ผู้นั้นเปนแต่ผู้แทน ผู้ซึ่งจะเปนจริง ๆ ยังอยู่ที่มัดระยังไม่มาถึง เวลาบ่าย ๓ โมงเศษถึงจันยอ แอส์ซิสตันต์เรสิเดนต์คนเก่าแระเด่นอธิปติกับเมียมาคอยรับ แต่งตัวเหน็บกฤชเพชร์เต็มที่ มีน้ำชาแลขนมมาเลี้ยง พาเข้าไปตั้งพิธีในห้องตามเคย แต่เวลาน้อยไม่ทันกินอะไร ต้องส่งของขึ้นมาบนรถ รถไฟออกต่อมาได้เห็นโรงทหารที่จิมะหิ ได้เคยแวะดูการทำถนนแต่ก่อนแล้วสำเร็จบริบูรณ์ พึ่งได้เปิดเมื่อปีกลายนี้ มาถึงบันดองเวลาบ่าย ๕ โมง เรสิเดนต์กับเมียคู่นี้เมื่อคราวก่อนยังเปนแอส์ซิสตันต์เรสิเดนต์อยู่ ระเด่นอธิปติ เยเนราลผู้บังคับการทหาร กับนายทหารที่จิมะหิทั้งปวงมารับ คนมาก ขึ้นรถมาอยู่โฮเตลโฮมันน์ซึ่งเคยอยู่แต่ก่อน ดังเกตดูเมืองนี้อยู่ข้างจะมีคนมากขึ้น เรือนทำใหม่ ๆ ขึ้นมาก เขาว่านานไปจะเปนที่เคาวเนอร์เยเนราลจะมาอยู่ในการที่วิลันดาเกลียดอังกฤษนั้นไม่มีปีดบังเลย การเข้ากับพวกบัวตรานส์วาลเปนของพูดเปิดเผย จนถึงโปสต์การ์ดซึ่งขายอยู่ในตลาดก็มีแต่รูปเวลาที่พวกบัวชนะอังกฤษทั้งนั้น การที่คิดย้ายโรงทหารแลที่ตั้งประชุมรถไฟขึ้นมาไว้บันดองนี้ ก็เปนเรื่องเดียวกับที่ตั้งเคาวเนอร์เยเนราลผู้นี้ซึ่งเปนเดฟเตอรแนนเยเนราลมาเปนเจ้าเมือง โดยเหตุที่คิดจะทำป้อมป้องกันรักษาชายทเล ถ้ารับชายทเลไม่หยุดแล้ว

ก็คงจะถอยขึ้นมาถึงแต่ตัดทางรถไฟหมด เพราะเหตุที่เปรียงกาเปรศเดนต์ซึ่งเป็นที่ขับขัน ด้วยเป็นเขาไปทั้งหมดทั้งสิ้น ด้านใต้ที่ลงทะเล ก็ไม่มีท่าเป็นเขาชันตลอด ข้าศึกจะยกทหารขึ้นมาไม่ได้ ทางที่จะมาได้ตลอดก็แต่ทางรถไฟตวันออกตวันตก ข้างฝ่ายตวันตกขึ้นบเตเวียแล้ว ระยะทางกว่าจะมาถึงก็ไกล ถ้าตัดทางรถไฟเสียแล้ว มีท่าทางที่จะรับรองได้มากหลายแห่ง แถบเกาะข้างเหนือมีท่าเมืองเซรีบอน ซึ่งถึงว่ามีทางรถไฟก็ต้องไปร่วมทางสมารัง ท่าเมืองสุรบายา บัตสะรวน ประโบริงโคก็ยิ่งห่างออกไป ฝ่ายข้างใต้มีท่าขึ้นแห่งเดียวแต่ติดะยับ ซึ่งต้องมาร่วมสายข้างตวันออกทั้งสิ้น ถ้าข้าศึกจะบีดท่าเข้าทุกท่าก็เป็นการยากลำบาก คงจะต้องทำให้เสียเงินมากเป็นที่ตั้ง ความคิดก็เป็นความคิดดีอย่างเมืองมีกำลังน้อย ลักษณอากาศเป็นอย่างตรานสวาดทั้งนั้น

อากาศเวลาเย็นดูมีหนาวบ้าง แต่ในโฮเตลไม่ใคร่จะรู้สึก เพราะมันทำอย่างอุดอู้ตามแบบวิลันดา เวลาแรกนอนร้อนแต่ตอนดึกหนาวพอห่มผ้าผืนเดียว

ที่มีโทรเลขถึงกวิน ได้รับคำตอบอย่างดี พวกวิลันดาตั้งแต่ตัวเคาเนอรเยเนราลเป็นต้น อยู่ข้างทึ่งกันมาก.

ภูเขาไฟกุหนุงมะราปี

บันดอง

วันที่ ๒๐ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๐

ตรงกับวัน ๒๗ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จ.ศ. ๑๒๖๓

การที่มาอยู่ที่โฮเตลนี้ มีเวทนาเทศา[๑] มานั่งกองประจำหลายคน ตลอดทั้งกลางวันกลางคืน มีพนักงานคอยกั้นร่มทอง กระดิกไปไหนไม่ได้นอกจากต้องปลอม ๆ ออกไป เวลา ๕ โมงครึ่ง เรสิเดนต์กับเมียมาเยี่ยม กินเข้าแล้วเดินออกไปเที่ยว เดินตามห้างซึ่งอยู่ในบริเวณใกล้เคียงโฮเตล ไม่มีอะไรจะซื้อนอกจากของขัน ๆ แดเดว ๆ ปรอทในร่มประมาณ ๗๘ เวลาที่ร้อนจัด สบายดีกว่าบุยเตนซอคเปนอันมาก เพราะไม่ชื้นแดเย็นกว่า แล้วกลับมาเขียนหนังสือบอกไปบางกอก ยังไม่แล้ว บ่าย ๔ โมงครึ่งออกจากโฮเตลไปเยี่ยมตอบเรสิเดนต์ เดินพลุกพล่านในเรือนตลอดไปถึงสวนหลังบ้านตามเคย สวนข้างหลังอยู่ข้างโทรมมากมาแต่เรสิเดนต์คนก่อน เรสิเดนต์คนนี้ยังเปนได้ปีเดียวกำลังคิดจะทำใหม่เห็นถมที่อยู่ ที่ดินหลังบ้านเปนสวะคือที่นาดินจืดกำลังใช้บุ๋ยอยู่มาก แต่ข้างหน้าบ้านเขางามดี ฉเพาะตรงถิ่วไปสนามแข่งม้า ถนนยาวมากแต่ไม่กว้าง แต่สู้ราชดำเนินของเราไม่ได้ แกมีลูกชายอยู่ ๔ คน เปนแฝดอยู่คู่ ๑ จำไม่ได้ว่าคนไหนเปนคนไหนที่เดียว คนหนึ่งอายุ ๑๑ คู่แฝดอายุ ๗ ขวบครึ่ง อีกคนหนึ่งอายุ ๖

---

๑ พวกกำนันผู้ใหญ่บ้านในชวา

ชวบชนบ่นปี๋จนน่าเอ็นดู เขาเตรียมจะรับแม่เด็กด้วย อยากจะให้เด็กนั้นพบกับลูก แต่พเอิญไม่ได้ไป เมื่อกลับมาตามทางตรงที่ว่ามาแล้ว พบรถแม่เด็กไปไม่รอด ติดอยู่กลางทาง เพราะเหตุที่ล้อไม่ได้หยอดน้ำมัน เราลงจากรถไปขึ้นซาโต๊ะ เอารถที่ขี่ไปให้แม่เด็กขี่ รถที่ม ในเมืองนี้ยังไม่เคยเห็นหลังไหนอายุต่ำกว่า ๓๐ ปี นั่งพิงก็ไม่ได้ ต้องทรงตัวเรื่อยไปตลอดทาง ส่วนซาโต๊ะนั้นเล่าถ้าสี่ล้อค่อยยังชั่ว แต่กระนั้นถ้าเวลาเลี้ยวอยู่ข้างจะวูบวาบ ถ้าสองล้อแล้วถึงหน้ากลัวอันตราย น่าสังเวชแต่ม้า เมื่อนกันโดยไม่มีมูลเสมอ ๆ พวกม้าลากรถซาโต๊ะแล้วโทรม ๆ ทั้งนั้น เลยไปดูที่สนามแข่งม้า ได้ถามดูขนาดทั้งสังเกตด้วยตา เท่าที่ประทุมวันของเรา ปถวีก็ออกจะกำเริบอยู่บ้าง เว้นแต่คอสของเขาเรียบร้อยดี ที่ดูก็มีแต่หลังคาแฝกทั้งสิ้น เมื่อครั้งก่อนได้มาดูเขาแข่งม้าหนาวจนคางสั่น ขึ้นรถเวียนไปตามรอบสนาม โรงเรียนปลายสนาม ซึ่งเมื่อแรกตั้งไว้เป็นที่เรียนพวกลูกหลานเจ้าแขก เดี๋ยวนี้เปลี่ยนใหม่เป็นโรงเรียนนายอำเภอ แล้วเลี้ยวสนามไปถนนบ้านแขกต่อตลาดจีนกลับมาโฮเตล ว่าที่จริงถนนที่นี่ตัดงามแต่แคบ ใช้ขนาด ๖ วาเป็นพื้น กลับมาถึงโฮเตลพอมืด ออกเดินถนนไม่ได้จุดไฟโดยมาก ตอนที่จุดอยู่ก็ใช้โคมกรมพิทย[๑]ติดกับ

---

๑ คือโคมโพ่ หรือที่เรียกกันว่าโคมแมงดา กรมชุนพิทยลาภ ฯ ซึ่งสั่งมาใช้ในราชการกระทรวงวัง เจ้านายจึงมักดำรัสเรียกกันว่าโคมกรมพิทย์

ต้นไม้ ใช้น้ำมันแกสลิน แต่ห่าง ๆ หลายเส้นจึงมีดวงหนึ่ง บางตอนก็กำเริบเหลือกำลัง ถ้าเปนเมืองเรากฝรั่งด่างอม เขาว่าที่นี่มันก็ด่ากันเหมือนกัน แต่เจ้าหน้าที่เอาหูทวนลมเสียเปนพ้น เมฆตั้งฟ้าร้อง จับรถชาโต๊ะกลับมาเวลาทุ่มเศษถูกฝนเล็กน้อย ฝนตกประเดี๋ยวเดียวก็หาย ไม่ยืดยาวพร่ำเพรื่อเหมือนที่บุยเตนซอค

อาหารที่โฮเตลคราวนี้เลวกว่าคราวก่อน เพราะนายบุศย[1]ไม่ได้มายอ เวลากลางคืนมีเข้า แต่กินเข้าไปท้องขึ้นอืดใหญ่ เพราะมันเปนเข้านาทุ่งอย่างหนึ่งมียางมาก อีกอย่างหนึ่งหุงเข้าเมืองนี้มันใช้นึ่งเหมือนเข้าที่จะทำเข้าแช่ ท้องเรารับไม่ไหว แต่ชาวเมืองเขาชอบกัน ว่ากินน้อยอยู่ท้อง คือมันละลายยากลง วันนี้นอนดึกเพราะสมุดรายวันนี้ค้าง

บันดอง

วันที่ ๒๑ พฤษภาคม ร, ศ, ๑๒๐

ตรงกับวัน ๔ ๗ ๗ ค่ำ บีฉลูตรีศก จ, ศ, ๑๒๖๓

ตื่นสายไป เรดิเดนต์มาคอยอยู่ข้างนอกแล้ว เหตุที่ตื่นสายนั้นใช่จะเปนเพราะนอนดึกอย่างเดียว เพราะเมื่อจวนรุ่งได้ยินเสียงพ่อเอียดร้องอ้วกน่ากลัว ตกใจต้องลุกไปดู แล้วตามหมอแลไชยันต์มา

---

๑ นายบุศย์ เพ็ญกุล เมื่อเสด็จชวาเที่ยวก่อนเปนเจ้าหมื่นไวยวรนาถ ได้ไปตามเสด็จ

ดูด้วย ว่าเปนด้วยอุจจาระคั่งมา ๒ วัน จึงทำให้เบ่งขึ้นเบื้องบน แขน กระตุกแดออกเผลอ ๆ ต่อส่งบแล้วจึงได้นอนอีก เวลา ๕ โมงไปที่ ควินินแฟเบอริก (ที่ทำยาควินิน) ซึ่งอยู่เหนือที่อยู่เรสิเดนต์ขึ้นไป หน่อยหนึ่ง พวกมะเนเยอร์คอยรับ แรกพาขึ้นไปดูคิมมิส์แลเครื่อง กลั่นต่าง ๆ จนกระทั่งถึงเปลือกไม้ที่สำหรับจะทำ แล้วจึงดูที่ซึ่งกลั่น น้ำมันตลอดไปจนถึงเปนควินิน แลการทำกากควินินต่อไป ต้องการ เวลาประมาณสักชั่วโมงหนึ่ง รวบรวมใจความโดยย่อ ดังนี้ คือต้น ซิงโกนาซึ่งรัฐบาลเปนผู้เริ่มเกณฑ์ให้ปลูกแล้ว แลผู้อื่นขออนุญาต ปลูกมาตามลำดับ ผู้อื่นนั้นไม่ใช่แซกเดย มีแต่ฝรั่งทั้งนั้น บรรดา เปลือกซิงโกนาทั้งหมดเหล่านี้ โรงแฟเบอริกนี้รับมาทำโดยไม่ได้ซื้อ เมื่อทำขึ้นเปนควินินแล้ว จึงเอาลงไปขายเลหลังที่บเตเวีย ได้มาก น้อยเท่าใดแบ่งส่วนกันตามพิกัด แต่พิกัดนั้นเดี๋ยวนี้ต้องขึ้นไปกว่าแต่ ก่อน เพราะเหตุที่พวกชาวยุโรปมาประมูลซื้อซิงโกนาไปทำที่ยุโรปมี ขึ้น ไดเรกเตอร์ออกแค้น ๆ การที่ทำนั้นคือต้มเปลือกซิงโกนากับน้ำ มันดินซึ่งซื้อมาจากเมืองพม่าแล้วกรองกากออก เกลือของควินินนั้น ติดอยู่กับน้ำมัน แล้วจึงเอาน้ำมันนั้นขึ้นต้มในหม้อบอยเล่อใหญ่ เขา มีอยู่ ๓ ใบ ซิงโกนาลงมาจับอยู่กับน้ำ น้ำมันลอยขึ้นข้างบน น้ำนั้น ตกลงมาทางข้างล่าง แล้วเอามาเกรอะในถัง เปิดให้น้ำออกเปนเกลือ สีไม่สู้ขาว น้ำในหม้อนี้ผสมกับคาบอลิกเอซิกสำหรับล้างน้ำมัน เมื่อ ได้ผงควินินเช่นนั้นแล้ว จึงเอาขึ้นเครื่องโม่หมุนให้แห้งเหมือนหมุนน้ำ

ตาด แล้วจึงประสะ การที่ทำตั้งแต่ต้นจนปลาย ช้าเร็วแล้วแต่อากาศแห้งแดเบี่ยก ถ้าอากาศดีอยู่ใน ๔ วันเป็นอันสำเร็จ แล้วแบ่งเป็นสามชั้น คือชั้นที่ ๑ สำหรับรัฐบาลใช้ในการทหาร ขาวบริสุทธิ์มาก ชั้นที่ ๒ หย่อนลงมาสักเล็กน้อยไม่ทันสังเกตสำหรับขาย ชั้นที่ ๓ เป็นกากสีเหมือนน้ำตาลทรายแดง ขายไปอเมริกาใช้ผสมยาดำ เป็นยาบัดต่าง ๆ และสำหรับใช้เดินป่า ควินินที่ใช้อยู่ในโลกนี้ เป็นควินินที่ออกจากยาวากว่าครึ่ง ฤๅถึงสามส่วนใน ๔ ส่วน จะพรรณาไปเท่าใดก็จะไม่เป็นที่เข้าใจดีขึ้นได้ ที่ซึ่งเขาตั้งนั้นใช้อาศรัยแรงน้ำและไฟฟ้าประกอบกัน

กลับมาบ่ายโมง ๑ ดูม้าซึ่งได้สั่งให้เขาพามาให้ดู เลือกได้ลูกม้าซึ่งเป็นของสิเกรตารี่ พ่อเป็นสตาเลียนชื่อเปตโตร ลูก ๒ ตัวนี้ ตัวผู้ ๒ ขวบเศษ ตัวน้องขวบเศษงามดีพอใช้ เดิมจะเอา ๑๕๐๐ กิลเดอต แต่ต่อตามกันโดยชี้แจงความลำบาก ตกลงเป็นราคา ๑๒๐๐ กิลเดอต ม้าแข่งคู่หนึ่งอายุ ๓ ขวบเดิมจะเอา ๕๐๐ ต้องต่อกันมาก ลดลงมาเพียง ๔๕๐ แถมดับชื้นไปอีก ๕๐๐ เล่า ภายหลังตกลงกันเป็น ๔๐๐ มีอีกตัวหนึ่งซึ่งเราอยากจะซื้อด้วยคล้ายพระยาวิเชียร แต่บางมากอยู่หน่อยหนึ่ง ขาหลังก็ไม่สู้ดีจึงไม่ได้ซื้อ นอกนั้นมีอีกมาก แต่ไม่ได้เรื่อง เราเลี่ยที่เลี่ยที่มาถึงภายหลัง รัฐบาลซื้อถึง ๑๐๐ ม้า การที่ผสมม้าเดี๋ยวนี้ผสมทั่วไปทุกแห่ง โดยรัฐบาลหาพ่อม้ามาให้ผสม คู่แรกที่เราซื้อไว้เป็นโทโรเบรต แต่คู่หลังนางม้าเป็นม้าแซนดัวูดลูก

เมื่องนี้ เพราะฉนั้นราคาจึงได้ผิดกันมาก แลคู่แรกเปนม้าที่ได้รางวัลแล้วแลมีบาญชี แต่จะหาเปดิกร์ให้สูงขึ้นไปไม่ได้ เพราะเปนแรกผสมม้าซึ่งไม่ได้เลือกไว้ เปนม้าหลังอ่อนแลขาเสีย เพราะขี่เด็กเกินไปเสียโดยมาก ด้วยข้อบังคับไม่ให้ขี่ก่อนสามสี่ขวบพึ่งจะออกใหม่ รัฐบาลมีอำนาจที่จะซื้อก่อนผู้อื่นได้ เพราะพ่อม้าเปนของรัฐบาล แต่เปดโตรตัวเดียวทับถึงปีละ ๔ ครั้ง มีพ่อม้าดีอีกตัวหนึ่งราคา ๕๐๐ น่าซื้อ แต่เปนม้าแก่แล้ว การผสมม้าในเมืองเราจะยังไม่สำเร็จ จึงยังไม่ได้ซื้อ คิดอ่านจัดการที่จะส่งเข้าไปกรุงเทพฯ กินเข้ากลางวันแล้วเขียนหนังสือบอกถึงท่านเด็ก[๑] แลบอกเรื่องม้าถึงเจ้าพระยาเทเวศร[๒] พอแล้วเสร็จจวน ๔ โมง แต่งตัวไปเที่ยวไปรถกับแอสซิสตันต์เรสิเดนต์เกือบจะทั่วทุกถนน ทั้งที่เคยไปแล้วแลยังไม่เคยไป แวะดูโรงฆ่ากระโบ[๓] ค่อนจะอยู่ข้างสกปรก แขกแลเจ๊กในเมืองนี้กินกระโบ เพราะราคาถูก โคมีราคาแพงมากกินแต่ฝรั่ง แอสซิสตันต์เรสิเดนต์ผู้นี้พูดอังกฤษเต็มทีเดียว ถ้าเปนคำที่ติดกันตั้งแต่ ๒ คำขึ้นไปเปนไม่เข้าใจ ถึงคำเดียวถ้าพ้นจากคำสำหรับพูดกับเด็กแดงเด็ก ๆ แล้วเปนเข้าใจไม่ได้ ต้องเกณฑ์ให้กรมดำรงเปนล่าม กว่าจะกลับมาถึงเจ็บ

---

๑ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช ทรงเปนประธานรักษาพระนคร

๒ เจ้าพระยาเทเวศร ฯ เปนอธิบดีกรมม้า

๓ พวกชวาเรียกควายว่า กระโบ

ยอดออกแลชายโครงทั้ง ๒ ข้างด้วยกลั้นหัวเราะ แต่มิใช่กลั้นอยู่ หลุดออกมาบ่อย ๆ ด้วยฟังมันขันเต็มที กลับมาจัดห้องกินเข้าให้พ่อเอ็ยดออกมาอยู่ ย้ายมากินเข้าที่เฉลียง ให้มหาดเล็กผลัดกันอยู่ประจำพยาบาลสำหรับจะได้เรียกหมอได้สดวก แลหมอจะได้ไปมาเข้าออกได้ง่าย แล้วเดินไปเที่ยวเล่น พบเรลิเดนต์กับเมีย เขาก็หลบเรา ๆ ก็หลบเขา หัวเราะด้วยกันทั้งสองข้าง ถนนที่ชั้นที่สองที่สามเรียบร้อยดี เพราะเหตุว่ารัฐบาลไม่ต้องออกเงินอะไรเลย แต่ชั้นที่หนึ่งต้องออกเงินค่าศิลาแลค่าทำท่อ เพราะฉนั้นจึงไม่เรียบ ถนนชั้นที่หนึ่งมีฟุตปาดปูด้วยกรวด แต่ชั้นที่สองที่สามไม่มี ผิดกันแต่เพียงเล็กแลใหญ่ ถนนชั้นที่หนึ่งที่นี่ไม่โตกว่าชั้นที่สองที่สาม เปนถนนเทศาไม่ได้ปูอะไร

ตั้งแต่มาครั้งก่อนได้เห็นทาปูนขาวที่โคนต้นไม้ ไม่ได้นึกจะถามว่าสำหรับอะไร นึกว่าจะตกแต่งให้ดี มาครั้งนี้ได้ถามได้ความ “อ้อ” ออกไปเปนอันมาก คือใช้ต่างโคม ที่แห่งใดซึ่งเปนที่สี่แยกทาเสี้ยมุมละ ๒ ต้น รวมเปน ๘ ต้น เพราะเหตุว่าสีขาวฉายให้สว่างได้มาก เวลาที่รถผ่านไปมาก็แลเห็นได้ถนัด การที่ไม่ได้จุดไฟฤๅจุดแต่น้อยแห่งเพราะเหตุที่ขัดเงิน ราษฎรไม่ใคร่จะมีผู้ใดออกเงิน เพราะรัฐบาลไม่ได้จ่ายเลยเปนการเรี่ยรายทั้งสิ้น คนฝรั่งในเมืองนี้เปนครึ่งชาติเสี้ยงึ่งหนึ่ง แต่มิใช่ครึ่งชาติชั่วเดียวมักจะถึงสามชั่วสี่ชั่ว ชาวเมืองมักจะชอบให้ลูกมีผัวฝรั่งฤๅเจ๊กเสี้ยก่อน เพราะเพื่อจะพาลูกให้ดีขึ้น ต่อเมื่อผัวไปแล้วจึงมีผัวใหม่ ที่แผ่นดินถ้าชาวเมืองซื้อขายกันไม่ต้องเสี้ย

อะไร ถ้าฝรั่งแลเจ็กไม่ว่าชาติไหนซื้อได้เพียง ๗๕ ปี จะปลูกอะไรฤๅไม่ปลูกก็ตาม ต้องเสียค่าที่ดินสแควเมเตอร์ละ ๒๕ เซนต์ทุกปีไป เพราะเหตุว่ารัฐบาลไม่อยากจะให้คนต่างประเทศเปนเจ้าของที่ดิน ด้วยมักจะทิ้งที่ไปเสีย ปล่อยให้รกร้างว่างเปล่า ส่วนชาวเมืองนั้นถ้ามีที่ดินคงจะต้องทำผลประโยชน์ ชาวเมืองเปนชุนดานีเปนพื้น มียาวาบ้างแต่น้อย ใช้ธรรมเนียมนั่งหมอบกันเรี่ยบร้อยดีกว่าเมืองเรา

ได้ให้พระยาศรีสุริยราชกับพระยารัษฎา ฯ ไปตรวจการปกครองท้องที่ทั้งสองคนบอกว่า ถ้าหากว่าข้าหลวงของเราเกณฑ์ผู้คนกันเช่นนี้เปนไม่ได้พ้นถูกถอดเลยเปนอันขาด จะจดลงในนี้ก็เปนการยืดยาวไม่มีเวลา ห้องในโฮเตลนี้ร้อนกว่าข้างนอกมากปรอท ๗๕

บันดอง

วันที่ ๒๒ พฤษภาคม ร, ศ, ๑๒๐

ตรงกับวัน ๔ ๆ ๗ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จ, ศ, ๑๒๖๓

ตื่นเองแต่ที่ ๑๑ ครึ่ง กินเข้าต้มแลกาแฟแล้วออกจากโฮเตลเวลาเช้าย่ำรุ่ง ๕๐ ไปรถอินเปกติงคาร์ซึ่งสบายดีกว่าอย่างอื่นหมด ดูข้างทางแลรางรถเห็นถนนดีขึ้น ถึงจันยอเวลาเช้า ๓ โมง แอสซิสตันต์เรสิเดนต์แลระเด่นอธิบดีลงมารับ มีของเลี้ยงต่าง ๆ ของดชั่วแต่ดื่มแชมเปน แล้วขึ้นรถสี่ล้อเปนรถของแอสซิสตันต์เรสิเดนต์หลังหนึ่ง ของระเด่นอธิบดีหลังหนึ่ง ซาโต๊ะเทียมม้า ๓ ตัวอีก ๒ หลัง ผู้ที่ไปคือ

ดำรง พิทย กิติ จิร อาภา เสรษฐวงศ์ สรรเพช ศักดิ์[๑] ฤทธิ์[๒]

มีม้าเทศนำหน้าหลัง เวทนาตามหลังตามเคย วันนี้อาลูนอาลูนกำลังรัฐบาลซื้อม้า ตีม้าขับรถตามเคย แต่เร็วมากกว่าครั้งก่อน เมื่อถึงที่ชันก็มีกระโบเทียม เว้นแต่คู่เดียวไม่สู้ดี นอกนั้นกลับได้หมด เวลาถึงที่ชันเทียมกระโบเช่นนั้น คนท้ายรถลงวิ่งเฆี่ยนม้า เจ้าของกระโบวิ่งเฆี่ยนกระโบ บางทีเป็นเด็กเด็กนิดหนึ่งก็วิ่งได้แข็ง ถ้าเวลานั้นกรวดไม่ใคร่จะกระเด็นถึง ถึงที่ราบปลดกระโบแล้วคนที่ขับจึงจะเฆี่ยนม้า คนท้ายฟาดแส้ผัวะ ๆ แต่ร้องกู๋ให้วิ่ง บางทีเร็วกว่าไบสิเกอด แต่กรวดมักจะกระเด็นถูกหน้าต้องระวังตัว คนแถบบ้านเรือนสองข้างทางเสมออยู่ไม่แปลกนัยตา ไปถึงที่เปลี่ยนม้าครั้งแรก แวะดูปลาทองตามเคย แต่คราวนี้ตัวเล็กมากเห็นจะเป็นมันพึ่งจับกินเลี่ย เปลี่ยนม้าอีก ๒ ทอด แต่เทียมกระโบอีกหลายทอด เวลาก่อน ๕ โมงสักหน่อยหนึ่งฤๅ ๕ โมงถึงจิปานัส ซึ่งเป็นที่บ้านเคาวเนอร์เยเนราล รถซาโต๊ะตามไปไม่สู้คลาดกันมาก แต่รถ ๔ ล้ออีกรถหนึ่งม้ามันโกงไปถึงล่าไป เดินดูบริเวณที่ มีเรือนหลายหลังนอกจากเรือนเคาวเนอร์เยเนราล แต่เป็นฝาไม้ทั้งนั้น กำลังทาสีตกแต่งใหม่ในการที่เจ้าของจะมาอยู่

---

๑ หลวงศักดินายเวร เพิ่ม ไกรฤกษ์ (เดี๋ยวนี้เป็นพระยาประเสริฐศุภกิจ)

๒ หลวงฤทธินายเวร ม. ด. วราห์ กุญชร ณกรุงเทพ (เดี๋ยวนี้เป็นพระยาศรีกฤดากร)

แล้วไปดูน้ำพุเดือดอย่างคาสเคต ซึ่งอยู่ริมทางที่จะลงไปอาบน้ำร้อน กลับมาดูโรงเบาลิงอาเล แล้วขึ้นดูบนเรือน อันที่จริงเป็นเรือนเล็ก แต่แปลนดี คล้ายเรือนที่โตสารี แต่วิเศษกว่า คือด้านหลังกลมเป็นปาเซช มีห้องนอน ๒ ข้าง แล้วจึงเข้ามาถึงมุขกลางเป็นห้องกินเข้าด้านหนึ่ง ห้องกินเข้านี้เป็นที่ซึ่งเราเคยไปกิน มีเตาไฟศิลามุขหน้ามีห้องรับแขกเวลาหนาวห้องหนึ่ง โถงห้องหนึ่ง เป็นจตุรมุขกลางมีปล่องแสงสว่าง ผนังก่ออิฐแต่มุงหลังคาสังกะสี ออกจากจิปานีไปสิ้นดงดายะ ดูคนน้อยไปกว่าแต่ก่อนมาก เขาว่าเป็นเพราะเหตุที่สร้างโรงพยาบาลขึ้นที่ตำบลจิมะหิ รัฐบาลถอดเงินลับสิบเสี้ย แต่เย่าเรือนก็ยังดีบริบูรณ์อยู่ เว้นไว้แต่สวนโทรมไป ยเรเนียมที่เคยโตเท่าช่อดอกนมสวรรค์ก็เล็กไป กุหลาบยังมีโตอยู่บ้าง แต่น้อยกว่าแต่ก่อนมาก เรียกได้ว่าโทรมตลอดถนนหนทาง แต่ก็ยังสนุกโดยระยะทางที่ไป มีถนนขึ้นเขากำลังซ่อม ๒ แห่ง กันรั้วแต่อุส่าห์แต่งรั้วด้วยใบไม้ให้ด้วย เดินดูสวนเก็บดอกไม้ตามบุญตามกรรมไม่ใช่ตั้งใจ แล้วไปห้องพัก พอมาพร้อมกันจึงกินเข้าอาหารอยู่ข้างจะพอใช้ แต่แปลกกับที่อื่น คือเริ่มต้นมีเนื้อเค็มเนยขนมปังไข่เหมือนอาหารเช้า แล้วมีไก่เป็นของที่ทำดีกว่าที่โฮเตลโฮมันนี้ ครั้นกินแล้วลงปลายกล้วยก้างกับเนย เจ้าของที่นี่เป็นคนแก่ที่ได้เคยอยู่ยาวา ๔๐ ปีมาแล้วไม่เคยกลับไปบ้านเลย ได้รู้จักกันแต่ครั้งก่อนอยู่ข้างจะแบ้นมาก กลับเวลาบ่ายโมง ๑ ขาลงเร็วอย่างยิ่ง เพราะไม่ได้หยุดเปลี่ยนม้าฤาใช้กระโม

เลย ควบผึ่งมาที่เดียว บ่าย ๒ โมงเท่านั้นถึงบ้านระเด่นอธิปติ แต่รถหลัง ๆ ขาดตอนกันมาก เมื่อกลางทางถูกฝนต้องบีดม่านหน้า เพราะเหตุว่าเรามาในเมฆ ครั้นเมื่อจวนจะมาถึงบ้านระเด่นอธิปติฝนสงบ เขาคอยรับรองอยู่ที่บ้าน ทั้งแอสซิสตันต์เรสิเดนต์และระเด่นอธิปติระเด่นอายุชวนให้ดูบ้านจนถึงในมุ้งตามเคย เพราะเด่นสาระพัดทุกอย่างเหมือนพระยาวิเชียร[1] พูดกันด้วยเรื่องม้า เราขอให้ช่วยหาซื้อม้าที่ดี ๆ ให้แกบอกทันทีว่ามีอยู่แล้ว เปนม้าซานดัลวูดแท้พามาจากเกาะนั้นที่เดียว ดองให้แขกขี่ดูงามมาก แต่ดูรังบังเหียนดึงเหมือนปากจะหนัก ครั้นให้หลวงฤทธิดองขี่ดูปากก็อ่อนเรียบร้อยดีหมด เดิมเราว่าจะซื้อแกไม่ขายได้บอกให้ เรารับว่าแกชอบเด่นเขาต่าง ๆ มาก แต่งาช้างไม่มีจะส่งงาช้างไปให้ ม้าตัวนี้ชื่อมานิส แปลว่าหวานฤาดีฤางาม ในเวลาที่นั่งสนทนากันต่อมาฝนตกมาก จวนบ่าย ๓ โมงจึงได้กลับ เอารถของแกเองกลับเทียมม้าเทศดำ ๔ ตัว แต่เพราะเหตุที่ไม่ใคร่จะได้ใช้ม้าสี่ แผลงฤทธิไม่ใคร่จะเดินหลายคราว ตัวรถนั้นเปนรถอย่างเก่า มาถึงสเตชั่นเวลายังเหลืออยู่ ถ้าแอสซิสตันต์เรสิเดนต์แล้วขึ้นรถมากับระเด่นอธิปติตามที่เราชวนให้แกมาด้วย เพราะเคยนั่งสนทนากันมา ต้องเบีดที่นอนออกให้นั่งขัดสมาธิตามสบาย แอสซิส-ตันต์เรสิเดนต์ว่าแกนั่งนานท้องไม่สบาย ถ้าหากว่าถึงที่หยุด ให้

---

๑ พระยาวิเชียรคิรี ชม ณสงขลา ผู้ว่าราชการจังหวัดสงขลา

ปล่อยให้แกไปเดินเสี่ยบ้าง แต่ที่แท้ไล่เลี่ยงกันได้ความว่า แกเป็นบัตฆาฏไปคราวหนึ่ง เดี๋ยวนี้ก็หายเป็นปรกติแล้วไม่เห็นต้องถูกไปไหน ไล่เลี่ยงกันด้วยเรื่องการปกครองท้องที่ ตกลงเป็นแบบเดียวกันกับที่เราจัดอยู่ ผู้ใหญ่บ้านเรียกอะไร—กำปง ก็แปลว่าแก่บ้าน เทศาเป็นชื่อตำบล ยามาศเป็นผู้ช่วยอำเภอ ดูราเทศาเป็นกำนัน มีมนตรี ๔ แบ่งหน้าที่ต่าง ๆ มีดูฉางเข้าเป็นต้น การเก็บเงินก็ดี การตัดสินถ้อยความก็ดี ไม่เป็นสิทธิขาดอันใดในตัวริเยนต์ เช่นกับยาสาชำระความแล้วนำมาเล่นอริเยนต์ ถ้าเป็นความมีโทษต่ำกว่า ๖ วันจึงตัดสินได้ เหนือนั้นขึ้นไปต้องเรสิเดนต์ ในการที่จะตั้งตำแหน่งต่ำกว่าเวทนายามาศเป็นราษฎรเลือก เหนือนั้นขึ้นไปริเยนต์เลือก ๓ คนส่งไปให้เรสิเดนต์ตามแต่จะเลือกเอาใครคนหนึ่ง ความตัดสินตามกฎหมายวิถันดายกไว้แต่ความผัวเมียมรดก จึงเป็นอะยีตัดสิน แต่ถ้าเงินส่วยขึ้นสาสนาริเยนต์เป็นผู้รักษา มีกรรมการ ๔ คนสำหรับปฤกษา ในเวลาที่ใช้จ่ายเรสิเดนต์ตรวจบาญชีด้วย ค่าลดกาแฟเดิมได้อยู่ ๔ คน เดี๋ยวนี้ยังคงเหลืออยู่แต่ตัวเกคนเดียว ตายก็ที่จะสูญ แต่แกไม่ตาย ถามถึงทรัพย์สมบัติว่าได้แบ่งให้สำหรับเมียสำหรับลูกสาวหลานสาว เหลือมากน้อยเท่าใด เล่นม้าตายอะไรสนุกตามเรื่อง ตายแล้วก็ไม่มีอะไร ดูแสดงความซื่อตรงต่อวิถันดามาก แลอยากรู้ว่าทำไมเราจึงได้ชอบตัวแก เราว่าเพราะกิริยาดีแลคุ้นเคยราชการมาก ทั้งพูดอะไรก็ตรง ๆ กลับมาถึงเวลาบ่าย ๕ โมง ตามมาส่งถึงที่โฮเตลแล้วกลับไป ๒ ทุ่มจะมาหา

อิก ใจความเปนตกลงอยากได้ตรามากกว่าอย่างอื่น ตราที่เราให้นั้น แกว่าเปนพ่อตรา แต้วได้ออเรนชนัสเซานี้อยากจะได้ลูกตราต่อไปอิก แกได้ภูษนาภรณ์ไว้แต้ว จึงให้ไปหาฤาเรสิเดนต์ตกลงว่าให้ได้ ได้ให้มัณฑนาภรณ์ พรุ่งนี้ลากลับไปจะไปต้อนรับข้างในอิก

พ่อเอ็ยดเจ็บมากไปปรอทถึง ๑๐๕ แลอ้วกอาเจียรอยู่เสมอ ให้ไปตามหมอวิลันดามาดู พูดเหมือนกันกับหมอไรเตอร์ว่าเปนไข้มลาเรีย เพราะเหตุที่หัวใจอ่อนมาคราวหนึ่ง จึงทำให้ชีพจรอ่อนไป เห็นควรจะให้กินยาบำรุงหัวใจให้แรงขึ้น ถ้ากินไม่ได้ให้ใช้สูบแลฉีดยาที่เข้าผิ่นให้กระเพาะนิ่ง กับอมน้ำแข็งก้อนเล็ก ๆ พอให้ชุ่มคอ ถ้าพรุ่งนี้ปรอทลด ให้กินยาควินิน ๑๐ เกรน ตกลงยอมให้กินยาขนานแรกที่ว่า กับได้สั่งให้โทรเลขไปเรียกหมอฮูเดนส์ตราเตน กับหมอทหารอิกคนหนึ่งขึ้นมาปฤกษา เหนื่อยง่วงแลเมื่อยนวดก็ไม่ถูก

ขากลับจากจันยอเห็นควันเขาไฟตันกูบันเปราก็ดังขึ้นพลุ่ง ๆ อยู่ ๒ ปล่อง

ตั้งแต่วันพฤหัสบดีที่ ๒๓ พฤษภาคม เอ็ยดเด็กเจ็บมากขึ้นตามลำดับมีเวลาที่ตกใจกันวันละหลายครั้ง แลเต็มไปด้วยความวิตกวิจารณ์คิดแต่จะรักษาไข้ จึงไม่ได้จดรายวันนี้ เพราะไม่มีมือจะทำ ไม่มีเวลาไม่มีความคิดที่จะจดอะไรได้ แต่ส่วนอาการมีปรากฏอยู่ในจดหมายรายวัน แลจดหมายบอกข้อความเข้าไปกรุงเทพ ฯ ซึ่งลงวันที่ ๕ เดือนพฤษภาคมนั้นแล้ว ตัวเราเองเหน็จเหนื่อยบอบช้ำด้วยนั่งมาก

หอสมุดแห่งชาติ

แลมีเวลาที่ได้หลับน้อยคิดมาก จึงให้บังเกิดความไม่สบายอย่างหนึ่ง คือเปนเวลาที่ให้ร้อนซ่านขึ้นมาที่หน้าอกเบื้องซ้ายตลอดถึงหัวใจแลชาเย็นให้มึนหนักศีรษะอกเต้นแรงเช่นนี้เปนเนือง ๆ จนวันหนึ่งปวดศีรษะถึกขึ้นจากที่นอนไม่ได้ แต่เมื่อได้กินยาแล้วค่อยคลายไปบ้างเปนบ้าง จนวันที่ ๔ มิถุนายนจึงเปนอันค่อยคลายวิตกที่พ้นเขตรร้ายของไข้

ในระหว่างนั้นได้ออกจากโฮเตล เมื่อวันที่ ๓ มิถุนายนด้วย เมื่อยเหลือกำลังที่จะเมื่อย แลรู้สึกเดินโซเซมาหลายวันชาไม่มีแรง ได้ออกเดินจากโฮเตลไปเลี้ยวลงถนนตรอกข้างโฮเตล จนถึงถนนอีกสายหนึ่งจำชื่อไม่ได้ แล้วเลี้ยวกลับมาตามถนนหน้าโฮเตล แวะพักอาการเห็นเปนที่เรี่ยบร้อยอยู่ พอจะไปได้อีกจึงได้ออกเดินไปตามถนนหน้าโฮเตล จนถึงอาฐูนอาฐูนเลี้ยวลงถนนข้างบ้านระเด่นตำมหงง แล้วไปเลี้ยวเดินตามหลังบ้านมาจนถึงตรงตรอกโฮเตลข้างซ้าย จึงเดินกลับมาเข้าหลังโฮเตล

วันที่ ๓๑ เชิญพระไชยออกมาตั้งบูชา เปนวันทำบุญวันที่ ๓๑ ตามเคยด้วย แลเริ่มวิสาขด้วย แต่อาการถูกเอียดเพียบหนักไปไหนไม่ได้ คิดแต่การเรื่องที่จะกลับไปบางกอก ที่ขาดเหลือเล็กน้อยสำเร็จบริบูรณ์ในวันนี้[๑]

วันที่ ๑ มิถุนายน เปนวันวิสาขบูชา มีผู้ให้ดอกไม้หลายแห่ง

---

๑ ครั้งนั้นคาดว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ที่ทรงประชวรจะสิ้นพระชนม์ จึงเตรียมการที่จะกลับ

คือที่เรสิเดนต์ มิศเตอรเมียรตันสเกรตารี่ ช่างทองที่อยู่หน้าโฮเตล ข้ามแดผู้อื่นอีก ได้บูชาแลทำน้ำมนต์ เวลาเย็นวันนี้อาการค่อยสงบ ได้เดินไปกับลูกหญิงสุทธาทิพย์ไปดูที่เลี้ยงไก่ แลเขาเลี้ยงนกพิราบซึ่งอยู่ใกล้โฮเตล เจ้าของอยู่ข้างจะเป็นคนใจดี ให้ลูกนก ๒ คู่แล้วขึ้นรถไปที่สวนที่เป็นบ้ปลิกกาเดน แต่ไม่เห็นมีอะไรที่มากน้อยรก ประเดี๋ยวหนึ่งกลับ เวลาก่อนกินเข้าว่างอยู่ได้เดินข้ามไปที่ช่างทองหน้าโฮเตล สั่งให้ทำกำไลชื่อผีตัวหนังสือ จ, ป, ร, คู่หนึ่งกลับมา วันนี้บูชาอีกวันหนึ่ง

วันที่ ๒ เวลาเย็นไปบ้านระเด่นตำมหงงกับลูกหญิง เขาเรียกให้พวกชาวเมืองเอาของมาขาย มีของที่ทำในเมืองนี้ออะไรบ้างเด็กน้อย มีเลี้ยงน้ำชาแลขนม เจ้าของต้อนรับแข็งแรงมากทั้งผัวทั้งเมีย มีรำตันดั๊กแต่ไม่ได้ตระเตรียมไว้ อยู่ที่นั่นสัก ๑๕ นินิต มีความร้อนใจด้วยเรื่องอาการลูก เพราะวันนี้เป็นวันตัวรี้บกลับ

วันที่ ๓ เลิกการบูชาวันนี้ เวลาเช้ามีมิสซิสดำเมอรเปนผู้หญิงวิลันดา อายุ ๘๔ มีครอบครัวใหญ่โต ลูกเปนแอสซิสตันต์เรสิเดนต์คนหนึ่ง เปนเมเยอรนายทหารคนหนึ่ง แลมีลูกเขยลูกสาวหลานเหลนรวม ๒๖ คน นำดอกพุทธรักษาช่อหนึ่งมาแสดงความวิตกส่งสารพูดพลางน้ำตาไหล แลว่าเมื่อวานนี้เป็นวันอาทิตย์ ได้อ้อนวอนพระเจ้าให้ช่วยอำนวยพรลงในดอกไม้นี้ ขอให้ดอกไม้นี้มาวางให้ในมือลูก อาการจะได้คลายขึ้น เมื่อมานั้นอุส่าห์เดินให้คนจูงมา ความจริงถึง

คนอื่นบรรดาในเมืองนี้ได้แสดงความเมตตาปรานีทั่วหน้า เป็นต้นว่า เคาเนอรเยเนราลได้ให้มีโทรเลขบอกอาการทุกวัน วันใดซึ่งเป็นวันอาการคลายขึ้น ก็มีโทรเลขมาแสดงความยินดีถึง ๓ ครั้ง ระเด่นอธิปติเมืองจันยอถามข่าวโดยโทรเลขเสมอทุกวัน เรสิเดนต์มาพึ่งอาการที่หน้าโฮเตลทุกวัน ถ้าหากว่านอกจากกรุงเทพ ฯ แล้วจะหาที่ใดซึ่งจะเป็นที่มีไมตรีจิตยิ่งเหมือนยาวาไม่มีแล้ว วันนี้เวลาเย็นอาการค่อยคลายขึ้น แต่ลูกหญิงหอบหืด เราได้ขึ้นรถไปตามทางซึ่งตัดใหม่ออกไปในทุ่ง เป็นทางไกลถนนงามแต่ซื้ออะไรจำยากนัก หลายถนนด้วยกัน จำได้แต่ถนนตอนที่กลับเข้ามาเมืองเรียกว่าถนนสุรบายยา มาถึงโฮเตลพอพลบ ให้ไปตามดอกเตอร์ซึ่งเป็นเจ้าพนักงานผู้ใหญ่ในการตรวจตราของโบราณแลการช่าง ซึ่งได้ให้เรียกมาไว้หลายวันแล้ว สำหรับจะทำพิมพ์รูปหน้าลูกด้วยปลาสเตอร์ อันไม่ต้องทำนั้น มาสนทนากันด้วยเรื่องที่ซึ่งเขาพบใหม่ใกล้เมนดุต แลได้ว่าให้ทำพิมพ์ปลาสเตอร์พระพุทธรูปแลเทวรูปที่เมนดุต เวลาค่ำอาการก็ยังตาดตาดวุ่นวายอยู่

วันที่ ๔ ฝนตกหนักถึงกับหลังคารั่วไม่ได้ไปแห่งใด วันนี้เป็นวันที่ข้างเราก็หวังใจว่าเป็นพ้นเขตรอันตราย เพราะพ้นวันจันทร์มาแล้ว ฝ่ายข้างฝรั่งหมอก็แสดงความเห็นว่า เป็นสิ้นเขตรที่น่ากลัวอันตราย ตามตำราหมอดงในเวลาค่ำ เขตรไข้นั้นก็ไม่ผิดกับเขตรไข้ที่หมอไทยกำหนด แลอาการก็คลายขึ้นเห็นปรากฏจริง ๆ ด้วย หมอฮูเดนสตราเตน แลหมอลังเดนแบรค์ จะลากลับไปเมืองบเตเวีย ให้คิดค่าธรรม

เนี่ยมที่จะให้หมอแกไม่ยอมคิด แต่หมอทหารเทียบตามอัตราที่เขาได้ออกไปดูไข้นอกจากบเตเว็ยวันละ ๑๐๐ กิลเดอร์ ค่ากินอยู่เปนของผู้หาต้องเสี่ย คิดทั้ง ๒ อย่างมารักษา ๑๒ วันเปนเงิน ๑๓๘๐ กิลเดอร์ มิศเตอร์วาเลตเตคิดเทียบโดยเหตุที่หมอต้องทำการมากเกินปรกติ คือต้องผลัดกันอยู่ทั้งกลางวันกลางคืน จะให้ให้ ๑๕๐๐ กิลเดอร์ เราเห็นว่าถูกเหลือเกิน ความจริงในบางกอกเราจะหาหมอฝรั่งให้มาประจำอยู่ได้เช่นนี้เปนไม่มีเปนอันขาด แต่เพียงมาเยี่ยมเปนเวลาก็คงคิดเอาเกินกว่านี้ ความจริงหมอเหล่านี้มาอยู่เหมือนหมอไทย ๆ แต่ยังวิเศษกว่าที่หมอไทยเรามาประจำอยู่ก็จริงอยู่แต่แต่มานอน หมอฝรั่งถึงว่าเขาผลัดกันมาก็มานั่งแลหมั่นตรวจตราเสมอ จึงได้ให้ให้คนละ ๓๐๐๐ กิลเดอร์ แต่กระนั้นก็ยังถูกกว่าหมอในบางกอก จะเรียกหมอแก่[๓] ไม่ยอมรับตามจึงได้ให้รูป หมอดังเดนแบร์ค์ให้ตรามงกุฎสยามชั้นที่ ๔ หมอดอยเยอร์ให้ตราช้างเผือกที่ ๕ แต่เงินยังไม่ได้คิดให้ เพราะเปนหมออยู่ที่นี่ หมอเหล่านี้อยู่ข้างจะปลีมกันมาก เพราะจะมีชื่อเสียงดีมีการเลี้ยงกันแลถ่ายรูป ในการที่รักษาไข้คราวนี้มีเรื่องปลาด ๆ ที่จะต้องจดโดยมาก เว้นแต่เพราะไม่ได้จดลงไว้ในเวลานั้น วันนี้เอาเปน

---

๓ หมอแก่ คือหมอฮูเฮนส์ตราเตน ซึ่งเคยเข้ามารักษาตาเจ้าพระยาทิพากรวงศ์เมื่อรัชกาลที่ ๔ แก่กว่าหมออื่น ๆ ที่มารักษาสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ

จบเรื่องรายวันย่อในระหว่างที่ขาดระยะมา ๑๓ วันนั้น จะได้ตั้งหนึ่งจดไปตามระเบียบเดิมใหม่ ตั้งแต่พรุ่งนี้วันที่ ๕ ต่อไป.

บันดอง

วันที่ ๕ มิถุนายน ร, ศ, ๑๒๐

ตรงกับวัน ๔ ๆ ๗ ค่ำ บี่นฉอศก จ, ศ, ๑๒๖๓

การรักษาไข้แบ่งไว้สำหรับรายงานในเรื่องนั้น เพราะเหตุที่เมื่อยจัดอยากจะเดิน ด้วยเมื่อวานนี้ไม่ได้ออกจากเรือน แลโคมที่โฮเตลมืดนักอ่านหนังสือไม่ใคร่จะเห็น วันก่อน ๆ มันกำลังวุ่นก็ทนไปได้ วันนี้ค่อยว่างจึงคิดจะไปหาซื้อโคมด้วย ออกเดินไปดูที่ห้างข้างโฮเตลยังไม่พอใจ จึงเดินต่อไปด้วยความตั้งใจจะไปขอบใจมิสซิสดำเมอรคนที่เอาดอกไม้มาให้ แลให้พรถูกเมื่อวันจันทร์ รู้แต่ว่าอยู่ริมสเตชั่นรถไฟ จึงได้เดินไปตามถนนอาดูนอาดูน แล้วเลี้ยวขึ้นไปถนนจีนจนถึง ๔ แยกเลี้ยวไปตามถนนสเตชั่น แวะที่ห้างสโตมน. ได้โคมเปนที่พอใจแล้วเดินต่อไป มิศเตอรเวดเดตเตตามไปทัน แวะถามตามทางถึงเรือนยายแก่อยู่แห่งใดไม่ได้ความ จนไปเกินสเตชั่นอีกมากพบเทศาคนหนึ่งถามได้ความว่าไม่ได้อยู่แถบนั้น เพราะเราไปเกินสเตชั่นมากเสียแล้วจึงได้เดินกลับมาเข้าถนนตรงหลังสเตชั่น ถามตามบ้านเหล่านั้นระไปจนถึงบ้านที่หัวแหลมถนนหลังสเตชั่น พบเด็ก ๒ คนรู้จักแห่งรับนำไป เดินไปตามข้างทางรถไฟ ข้างซ้ายเปนทางรถไฟ ข้างขวาเปน

เรื่อนพวกกรมรถไฟจนตลอด นึกว่าคงพบตามแถบนั้นก็ไม่พบ จนไปหลุดออกถนนเรสิเดนต์เวค ซึ่งเราอาจเดินจากถนนเจ็กถึงได้ในประเดี๋ยวเดียว พเอิญในเวลานั้นเขากำลังปิดทางรถไฟ ด้วยรถกำลังถอยไปถอยมา เด็กมันชี้บอกว่าอยู่ตรงมุมที่ทางรถไฟกับถนนเรสิเดนต์เวคข้างขวามือ ยืนเปนอยู่สักครู่หนึ่งเห็นท่วงทีจะไม่เปิดอกนานต้องไปเข้าประตูถนนดา พอข้ามทางรถไฟไปก็ถึง เห็นเด็กวิ่งเล่นอยู่ในบ้านสามสี่คน ให้มิศเตอรเวดเลตเตไปบอกว่าเราจะไปหามิศซิสดำเมอร เด็กสามคนวิ่งพร้อมกันเข้าไปในเรื่อนเสียงอึง ประเดี๋ยวมีผู้หญิงอายุประมาณสัก ๔๐ ถึง ๕๐ อ้วนใหญ่ออกมารับ เมื่อแรกหมายว่าจะเปนตัวยายดำเมอร ครั้นถามกรมดำรงแดเวดเลตเตบอกว่าไม่ใช่ กลายเปนลูกสาวถึงลูกสะใภ้ของแกไป เชิญให้นั่งว่ายายนั้นยังแต่งตัวอยู่ ท่วงทีอยู่บ้านแกจะไม่ได้ใส่เสื้อ ถึงนุ่งผ้าประเชินเสื้อเก่า ๆ อะไรคอยอยู่สัก ๓ มินิตจึงได้ออกมา รูปร่างไม่ดูอ้วนแต่หน้าตาเปนผู้ดีเปนอย่างคุณยายที่ใจดี ๆ มาจับมือสองมือแสดงความตกใจที่ไม่ได้คาดหมายว่าเราจะไปหา ให้พรทั้งตัวเราแลลูกโดยท่าทางอันออกจากน้ำใจจริง บอกขอบใจตามที่คิดจะไปบอกขอบใจ แล้วขอให้อยู่ต่อไปอีกช้านาน แล้วถากลับมาขึ้นรถเที่ยวต่อไปอีกจนเวลาพลบกลับมาที่โฮเตล แล้วให้เวดเลตเตเอารูปไปให้มิศซิสดำเมอรเมื่อเวลาสักทุ่มหนึ่งกลับมาบอกว่าเปนเรื่องดูชั้นทั้งเรื่อน ลูกหลานพวกพ้องแน่นโจทกันอึง แล้วคิดอ่านจะทำกรอบรูป เพื่อจะเอาไปด้วยกับตัวแห่งใด ๆ

ทั่วไป เพราะแกไม่มีบ้านเรือนของตัวเอง อยู่กับลูกชายบ้างลูกสาวบ้างแห่งละห้าเดือนหกเดือน เดี๋ยวนี้กำลังคิดจะไปบอเนียวซึ่งมีลูกเขยอยู่ในที่นั้น

อนึ่งหมอแก่มาหาระแต่เช้าขยายความจริงว่า การที่เราให้ตราหมอ ๒ คนไปแล้วแกไม่ได้รับตราด้วย จะเป็นคนทั้งปวงสงสัยว่าแกมีไม่ดีอย่างไรฤา เพราะแกมีชื่อเสียงดีกว่าหมอทหาร แต่การที่จะรับตรานั้นแกก็รับไม่ได้ เพราะเข้าอยู่ในพวกที่ไม่รับตรา ความปรารถนาของแกนั้นคือ อยากได้สิ่งสักสำคัญอันใด ว่าเป็นที่พอใจของเรา จะให้เป็นของมีราคาก็ไม่อยากรับ จึงได้รู้จากคำที่โจทกันว่า แกเอาสัญญาบัตรที่ทูตหม่อมประทานมาเที่ยวอวดที่จะอยากเลื่อนที่ จึงได้ถามว่าแกอยากเลื่อนที่ฤา แกก็รับคำทันทีว่าความประสงค์ของแกอยากได้เช่นนั้น แต่ครั้นจะพูดกับมิศเตอรเวดเดตแกก็กระดากแลเห็นเข้าไม่เข้าใจจึงได้บอกว่าจะไม่เอาอะไร เห็นว่าแกมีความปรารถนาอยู่ทางนั้น จึงได้ตกลงทำสัญญาบัตรเลื่อนให้เป็นหลวงเปรษนาธิคมตามชื่อเดิม สัญญาบัตรนั้นว่าคล้ายทำนองเดิมเป็นเซอรติฟีเกศกลาย ๆ เมื่อออกเดินไปถึงอาฐูนอาฐูนวันนี้พบจะมารับสัญญาบัตรเมื่อกลับมาโฮเตลจึงได้ให้ปลื้มมาก เที่ยวอวดใคร ๆ ว่าดีกว่าตรา ๒ เท่า จะไปเข้ากรอบ ว่าตายแล้วจะมอบให้ลูกคนใหญ่รักษาไว้ต่อไป แกเป็นคนที่ไม่รู้จักเปลี่ยนอันใด แต่งตัวเหมือนอย่างกับเมื่อ ๓๐ ปีเศษที่เราได้เห็น คือ ใส่เสื้อเชิดคอตั้งเสียๆ เหมือนเสื้อกระบอก ผูกผ้า

ผูกคอแพรดำเด็กห้อยร่องแร่งเปนไม้กางเขน ฟรอกโก๊ตดำอย่างสั้น หมวกเช่นสมกกิงแก๊บ เย็บด้วยผ้าดำ ๆ ทั้งกลางวันกลางคืนเหมือนกันเปนนิตย์ นาพิกาก็ยังใช้อย่างที่มีลูกกุญแจผูกติดห่วง ปรอทที่ใช้ก็ใช้มา ๓๐ ปีเศษแล้ว ไม่ได้เปลี่ยนเปนอย่างพวกที่ถือว่าของเก่าดี

ก่อนกินเช้าเดินตามหน้าโฮเตลไปแวะที่ร้านขนม มีคือกโคอย่างใหม่กลั่นละลายมาแล้วเสร็จทำนองกาแฟกลั่น พวกวิลันดาเขาสรรเสริญกันว่าดีมาก จะกินได้ตั้งแต่ปนกับน้ำนม ไอยะบลันดา น้ำร้อนน้ำเย็นตลอดลงไปจนถึงน้ำท้องคลองเปนที่สุด ร้านขนมนี้เด็กแต่ของเขามีขนมดี ๆ

เมื่อเช้านี้รู้สึกไม่สบายให้หนักหน้าผากนึกว่าจะจับไข้ แต่ลองปรอทก็สูงขึ้นไปเพียง ๓ ขีด นับว่าปรกติกินยาควินินพอเหงื่อออกแล้วก็หาย เจ้าเจียกจะให้กินยาถ่าย แต่ครั้นตอนดึกเห็นว่าเรียบร้อยดีแล้ว ตกลงเปนเดิก.

บันดอง

วันที่ ๖ มิถุนายน ร, ศ, ๑๒๐

ตรงกับวัน ๕ ๆ ๗ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จ, ศ, ๑๒๖๓

ตั้งแต่ลูกเจ็บมานอนไม่ได้เปนปรกติ เปนต่าง ๆ นา ๆ เหลือที่จะรำพรรณ ตกลงมาตอนปลายนี้อยู่ใน ๒ ชั่วโมงตื่นขึ้นถามครั้งหนึ่ง แต่ไม่แปลกเหมือนเมื่อคืนนี้ หลับไปได้ถึง ๓ ชั่วโมงเศษเกือบ ๔

ชั่วโมง ตื่นขึ้นเอะอะเรื่องอาการหน่อยหนึ่งแล้วนอนอีก จะตื่นก็ไม่ใช่ จะหลับก็ไม่ใช่ จะฝันก็ไม่ใช่ จะไม่ฝันก็ไม่ใช่ เหมือนดูซินโฟมาโต-ดารฟ มีเรื่องต่าง ๆ เปลี่ยนเสมอ แต่ไม่ดุร้ายเหมือนอย่างคืนก่อน ๆ เป็นอยู่ได้ถึง ๒ ชั่วโมง เอาหมอมาตรวจ ว่าไม่มีอะไรนอกจากสมองทำการไม่หยุด ให้กินยาบำรุงหัวใจแล้วนอนต่อไปอีก คราวนี้หลับสนิทได้สักชั่วโมงหนึ่ง พอ ๔ โมงก็เอะอะกันด้วยเรื่องถูกตัวเย็นเกินไป ชีพจรอ่อน หมอแก้ให้ฉีดน้ำเกลือไม่มีใครยอมให้ฉีด ตาหมอโกรธลากลับไปบเตเวีย เราตื่นขึ้นสั่งให้ฉีด แลให้ไปตามแกมาทันทีสเตชั่นพอรถไฟออกให้มีโทรเลขไปตามให้กลับมาอีก ดักที่จันยอฉบับหนึ่งไปบเตเวียฉบับหนึ่ง ครั้นเวลาบ่ายได้รับโทรเลขตาหมอก่อนได้รับโทรเลขที่เรามีไป ถามอาการแกยังผูกอกผูกใจอยู่มาก ครั้นเวลาเย็นจวนค่ำ ได้รับตอบว่าจะขึ้นมาพรุ่งนี้ การที่แกโกรธนั้น เพราะมาตรวจเห็นว่าอ่อนไปเช่นนั้น ได้มีโทรเลขหาฤๅหมอทหารเห็นควรจะฉีดแกไม่ได้ทำแต่ตำพังตัวคนเดียว การที่ไม่เป็นที่ตกลงกันได้ก็เพราะความเห็นต่างแตกกันไปแต่ต้นมา ที่จริงเมื่อวันที่ ๒๓ หมอไทยบอกว่าไม่มีอย่างอื่นนอกจากที่จะตายเป็นแน่ในวันนั้น ฤๅรุ่งขึ้นเป็นอย่างช้า หมอฝรั่งจะใช้ผ้าโสร่งชุบน้ำแข็งคลุม ซึ่งมีทางเดียวซึ่งเผื่อว่าจะรอดบ้าง แต่กระนั้นก็ไม่มีใครเห็นควรจะยอมให้ทำ แต่เมื่อเราได้บอกแม่เด็กแล้วไม่ตัดสินลงประการใด ค่อนข้างจะไม่ยอม แต่เราได้พังคำอธิบายเป็นที่พอใจ แลเพราะเหตุว่าถึงไม่ทำก็ตาย ทำก็ตาย

แต่ไม่ทำไม่มีทางที่ใครจะพูดได้ว่าไม่ตาย แต่ถ้าทำมีคนพูดว่าไม่ตาย เราจึงลองให้ทำ มีคนดูไม่ได้โดยมาก แต่เห็นคุณปรอทลดในทันที ตั้งแต่นั้นมาอีกก็เห็นคุณทุกครั้ง จนหมอฤๅใคร ๆ ยอมรับว่าวิธีนี้จำต้องเอาไปใช้ต่อไปอีก จนภายหลังปรอทลดลงแลพ้นกำหนดไข้ ข้างไทยเชื่อแต่ข้างฝ่ายจะทำให้ลด แต่ไม่รู้ว่าจะแก้อย่างไร เมื่อเวลาปรอทลดเกินไปแต่ชีพจรอ่อนลงไปตามกัน จึงเกิดข้อขัดข้องใหญ่ในเรื่องที่จะฉีดน้ำเกลือหนุนกำลัง เพราะกลัวจะเปนบาดพิษ เราเห็นตามอย่างแต่ก่อนอีกยอมให้ฉีด ชีพจรก็กลับแรงขึ้นได้ ปรอทกลับขึ้นพอประมาณ เรื่องที่ ๓ คือเปนตะคิว หมอฝรั่งเห็นว่าเกิดขึ้นด้วยกระเพาะบัสสาวะพิการ เพราะบัสสาวะเสียมาช้านานทำให้บีบเบ่งมาก จำจะต้องใช้โดดนัมซึ่งเข้าผื่นแดดำโพงฉีด ภายหลังนั้นเปนก้อนประ-สมให้ยัดเข้าไปทางทวารหนัก ก็เปนข้อขัดข้องกันใหญ่ ข้างไทยเห็นว่าเมาทำให้พิษกำเริบ ควรจะนิ่งให้ปวดไป ฤๅทายาซึ่งไม่เห็นว่ามีคุณอันใด ทั้งได้ลองใช้แลเห็นว่าส่งบแล้ว ก็ยังพยายามที่จะให้หยุดกันอยู่ จนปวดอ่อนเปลี้ยชีพจรจะขาด เมื่อเราไปบังคับให้ใช้ยานั้น โดยเห็นว่า ถึงเมาปรอทขึ้นมากไป มีทางแก้ด้วยน้ำก็ส่งบได้ค่อยมีกำลังขึ้น จนมาถึงเมื่อคืนนี้ชีพจรขึ้นถึง ๑๐๓ ข้างเราโทษกันว่าเพราะยาเมา แต่เมื่อตรวจทดลองดูได้ความว่า ใช้น้ำผิดคือเวลาตัวร้อนขึ้นถึง ๑๐๓ เอาผ้าชุบน้ำคลุม พอปรอทลดลงมาเพียง ๑๐๒ เศษ ๒ ฤๅเศษ ๓ ก็เลิกผ้าเสีย ตัวก็กลับร้อนขึ้นไป ๑๐๓ ใหม่ ตลอดค่อนคืน

ไม่เปนอันหลับอันนอน เพราะเหตุฉนั้นจึงได้อ่อนเปลี้ยมาก ส่วนคำสั่งหมอฝรั่งนั้นเขาว่าปรอทขึ้นถึง ๑๐๓ จึงให้คลุมผ้า แต่ได้คลุมแล้วต้องคลุมให้ปรอทตดถึง ๑๐๑ จึงค่อยเลิก เมื่อได้บังคับให้ทำเช่นนั้นปรอทก็ตด แต่กำลังอ่อนมาก ครั้นเมื่อ ๔ โมงปรอทจึงได้ตดลงไปถึง ๑๐๐ เศษ ๒ ซึ่งเปนเหตุให้เกิดเรื่องฉีดน้ำเกลือไม่ตกลงกันในเวลา ๔ โมงเช้านั้น เมื่อฉีดแล้วก็เปนที่เรียบร้อย วันนี้ปรอทเรียบขึ้นมาก กำลังก็ดีขึ้น

เวลาบ่ายวันนี้ไปที่น้ำพุตำบลจรุง ทางประมาณครึ่งชั่วโมงเศษที่ได้เคยไปแล้วคราวก่อน ลงไปด้วยม้าครึ่งทางจึงได้เดิน คราวนี้เดินตลอดทั้งขึ้นทั้งลง อันที่จริงมันก็เกือบจะเท่ากับขึ้นลงภูเขาทอง แต่เพราะกลับขึ้นมาถึงอากาศหนาวหายเหนื่อยเร็ว เวลาค่ำพวกที่คลับเขาเชิญให้ไปฟังซอ ไปฟังอยู่เพลงหนึ่งกลับ วันนี้ได้ให้หมอดอยเยอรตรวจในเรื่องที่สงสัยว่าจะเจ็บอันใด ตรวจหัวใจดี หัวใจแรงมาก แต่ชีพจรก็ดี ที่ไม่สบายนั้นเปนด้วยเรื่องเปนห่วงแลคิดมากเท่านั้น

บันดอง

วันที่ ๗ มิถุนายน ร, ศ, ๑๒๐

ตรงกับวัน ๖ ๗ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จ, ศ, ๑๒๖๓

เมื่อคืนนี้นอนหลับสนิทดีมากกว่าตื่น ๆ ฝัน ๆ ตื่นขึ้นถามอาการคราวไรก็เปนที่เรียบร้อยเพราะทำตามคำสั่ง มีแปลกแต่ที่ตะโพกนอน

ทับเจ็บขึ้นมาอีกข้างหนึ่ง ปรอทก็ไม่สูงเรียบร้อยดี จู้จี้แต่เรื่องเจ็บตะโพกแลคัน เพราะมีเหงื่อ เย็บที่นอนให้นุ่มตอนกลางวันจึงนอนหลับสนิท นอนตั้งแต่เช้ามาจน ๒ ยามได้กว่า ๘ ชั่วโมง คอยตาหมอแก่เช้าไม่เห็นมา มาพบกันต่อเย็น แต่ได้รับโทรเลขในเวลาเช้านั้นว่าจะมา สงสัยว่าแกจะคลาดรถไฟ ต่อเมื่อพบกันจึงได้ความว่า ลงไปอยู่บเตเว็ยนอนไม่หลับ มาถึงเวลาเที่ยงอ่อนใจ ต้องนอนเสียก่อนจึงได้มา เวลาเย็นจะออกไปเที่ยวฝนตก ต่อค่ำฝนหายแล้วจึงได้ออกเดินไปช้างตวันออกจนสุดบ้านฝรั่งที่มีโคมตามถนน แล้วจึงได้กลับมาแวะดูกำไลที่จะทำให้ลูกที่ช่างทอง แล้วกลับโฮเตล การที่จะไปเที่ยวไม่ให้มีศออกจะไม่ใคร่ได้ เพราะมิศเตอรเวลเลศเตเอ๊อเพื่อเหลือเกินมาอยู่ประจำเสมอ คนที่เชิญพระกลดทองก็ไม่ได้ขาดเลย กระดิกไปข้างไหนก็ไปด้วย ห้ามได้วันหนึ่งเมื่อมิศเตอรเวลเลศเตไม่อยู่ แต่ที่หลังมันไม่ยอมที่จะถูกเขาดุ ห้ามได้แต่ไม่ให้กาง แต่ครั้นค่ำวันนั้นออกไปเดินเล่น เขาไม่ไว้ใจเก่ข้าราชการอย่างไร ให้คนถือร่มนำหน้าเหมือนมยุรฉัตร แต่ที่แท้ไม่มีน่ากลัวอันตรายอันใดเลย เพราะพวกแขกดูมันนับถือกลัวเกรงคนไทยมาก

มีจีนที่อยู่ที่นี่มาหาคนหนึ่ง ซึ่งเคยให้รถขี่ที่สมารัง ไปอยู่เชริบอน รู้ข่าวว่าถูกเจ็บ เดินบุกข้ามเขามาเยี่ยม พวกจีนแล้วไม่ว่าไปถึงไหนคงจะเป็นที่นับถือทั้งสิ้น เราเดากันว่าที่เขาจะเห็นว่าเป็นอ่องเข้าใจง่าย แลข่าวพวกจีนในเมืองไทยสบายมากนี่เป็นข้อสำคัญ

ได้ความลับปลาดอย่างหนึ่งว่า กวางดาวที่บุยเตนซอคไม่ได้เป็นสมบัติของรัฐบาล เป็นของเจ้าเมืองคนก่อน ๆ มาแล้วรับก๋วยถังกันต่อ ๆ มา เมื่อเคาเนอร์เยเนราลคนนี้ได้ขายเป็นการลับ ๆ เนือง ๆ ราคาตัวละ ๒๕ กิลเดอร์ เห็นจะเป็นเมื่อเวลาก๋วยถังกันนั้นราคาคงจะเพียง ๓ กิลเดอร์ เจ๊กคนนี้มารับว่าจะต้องการเท่าใดจะคิดอ่านไปซื้อมาให้

บันดอง

วันที่ ๘ มิถุนายน ร, ศ, ๑๒๐

ตรงกับวัน ๗ ๗ ๗ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จ, ศ, ๑๒๖๓

เมื่อคืนนี้ตื่นถามอาการเลยไม่หลับ เป็นด้วยเหตุกินอาหารมากฤๅอย่างไร รู้สึกเมื่อยในท้องนวดไม่ถูก ชั่วโมงครึ่งจึงได้หลับ จึงได้มาตื่นต่อกลางวัน ได้ความว่าอาการเพราะเหตุว่าปรอทขึ้นเมื่อเช้าทำให้อ่อนเปลี้ยไปมาก หมอไรเตอร์เห็นว่าควรจะให้กินยาควินิน ที่จะทิ้งไว้เปล่าอย่างเช่นหมอแก่ว่าปรอทยังสูงอยู่เช่นนี้ กลัวกำลังจะไม่พอ จึงให้ไปตามหมอทั้ง ๒ คนได้ตัวมาตรวจแล้วให้ไปปฤกษากันที่บ้านหมอดอยเยอร์ แล้วให้มีโทรเลขไปเรียกหมอลังเดนแบร์กขึ้นมา หมอไปปฤกษาอยู่ช้านานก็ไม่กลับ จนบ่าย ๔ โมงซึ่งกำหนดว่าจะไปกุหนุงปุตรี ให้ไปตามว่าประเดี๋ยวจะมาฤๅกำลังมา อยู่จนเกือบ ๑๐ มินิตก็ไม่เห็นมาถึง จึงสั่งรถไปที่บ้านหมอดอยเยอร์ พบหมอทั้ง ๓

คนออกมาที่ประตูบ้าน แจ้งว่าเขียนรายงานยังไม่แล้ว แต่เมื่อถามได้ความว่า หมอได้ให้ฉีดยาควินินไปวานซืนครั้งหนึ่งแล้ว วันนี้เช้าก็ได้ฉีดอีกครั้งหนึ่ง แต่บีดไม่ให้หมอไรเตอร์รู้กลัวจะบอกให้เราทราบกลัวจะขัดขวางไม่ยอมให้ฉีด การที่ปรอทเมื่อวานนี้สูง เพราะเหตุว่าไม่ได้ฉีดยาควินิน เมื่อได้ความดังนี้แล้วจึงได้กลับรถมาไปทางอาดูนอาดูนผ่านบ้านริเยนต์ไปทางสนามม้า สังเกตว่าต่ำลงไปทุกที แล้วจึงไปขึ้นสูงที่ละเล็กละน้อย จนไปถึงที่ตั้งเวทนาตำบลบันยโรมีคนมาคอยรับแน่นไปทั้ง ๒ ข้างทางหลายร้อยคน หน้าบ้านเรือนปักธงที่หน้าบ้านเวทนาทำซุ้มแลแต่งใบไม้ ระเด่นตำมหงงคอยรับอยู่ที่นั้น มีเสียงน้ำชาเปลี่ยนม้าที่เทียมรถ ทางตั้งแต่บันดองถึงที่นี่ ๑๑ ปาด์ เมื่อเสียงแล้วขึ้นรถต่อไปอีก ทางสัก ๙ ปาด์ครึ่ง ถึงเวทนาตำบลตุมโมะมีบ้านคนแน่นหนาแต่ไม่ได้หยุดพัก ออกมืด ๆ ในบ้านเด็ก ๆ เข่นนมตะเกียงริมถนน ไปจากที่นี้อีกหน่อยหนึ่ง จึงถึงทางที่จะไปกุหนุงปุตรี เมื่อไปตามทางแลเห็นกุหนุงปุตรี แลปรำที่ปักอยู่บนนั้นเด่นดูเด็กนิดเดียว เราอ้อมไปขึ้นทางหลัง เมื่อไปถึงที่นั้นมืดมากนักจะไม่ขึ้น แต่เขาบอกว่าใกล้ แลออกเกรงใจเขาที่ได้เตรียมไว้แล้ว จึงได้ขึ้นเก้าอี้หาม เก้าอี้นั้นดาดปรำผูกม่านผ้าโปร่งมีระบาย มีใหญ่อยู่ ๒ คัน เราเลือกเอาคันที่ย่อมหน่อยหนึ่งกลัวคนหามจะหนัก แต่คานใช้ไม้ไผ่ทั้งนั้น หามขึ้นบ่ามีพวกดูรานำหน้าประมาณสัก ๒ คู่ แลดูคล้ายตำรวจของเราเพราะเสื้อดำ ๆ ตาบทอง ๆ คบที่นำใช้กระบอกไฟ คือกระบอก

ไม้ไผ่เขียวเล็ก ๆ ปล้องหนึ่ง กรอกน้ำมันมีไส้ ทางที่ขึ้นไปไม่มีคนอยู่ แต่มีคนขึ้นไปทำสวนปลูกกล้วยขนุนประมาณสักครึ่งทาง ถึงป่าไม้สัก พ้นป่าไม้สักขึ้นไปมีต้นไม้น้อย ทางทำดีเวียนขึ้นไปเป็นทักษิณาวัฏ แต่เห็นได้ว่าซ่อมแซมใหม่ทั้งสิ้น เมื่อถึงต้นทางพบระเด่นอายูอยู่ริมทางแล้วตามขึ้นไปจนถึงปรำที่บนยอด เขาสร้างเป็นรูปกลมอย่างพระทราย มีต้นไม้ใหญ่อยู่บนยอดมีเลียงขนมน้ำชา ขนมนั้นเป็นของระเด่นอายูทำเอง พักอยู่ที่บนนั้นประมาณสัก ๒๐ มินิต จะกลับมีฝนตกประปราย เป็นที่น่าเลี่ยดายมาก เพราะมืดไม่เห็นอะไรถนัด เห็นแต่หมู่บ้านซึ่งเราผ่านมาตลอด กับแดเห็นไฟที่บันดอง ขากลับพอลงมาได้หน่อยหนึ่ง ฝนก็ตกหนักลงมาทุกที่ จนเพดานก็รั่ว เขาเอาร่มทองมากั้น แต่กั้นข้างซ้ายมันคุ้มได้แต่ข้างซ้าย ข้างขวาหยดจากเพดานมากขึ้น เอาไม้เท้าค้ำให้เดลงไปข้าง ๆ ก็ลงไปถูกม่าน กลับมาถูกตัวใหม่ เขนข้างซ้ายเปียกทั้งแถบ ต้องคอยสลัดไม่ให้น้ำขังอยู่บนแขนเสื้อ แต่กระนั้นก็เปียกจนได้ หัวเข่านั้นเป็นอันพ้นที่จะป้องกัน เพราะจะยกงอขึ้นมาเขามันก็ชัน กลัวจะคมำลงไป ต้องยอมให้เปียก ขาลงกลับข้ากว่าขาขึ้น เพราะต้องปล้ำปลุกกันมาก พวกลูราต้องเข้าช่วยหาม พอเปียกโซกดีก็พอถึงรถ พวกที่มาเก้อเล็ก ๆ บางคนเปียกมากกว่า แต่ไม่มีใครจะเก่งเท่าเจ้าพระยาสุรวงศ์ ใส่เสื้อขาวแต่ไม่ยอมรับว่าหนาว ผ้าเช็ดหน้าของเรา ๒ ผืนชุบน้ำที่เสื้อเปียกชุ่มจนบิดได้เลยไม่มีอะไรจะเช็ดต่อไป ขากลับมาทางใหม่เพียง ๑๒ ปาส์ หยุด

เปลี่ยนม้าที่ตุมโมะ ครั้นเมื่อลงมาพ้นจากชายเขาแล้วเห็นที่ทั้งปวงแห้งดีไม่มีฝนตกเลย มาถึงโฮเตลเวลายามเศษ หากว่ากินขนมมามาก หาไม่จะหิวเต็มที เปลี่ยนผ้าแล้วยังไม่หายเย็นหัวเข่า กินเข้าจนต้องยั้ง ถ้าฝนไม่ตกวันนี้ก็จะไม่สนุก เพราะแลไม่เห็นอะไร ไม่ใคร่จะมีเรื่องหัวเราะ นัดกันไว้ว่าจะไปใหม่ วันนี้ได้รับหนังสือบางกอก แต่ยังไม่ได้อ่าน เพราะยังโกลาหลต่าง ๆ

ตื่นจดไปถึงเรื่องยิงปืนที่บนยอดกุหนุงปุตรินั้นเสียงดังก้องไปอีกนานจึงได้หยุด

บันดอง

วันที่ ๙ มิถุนายน ร, ศ, ๑๒๐

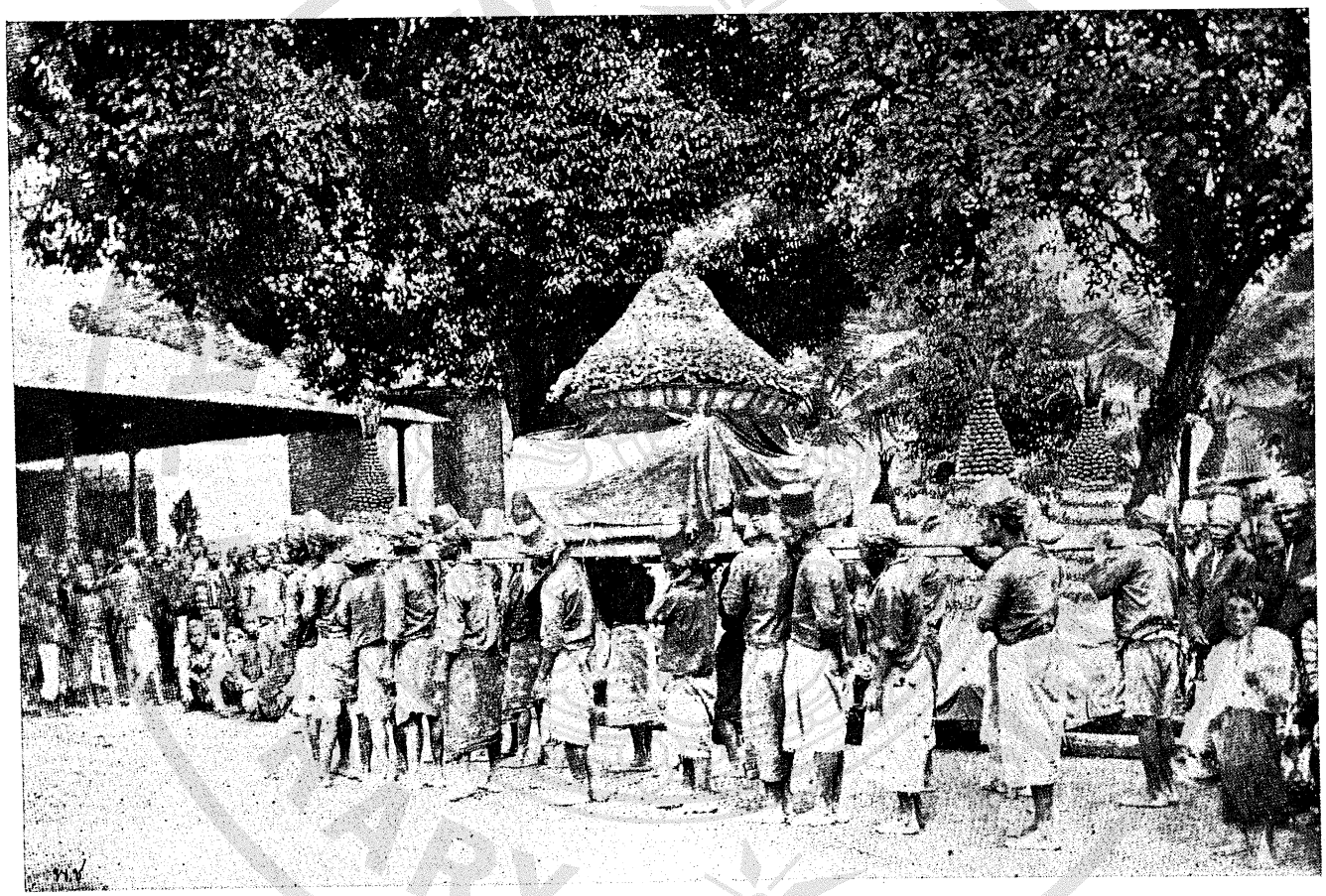
ตรงกับวัน ๑ ๗ ๗ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จ, ศ, ๑๒๖๓

ได้รับหนังสือบางกอกเมื่อวานนี้ จึงได้มีโทรเลขตอบแลบอกอาการเข้าไปด้วย วันนี้อาการดีขึ้นมาก ปรอทอยู่ใน ๑๐๑ เศษ ๒ เศษ ๓ มีเหงื่อแลตอนค่ำแจ่มใสมาก มีไอบ้าง แต่หมอมาตรวจว่าไม่ได้เกี่ยวข้องด้วยปอดฤๅตับ เปนแต่คอแห้งให้ยาจิบ แลคิดจะให้ประน้ำเย็นที่หน้าอก แต่ที่ก็จะไม่ยอม เพราะแกรู้สึกดีเปนปรกติ กินเข้าได้มากขึ้น

เย็นไปเที่ยวเดินรอบสวนตอนข้างตวันออกนี้เปนตอนเมืองที่ขยายใหม่ เปนที่สูงในตำบลบันดองนี้ แล้วไปแวะดูบ้านหมอดอยเยอร

เรือนที่ปลูกไม่สู้กำมะลอมี ๒ หลังติดกัน มีออฟพีศแลครัว ถ้าจะลงทุนทำในบางกอกเห็นจะ ๒๐๐ ชั่งฤๅจะกว่า แต่ที่นี่เขาลงทุนทำเพียง ๕๐๐๐ กิลเดอร์เพราะค่าจ้างถูก หลังคาเครื่องไม้ไผ่มุงกระเบื้องเมื่อนกันทุกหนทุกแห่ง แต่เปนพื้นชั้นเดียวค่อนข้างสูง ที่แผ่นดินก็กว้างค่าเช่าเพียง ๑๐๐ กิลเดอร์ ราคาที่ดินแถบข้างนี้อยู่ข้างจะถูก ถ้าข้างตลาดแพง แต่อย่างไร ๆ ก็ไม่แพงกว่าบางกอก เขาว่าฝรั่งตัวคนเดียวอยู่เรือนขนาดสามัญคือประมาณ ๕ ห้อง มีรถมีม้าใช้เปนของตัวเอง ประมาณเดือนละ ๑๕๐ ขึ้นไปหา ๑๗๐ กิลเดอร์เปนพออยู่สบาย ขากลับเดินวนไปลงถนนสเตชั่น เขาให้ถือร่มไปหน้า รถซาโต๊ะสวนมาไม่หยุด ให้ไปแกะนำเบอรสำหรับที่จะไปพ้อง เรากลัวจะเปนที่ลำบากจึงได้ขึ้นรถกลับมาอ่านหนังสือ

เวลายามหนึ่งไปบ้านระเด่นตำมหงงเปนการต้อนรับ ไปกับถูกหญิงสุทธาทิพย์ มีอิตุมเนชั่นหน้าเรือน เรสิเดนต์แลเมียไปอยู่ที่นั่นด้วย แลบรรดาข้าราชการชั้นเกือบจะทั้งหมด มีที่เรือนหลวงตรงอาตูนอาตูน ตัวแกไม่ได้อยู่ในเรือนหลวงเหมือนที่จันยอ มีเรือนอยู่ข้างขวา เรือนหลวงเปนที่รับแขกหลังหนึ่ง ออกมาร่วมสนามเดียวกัน แต่แกไม่ได้อยู่ที่อยู่จริง ๆ อยู่หลังเรือนนั้นเข้าไป กั้นกำแพงจะรอบฤๅไม่รอบแลเห็นรั้วกั้นอยู่บ้าง รถก็เข้าไปได้ เมื่อวานนี้เราผ่านไปในหว่างเรือนหลวงแลเรือนพักเอง ในเรือนแต่งโคมไฟแลรูปภาพอย่างเลว ๆ เปนมุขยาวเข้าไปแล้วมีหลังขวาง คนดูนั่งเปนวงตามธรรมเนียม หน้าต่างประตูคนดู

กระบวรแห่กระบักเมาลุก (เมืองโซโล)

อัดแน่น เล่นวายังวอง[๑] ที่ไม่เคยเห็นก็พอจะดูได้ที่แปลก แต่เคยเห็นดีเสียแล้วดูรุ่มร่ามเต็มที เรื่องก็ไม่มีร่องรอย ถ้าถามสิบหนก็คงบอกแปลกกันทั้งสิบหน เป็นด้วยเหตุหลายประการ คือพวกแขกเองก็เข้าใจแต่รูปเรื่อง ไม่เข้าใจที่ร้อง เพราะเป็นภาษากาวี ฤๅจะว่าให้ถูกเป็นกลอนกาพย์ภาษาสังสกฤตเถื่อน ๆ อย่างเมืองเรา แต่เพราะพวกนี้ถือศาสนามะหะหมัดห้ามไม่ให้อ่านหนังสืออื่น ๆ นอกจากโกหร่าน ก็เลยไม่เคยอ่านไม่เข้าใจชัดว่ากระไร ความที่ทรงจำตกอยู่แต่กับดาหลังซึ่งเป็นดาหลังสืบตระกูลต่อ ๆ กันมา พวกที่ดูเป็นแต่รู้เรื่องเป็นรูปเหมือนรู้ว่าเรื่องเงาะ เจ้าเงาะได้เครื่องแต่งตัวจากยักษ์เข้ามาเมืองสามนต์ท้าวสามนต์ให้เลือกคู่ดังนี้ แต่อ่านบทไม่เข้าใจว่ากระไร ฝ่ายพวกวิฉันดานั้นเล่ามักจะเป็นคนที่มีฉันดานเฉย ๆ ไม่ใคร่อยากรู้อยากเห็น เชื่อเสียว่าถึงรู้ก็ไม่สนุกอันใด การที่ไปดูเป็นไปคุยกันเล่นมากกว่าไปดู แต่ในที่นี้ต้องยกดอกเตอร์โกรนะแมนต์[๒] ที่มีความคิดถึงเป็นอันมาก แกเอาใจใส่เสียจริง ๆ โดยความพอใจของแกเอง อีกประการหนึ่งนั้น พวกวิฉันดาจะพูดอังกฤษจนถึงเล่านิทานได้นั้นน้อยคน มักจะพูดได้เพียงสักร้อยสองร้อยคำ แลอยากจะหาความต่อออกไปว่าถึงภาษามลายูก็รู้ไม่พอ จะเล่านิทานก็ไม่ได้เหมือนกัน โปรแกรมเรื่องที่เขียนภาษามลายูด้วยตัวโรมันมักจะออกชื่อบ่อย ๆ เหมือนภาษาไทย ถูก

---

๑ วายังวอง คือฉบครชวา เล่นคล้ายฉบครไทย

๒ หมอโกรนะแมน อยู่ที่เมืองยกยาเมืองเสด็จคราวก่อน

อ่านชื่อเข้าบ่อย ๆ จำไม่ได้ว่าคนไหนเป็นคนไหน อ่านที่หนึ่งก็เล่าเรื่องที่หนึ่ง นึกสงสัยขึ้นมาไปดูอีกกลับมาเล่าเป็นอย่างอื่นไปอ้ายเก่าไม่ถูก ถ้าจะใช้ล่ามที่พูดมลายูได้ ให้ถามแยก ๆ ก็จำชื่อไม่ได้อีกเหมือนกัน จะจำได้จริง ๆ ก็แต่ว่าเจ้าเงาะท้าวสามนต์ เมียท้าวสามนต์ชื่ออะไรต้องไปดูในบาญชีที่จดไว้ ใช่แต่เท่านั้นภาษามลายูที่มาพูดกันกับล่ามของเรานั้นก็ไม่ใช่ภาษาของตัว ภาษาของตัวเขาเองคือ ซุนดานั้น ไกลกันกับภาษามลายูยิ่งกว่าภาษาลาวกับภาษาไทย ฤๅเท่าภาษาไทยกับภาษาบาลี ออกเล่าไม่รอดเหมือนกัน ตกลงเป็นเหมือนยังกะดูดครไบ้ ถ้าท่วงทีท่าทางงามก็พอหน้าดู เหมือนอย่างเช่นโซโลแลยกยา ถ้าเป็นดครโคราชเช่นนี้ ก็พ้นวิสัยที่จะทนอยู่ได้ นี่แลดครนายบุศย์ไปเล่นเมืองฝรั่งใครมันจะดูได้ อยากจะตีกินเสียแต่พอหมดชุด แต่ระเด่นตำมหงงจะออกรำตันดักเลยต้องอยู่ เจ้าพนักงานเขามาซักซ้อมให้ให้ผ้า เรารับว่าเข้าใจเพราะเคยให้มามาก มีจุดโคม ๔ ระย้า ยกถาดผ้ารำเข้ามา เราให้ผ้าถอยออกไปรำ แต่รำทั้งเก็อกตุบ ๆ ตับ ๆ ไป แล้วตัวแกก็รำไม่สู้ดีด้วย ผู้หญิงที่ออกมารำคนหนึ่งก็ร้องไม่ได้เอง รำก็ไม่ดี ประเดี๋ยวหนึ่งก็แล้วเป็นการย่อ ๆ แต่เราไปดื่มเรื่องให้เหล้า ธรรมเนียมเขาถ้าจวนจะจบต้องมีเหล้ามาแจก มักใช้เหล้ายี่อก เขาเอามาแล้วปฤกษากับยายเมียเรดิเดนต์ ๆ ก็เชดา เดยต้องดื่มแชมเปน รับตกลงเป็นอันดากลับมาได้ มาพบหมอเซ่ส์ขึ้นมาจากเรือ แจ้งว่ามีคนเป็นไข้อยู่สักห้าหกคน ลงท้องสองคนนับว่า

เปนดี เพราะว่าคนมาอยู่ในเรือนั้นถึง ๙๐๐ คน ว่าลมพัดเย็นสบาย แต่ได้กักคนเรือแลออฟพีเซอรไม่ให้ขึ้นบก เตรียมตัวพร้อมอยู่เสมอ ๑๕ วันแล้ว เดี๋ยวนี้ได้ปล่อยให้ออฟพีเซอรขึ้นบก ลูกเอ็ดน้อยกับลูกหญิงสองคนไปดูลครยี่ปุ่น แต่หญิงเล็กยังไม่หาย หญิงกลางเจ็บลงใหม่

บันดอง

วันที่ ๑๐ มิถุนายน ร, ศ, ๑๒๐

ตรงกับวัน ๒๗ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จ, ศ, ๑๒๖๓

วันนี้อาการลูกปรอทลง ๙๙ มีเวลาขึ้นอย่างสูงเพียง ๑๐๐ เศษ ๒ หมอทั้งปวงแสดงความเห็นว่า นับว่าตกอยู่ในประมาณแล้ว เลิกฉีดยาควินิน เปลี่ยนเปนให้กินยาควินินปรอไมด์ประมาณวันละ ๑๖ เกรน แบ่งเปนสองเวลา ๆ ละ ๘ เกรน เวลาหนึ่งแบ่งเปนสองส่วน ๆ ละ ๔ เกรน กินให้หมดในครึ่งชั่วโมงทั้งสองส่วน มิศเตอรเวดเดลเตบอกว่าตั้งแต่มาตรวจเมื่อเช้าแล้ว ปรอทในตัวหมอเองขึ้นสูงทั้ง ๓ คน พบเข้ายกมือยกไม้เอะอะมาก วันนี้ว่ากันด้วยเรื่องการรักษาต่อไป คือเรื่องที่เปนโรคคิดนี่ครั้งหนึ่งแล้ว เช่นนี้จะประมาทว่าไม่เปนอีกไม่ได้ ต้องประหยัดอาหารคือไม่กินของกดักฤๅของแห้ง ต้องกินอาหารที่สดแลต้องกินนมวัวไปนาน ๆ แต่สิ่งใดที่จะห้ามฤๅไม่ห้ามเอาแน่ยังไม่ได้ ด้วยแกไม่รู้จักว่าเขากินอย่างไร ตกลงเปนจะไปไล่เลี่ยงทำ

เมนูมาใหม่ แลต้องซื้อโคนมเข้าไปเลี้ยงในบางกอกด้วย วันนี้อาการเบิกบานพอเข้าไปถึงก็ทวงจูบ จูบแล้วตัวยังไม่ได้จูบก็ทวง เว้นแต่จูบกอดกันเรื่อยไปวันยังค่ำ ได้ไปเยี่ยมรพ็อาการค่อยยังชั่วขึ้น การที่ไม่สบายมากนั้น เข้าไปร้อนอยู่ภายในก็ไม่สบาย ชักให้ออกมาร้อนเสียภายนอกได้ก็เปนอาการคลาย เขียนหนังสือตอบใบบอกที่ประชุม

เวลาเย็นไปเดินจากโฮเตลไปถึงที่แข่งม้า ระยะทางประมาณสัก ๘๐ เส้น ไปนั่งบนแสตนด์ที่ดูแข่งม้า ได้ถามถึงเรื่องสนามแล้วกลับมาด้วยรถ

ได้รับโทรเลขท่านเล็ก ว่าโทรเลขที่มีไปค้างอยู่แต่ก่อนพึ่งได้รับบอกข่าวหญิงใหญ่หายเจ็บ แลพระยาอิศรานุภาพตายเมื่อวันที่ ๗ เวลากลางคืนได้สั่งโกษฐ์ราชนิกูลตามที่ได้บอกมาแต่ก่อน ซึ่งเราได้ตอบเห็นชอบไปแต่เมื่อวานนี้แล้ว แต่โทรเลขไปค้างเสีย วันนี้ตอบเห็นชอบไปอิก แลบอกอาการกับบอกข่าวหญิงกลาง หญิงเล็ก รพีส่งด้วย.

บันดอง

วันที่ ๑๑ มิถุนายน ร,ศ, ๑๒๐

ตรงกับวัน ๓ ๆ ๗ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จ,ศ, ๑๒๖๓

เมื่อคืนนี้ถูกนอนไม่หลับจน ๗ ทุ่มแล้วด้วยไอ เราว่าเปนด้วยยาควินินเบ่าให้คอแห้ง ตาหมอของเราไม่เชื่อไปตรวจดูปอดมันก็ไม่มีอะไร อาการเช่นนี้ได้เปนมาแต่ก่อนเสมอ ๆ ตั้งแต่ฉีดยาควินินเห็น

ผิดมาแต้วแต่มันไม่เปนมาก ครั้นเมื่อวานนี้เวลาค่ำเห็นว่ามีกำลังพอ
จึงได้ให้กินยาควินิน ฉีดไว้เวลาเช้า ๘ เกรน ให้กินเวลาค่ำ ๘ เกรน
ในครึ่งชั่วโมงเต็มอัตราที่หมอกำหนดไว้ให้กิน เวลาที่เริ่มไอก็เมื่อกิน
ยาได้ ๒ ชั่วโมง ไอก็ไอสู้ง ๆ ไม่ได้กระแทกลึก ตาหมอแกก็เห็นแค่
ออกไม่อยากเชื่อ เกณฑ์ให้เปนปรอนไคติส์ เมื่อเถียงกันไม่ตกลงจึง
ไปตามหมอทหารมาก็ค้นหาไปทางเดียวกันอีก จึงได้จัดการทำเครื่อง
ซึ่งถูกเรียกว่าอกไก่ ซึ่งได้ทำขึ้นไว้แต่เมื่อวันฉีดยา ๑๒ เกรนนั้นมา
ใช้ คือเปนผ้าเย็บก็คล้ายอกไก่อยู่จริง มีเชือกรัดเปนเปลาะ ๆ แล้วเอา
ยางอินเดียรับเบอร์บาง ๆ เหมือนถูกบบวางลงอีกชั้นหนึ่ง แล้วจึงเอา
ผ้าขาวชุบน้ำวางลงเปนชั้นใน กับให้ยากินขนานหนึ่งกิน ๒ ชั่วโมงต่อ
ครั้ง ในขณะเมื่อตระเตรียมอยู่นี้ เปนเวลายาควินินค่อยทราบซ่าน
เพราะล่วงมาถึง ๔ ชั่วโมงแล้วไอก็ลงบหลับได้เอง ก็ยังนั่งรอคอย
เปนอยู่ เราเห็นมันไม่ได้เรื่อง เวลาก็ ๑๐ ทุ่มแล้ว จึงได้ตีกินมา
นอนเสีย ประเดี๋ยวหนึ่งได้ยินเสียงร้องกิกก้อง แล้วแม่เด็กมาตามว่า
ร้องไห้ดิ้นโดยว่าทนไม่ไหว เพราะเหตุที่ควินินมันก็ขับร้อนพอใช้อยู่
แล้ว ยังซ้ำเอาอกไก่ผ้าชุบน้ำเข้าผูกจึงทำให้ร้อนมากขึ้น ใช่แต่เท่า
นั้นยังเอาแบลงเก็ตคลุมอีก เราเห็นไม่ได้เรื่องไปเลิกผ้าแลแก้อกไก่
ออกเสีย ความดีใจพอแลเห็นเข้าก็พลิกตัวมากอดคอทีเดียว อ้ายตา
หมอก็ไม่ว่าไร ยอมรับว่าไม่สำคัญอันใด แต่ก็ทำให้นอนไม่หลับเปน
แต่ม่อย ๆ เผลอ ๆ ด้วยแรงยาควินินมากนัก ครั้นเวลาเช้า ๓ โมง

เราไปจัดการย้ายห้องให้มาอยู่ห้องกลางตามคำสั่งของหมอ โดยห้องเดิมมันอุดอู้เลยกปรกมาก ให้ชำระปัดกวาดเสียแล้วจึงค่อยย้ายไปใหม่ ในขณะนั้นหมอทหารมาพร้อมกับหมอไรเตอร เราต่อว่าก็ยอมรับว่าเปนด้วยยาควินิน กำลังจัดการวุ่น ๆ อยู่ตาหมอแก่พุ่งเข้ามาบอกว่ามีข้อสำคัญที่จะต้องบอก เราถามว่าเรื่องที่จะเอาผ้าห่อคลุมนั้นแลฤๅ บอกว่าไม่ใช่ด้วยเรื่องยา เราก็ว่าด้วยเรื่องกลัวเราจะไม่ให้กินยาควินินฤๅ เราคงจะให้กินยาเพราะเรารู้ว่ายานั้นเปนอย่างไรเคยกินกับตัวเองอย่าให้แกวิตกว่ากระไรเลย ก็ไม่พ้นขึ้นจะพรรณาคุณยา เรานึกว่าเราไม่ใช่บ้าฤๅไม่ใช่คนบ้าที่จะต้องสั่งสอนเพียงเท่านี้ จึงได้ตกลงเปนเฉย เราออกคลั่งเต็มที่เลยโปรเตสต่อไปถึงเรื่องที่จะให้กินต่อไปทุกวัน ๆ ละ ๑๒ เกรนถึงเดือนนั้นคงจะเปนบ้า เพราะมันเมาแล้วไม่มีความสุขนอนไม่ได้เห็นเหลือกำลังนัก แต่ที่แท้หมอทหารได้ยอมตกลงกับหมอไรเตอร์ว่า จะให้กินยา ๑๒ เกรนแต่วันเดียว ต่อไปจะให้กินแต่ ๘ เกรน แลเลยโปรเตสถึงเรื่องที่บีดเราไม่ให้รู้ ว่าจะใช้ยาควินินโดยเห็นว่าเราเปนบ้าขัดขวางซึ่งเปนการมิ่นประมาท เมื่อหลอกกันเสียทีหนึ่งเช่นนี้แล้วก็เปนธรรมดาที่จะต้องเกิดผลอย่างอื่นไม่ได้นอกจากสงสัยกันร่ำไป เลยไม่ได้นอน แรงอ่อนสู้บกต้องก็เมา เลยอุดไม่ได้ไปข้างไหน วันนี้ได้รับหนังสือบางกอกด้วย เวลาก่อนพลบก็ฝนตก ถ้าไปเที่ยวก็คงถูกฝน.

บันดอง

วันที่ ๑๒ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๐

ตรงกับวัน ๔ ๆ ๗ ๑๑ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จ.ศ. ๑๒๖๓

เมื่อคืนนี้นอนทอดได้ยาว ๆ ตื่นขึ้นค่อยสบาย ไปดูถูกพับหมอดอยเยอร์ พเอิญเคราะห์ร้ายที่ไปปรารภขึ้นว่า เมื่อคืนนี้ถูกนอนไม่หลับจน ๓ ยาม เห็นจะเปนเพราะพิษไข้น้อยลง เคยเปนเช่นนั้นหมอบอกว่าไม่เปนได้เช่นนั้น เปนเพราะกินยาควินินน้อยไป ถ้ากินสองเวลาแล้วคงจะหลับได้ดี เราก็เถียงตามเคยเห็นมา แลได้อ้างว่าเมื่อวันกินทั้งเช้าทั้งเย็นนอนไม่หลับเลย เหมือนจุดไฟเรื่องสงสัยว่าจะไม่ให้กินยาควินินขึ้นอีก ถึงเห็นควรจะให้กินถึงยี่สิบ ฤๅสามสิบสี่สิบเกรน แล้วเลยสงสัยว่าเราจะต้องการจะให้นอนมากเหลือเกิน อธิบายว่านอนเพียง ๘ ชั่วโมงพอแล้ว นี่จะไม่ได้จดไว้ดอกกระมัง เราก็ชวนให้ดูว่าจดไว้ที่นี่ นอนไม่ถึง ๒ ชั่วโมง เขาว่าเขานอนเพียง ๗ ชั่วโมงเท่านั้น นี่ค้างคืนมาจนกระทั่งตกบ่ายไม่หลับสนิท พึ่งมาหลับต่อเมื่อบ่าย ๔ โมง เมื่อสิ้นแรงยาควินินเปนสองชั่วโมงแล้วไม่หลับจน ๓ ยาม ตกลงเปนอย่างไร ๆ ก็ว่าให้กินยาควินิน ตกลงเปนเลิกขอให้ไปพูดแต่หมอไรเตอร์

วันนี้ฝนตถอกเมื่อคืนนี้ก็ตกเกือบรุ่ง จนออกอยากจะเปนหืดในห้องที่อยู่ทนมืดมาช้านาน ถ้าเวลาไม่มืดฝน อ่านหนังสือต้องจุดตะเกียงตั้งแต่เวลาบ่าย ๓ โมง ถ้ามืดฝนทั้งเวลาเที่ยงก็ต้องจุดไฟ

เมื่อวานนี้จึงได้คิดอ่านขยายออกไปกั้นฝาที่เฉลียงพอได้แสงสว่าง วันนี้ได้อาศัยที่นั่นมากเพราะไปไหนไม่ได้ ให้ไปเรียกศนที่มาแต่เมืองปกันโดงนั่นเอาของมาขาย เปนผ้าที่สำหรับปูกลางโต๊ะที่ติดหลังเก้าอี้ แดเครื่องสำหรับเย็บดิวนักับผ้าโสร่งปกันโดงนั่นตามเคย ผ้าชนิดนี้ที่ฝรั่งนับถือว่าดี เพราะเปนผ้าเนื้อดีใช้น้ำยาฝรั่ง แต่เขียนขึ้งอย่างยาวา ลายก็มักจะเปนฝรั่ง มีลายแขกก็แต่เปนตัวหนังแดมีลายยี่ปุ่นด้วย เขียนทองดีกว่าที่พวกยาวาเขียน

บันดอง

วันที่ ๑๓ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๐

ตรงกับวัน ๕ ๆ ๗ ค่ำ บีฉลูตรีศก จ.ศ. ๑๒๖๓

วันนี้เจ้าเจ็กให้กินยาถ่าย ได้บิดเบื่อนมาหลายหนแล้ว จึงได้ยอมเสียที แต่ดูแปลกคราวก่อนไม่เคยคลื่นก็คลื่น ครั้นแล้วเสร็จรู้สึกเมื่อยตามแขนตลอดจนปลายนิ้วข้างซ้าย กินกลางวันไม่ได้กินเนื้อ แต่รู้สึกไม่สู้สบาย ได้ชวนแม่เล็กไปห้างที่ใกล้ เพราะถูกสบายแล้ว แต่บอกไว้แต่แรกว่าจะไปส่งเพียงห้างที่อยู่ใกล้โฮเตล ด้วยรู้สึกว่าดูออกไม่สบายเห็นจะไปไกลไม่ได้ ครั้นไปอยู่ที่ห้างนั้นนานเพราะฝนตก แม่เล็กจะยังไปอื่นไม่ได้ รู้สึกออกเมื่อย ๆ ในท้องขึ้นก่อน แล้วให้รู้สึกปวดท้องขึ้นทีละน้อย ๆ จนส่งให้แม่เล็กขึ้นรถเรสิเดนต์ไปกับกรมพิทย เราขึ้นรถโฮเตลกลับมา เพราะรู้สึกว่าถึงใกล้ก็เดินเห็นจะ

ไม่ได้การพอมาก็ยิ่งปวดหนักขึ้น เอาของไปให้ถูกแดนั่งพูดกับดุ๊กยิ่งทวีขึ้นทุกที แต่ปวดแปลกกว่าที่เคยปวด ๆ ที่ต้นรั้วไส้เปนยิ่งกว่าที่อื่น กินยาถึงสามขนานก็ไม่หาย ให้หมอไรเตอร์ตรวจว่าเปนตะคริวในลำไส้ วิธีที่จะแก้นั้นเอาน้ำมือประทับไว้นิ่ง ๆ พอให้ลำไส้หยุด แล้วเวลาจะเบ่งขึ้นมาก็ค่อยเบ่งเบา ๆ จนไม่รู้ตัว แรกมือถูกเข้ายันขึ้นมาทางโครงข้างซ้าย แล้วก็ค่อยส่งบทีละน้อย ๆ จนหายขึ้นมาอยู่ยอดอก ต้องมาประทับไว้ที่ยอดอกอีก ที่ลั้นถึงนอนหลับพอส่งบก็หลับ ยังนวดอยู่ข้างซ้ายอีกแก้ข้างซ้ายจนตลอด หมอห้ามไม่ให้กินอาหารที่ละลายยาก จึงได้กินน้ำซุบถ้วยหนึ่ง ที่หลังนี้มีแต่ลมดันในท้องโอ้กอ้าก การที่ปวดท้องเช่นนี้มีมือเย็นคืนเย็น แต่มันเปนปวดเชิงช้างเมื่อยไม่ใช่ปวดอย่างปวดบิด.

บันดอง

วันที่ ๑๔ มิถุนายน ร, ศ, ๑๒๐

ตรงกับวัน ๖ ๆ ๗ ๑๓ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จ, ศ, ๑๒๖๓

เมื่อคืนนี้ไม่ได้กินเข้าส่วยกลับนอนหลับสนิทสบาย รุ่งขึ้นเช้ากินบิฟตี้ยายโฮมันต์[๑] ทำจนกลางวันจึงได้กินเข้าส่วยหน่อยหนึ่ง เวลาเย็นเลื่อนขึ้นมากินเสี่ยงำค่ำ กินซุบกับเข้าส่วยหน่อยหนึ่ง ดูอึดอัดยังรู้สึกปวดที่หัวต่อไส้ กลางวันฝนตกค่อนจะอยู่ข้างชุก รับโทรเลขท่านเด็ก

---

๑ เจ้าของโฮเตลที่เสด็จประทับ

เปนคำตอบโทรเลขที่มีไปตอบบอกอาการ วันนี้ดีขึ้นอิกมาก แต่ปรอทยังวนเวียนขึ้นถึง ๑๐๐ เวลาเย็นออกจะไม่สู้อยากไปไหน แต่จะนิ่งอยู่ก็ดูครึมครำเกินไปจึงไปกับแม่เด็ก ได้รถที่เรสิเดนต์เขามาให้ขี่ไปดูต้นปาล์มที่ใบเปนคดกฤช ซึ่งใครมาฦๅกันว่างามวิเศษ แต่เจ้าของเอาราคาถึง ๕๐๐๐ กิลเดอร์ ซึ่งมิศเตอร์เวดเลตเตว่าเห็นจะมาแต่โรงเลี้ยงบ้าที่บุยเตนซอค ตัวต้นไม้นั้นงามจริง ลำต้นเหมือนปรง ใบเปนคดกฤชเล็ก ๆ รูปพุ่มเหมือนกับดอกกระทุ่ม แล้วไปที่ห้างช่างทองแลห้างเจ๊ก ๒ แห่ง พวกเจ๊กที่นี่มันช่างเลวเสียจริง ๆ ในความเห็นข้างทางกิมตึ้ง ร้านที่เปนลูกกบีตันจึ่นมีจานเชี่ยวไช่กาแลกระถางธูปพอดูได้ แต่น่ากลัวจะมีในบางกอก อิกสองชั้นอ้ายพ้อน[๑] ไปถามราคาว่าจะเอา ๒๕๐ กิลเดอร์ แต่ที่หลังกลายเปนรู้ว่าเราจะต้องการเลยจะถวาย แล้วอวดว่าในเรือนยังมีของเก่า ๆ มากขอให้เราเข้าไปดู ที่แท้เห็นจะอยากพาเข้าไปให้พวกพี่น้องลูกเมียดู เพราะเวลาเข้าไปเห็นยังแต่งตัวไม่ทันเสร็จก็มี ชั้นที่ยกออกมานั้น ชั้นที่หนึ่งขวดรูปอย่างฝรั่งสังคโลกขาวขนาดขวดคอโต๊ะกลาง ตัวอย่างจิ่นเหลี่ยงสั่งมาจากบางกอกเปนแน่ ที่สองขวดลอนคอโต๊ะอย่างพระบริบูรณ์[๒] ที่สามขวด

---

๑ ชุนเจนจบทัณฑกิจ (พ้อน ศิลปี) ต่อมาได้เปนหลวงฤทธินายเวร (เลี่ยนเปนพระยาราไชศวริยาธิบดี)

๒ พระบริบูรณ์โกษากร (ฮวด โชติกะพุกกณะ) ต่อมาเปนพระยาโชฎึกราชเศรษฐี

รูปนางในเชิญเครื่องที่เมืองยกยา

ยี่ปุ่น ที่ลี่เขาทำด้วยดินปั้นเคยเคลือบมีปลาแลมังกร เมื่อกรอกน้ำลงทางยอดเขา สัตว์เหล่านั้นพ่นน้ำเคยเล่นเมื่อเด็ก ๆ หมดกันเท่านี้ ที่เรียกว่าของที่มีมากแลเก่าทั้งนั้นด้วย

รพีอาการยังมาก วันนี้ดูอยู่ข้างจะเชื่อมมัว แต่ตัวบอกว่าเปนด้วยยา คือหมอไรเตอร์ฉีดยาควินีนแก้ไข้ แลให้กินยาอย่างหนึ่งซึ่งเจือมอเฟีย เพื่อจะไม่ให้เนิฟเต้นมาก แต่ปรอทนั้นอยู่ใน ๑๐๒ เปนไข้อย่างบัสสาวะดำ แต่ที่ห้องนั้นอึงเต็มทีเพราะมันใกล้ถนน ร้องกันหลายคนด้วยเรื่องลองขี่ม้าขี่พาเปนคนเราเองโดยมาก ตั้งแต่กรมพิทยเปนต้นขึ้นไป จึงได้จัดการให้ทหารไปคอยห้าม

บันดองไปการุต

วันที่ ๑๕ มิถุนายน ร, ศ, ๑๒๐

ตรงกับวัน ๗ ๆ ๗ ค่ำ บี่ฉลูตรีศก จ, ศ, ๑๒๖๓

ตื่นแต่ ๑๐ ทุ่มสั่งให้หาเข้า กลัวจะต้องไปกินเข้านึ่ง แต่วันต่อไปอีกไม่ใคร่จะหลับ ย่ำรุ่งกินบิฟตี่ เวลาโมงเศษไปที่สเตชั่น ออกจากบันดองเวลาโมง ๒๖ นาที ไปหยุดที่จิตยาเดงกา ๑๕ มินิต เกินกว่าที่กะจะหยุด เพราะเหตุว่ารถไฟข้างหน้าอินยินเสีย ถงเดินไปตามทางหลังสเตชั่น ดูของขายเปนเครื่องอาหารแลหาบของเด็ก ๆ น้อย ๆ จนถึงที่บ้านพวกฝรั่งรถไฟอยู่ ซื้อน้ำอบฝรั่งที่มีรูปสุสุหุนนักบเมียแล้วกลับมาขึ้นรถไฟ แล้วหยุดพักที่อิเกรีกซึ่งเปนสเตชั่นสูงที่สุด ออกจาก

อิเกร็กไปตามทางรถไฟงาม หยุดที่จิบาตุ ออกจากจิบาตุไปการุต ไปตามทางมีพวกอุงค์ตุงหลายแห่ง มีโห่บ้างมากอยู่ที่วันรัตโช ถึงที่ สเตชั่นมีคนมาก ระเด่นอธิปติกับปาเตะแลคอนโตรเลอมารับ แอส์ซิ-สตันต์เรสิเดนต์เจ็บมาไม่ได้ ขึ้นรถกับถูกเอียดน้อยแลระเด่นอธิปติ มิศเตอร์เวดเลตเลเปนรถแลนดอเทียมม้า ๔ ตรงไปบ้านระเด่นอธิปติ เขารับที่บันดะโป เห็นม้าคอยประชุมอยู่ที่อาดูนอาดูนเปนอันมาก ผู้หญิงเลยไปจิปานัส คอนโตรเลอร์ตำบลโตรคองเปนผู้จัดการรับ ม้าที่มาวันนี้ได้นัดไว้หลายวันมาแล้ว ทั่วทั้งแขวงเมืองการุตมีที่จะขาย ประมาณ ๑๐๐ เศษให้เดินผ่านที่ละตัว คัดม้าที่ไม่ต้องการปล่อยกลับ ไป ม้าที่พอจะใช้ได้ไปรวมไว้แห่งหนึ่งก่อน แล้วจึงนำมาเลือกเทียบคู่ ได้ม้าแดงคู่หนึ่ง ม้าเหลืองคู่หนึ่ง ม้าคู่นี้พ่อเปนม้ารัฐบาลต่างแม่กัน อายุ ๓ ปี คราวเดียวกันยังใช้การไม่ได้แต่สิ่งามมาก มีม้าดำ ๑๑ ม้า เลือกเข้าคู่สนิทงามดีได้ ๓ คู่ทั้งม้าวอนฮือกเจ้าของโฮเตล ม้าแดง เปนม้าขี่เชื่องราบ เรียกกันว่าเปนม้าจุดตะเกียงได้ ของระเด่นอธิปติ ม้าหนึ่ง ม้าดำเปนม้าขี่ขนาดใหญ่อีก ๒ ตัว ๆ หนึ่งชื่อ วิษณุมาตี อีกตัวหนึ่งชื่อจำไม่ได้ ว่าเปนตลกในวายัง เปนม้าที่ต้องลักษณะ วิษณุหกตามตำราแขก คือไม่มีขวัญที่หูทั้ง ๒ ตัว ตัวแรกว่าเปนม้า ที่ผู้หญิงขี่ได้ มิสซิสวันเดอรไวด์เมียเคาเนอร์เยเนราลคนก่อนเคยขี่ แต่งามทั้ง ๒ ตัว ตัวหลังอยู่ข้างจะงามมาก แต่ไม่สู้สนิท ได้ให้ลอง ขี่ดูทั้ง ๒ ตัว ม้าเล็กสีแดงชื่อ ศรีแปรัด ฤๅ ศรีอิรัน รูปงามหลักต่ำ

มั่นคงให้ลูกเอียดเด็กม้าหนึ่ง นางม้าสีนาครูปงามอีกม้าหนึ่ง รวมเป็น ๑๕ ม้า มีม้าดีแลโตอีก ๒ ม้า แต่ได้ให้ลองขี่ดู แต่เห็นว่าจะแก้ไม่หาย หลังไม่ดีเป็นม้าที่นั่งไม่ได้ อีกม้าหนึ่งนั้นภายหลังสิ้นได้ความว่าชาเลี่ย มิศเตอร์เวลเลต ซื้อม้าหนึ่ง สรรเพช ซื้อม้าหนึ่ง ม้าที่พอใช้ยังมีอีกประมาณสักหกม้าเจ็ดม้า แต่สีผิดจากที่มี คือเป็นแดงบ้างเขียวบ้าง ผ่านบ้าง เข้าผลัดเปลี่ยนใช้รถไม่ได้ จึงไม่ได้เอาไว้ มีม้าเด็กเกินไปอยู่บ้างสักสามม้าสี่ม้า แก่เกินไปสักสามม้าสี่ม้า นอกนั้นรูปไม่งามสีไม่งามแต่เป็นม้าหลังอ่อน ซึ่งขี่แต่เด็กเกินไปก็มากเลี่ยชาก็มาก การที่เลือกกินเวลามาก ตั้งแต่ ๓ โมงครึ่งจนเที่ยงจึงได้แล้ว ส่วนม้าของระเด่นอธิปติมอบให้มิศเตอร์เวลเลตเป็นผู้ว่าราคาอย่างแพงเพียง ๖๐๐ แต่ม้าของราษฎรให้ระเด่นอธิปติเป็นผู้ว่าราคามีแพงอยู่คู่เดียว แต่ม้าเหลืองเป็นคู่ละ ๖๐๐ นอกนั้นเพียง ๔๐๐ ฤๅ ๓๕๐ จน ๒๐๐ ม้าสีแปรัด ๑๐๐ กิลเดอร์ กลับมาที่โฮเตลให้เชาตรวจบาญชีว่าราคาต่อไป ส่วนม้าที่เราเลือกไว้เดิม ๑๖ ม้า มันกลายขึ้นมาเป็น ๑๘ ทั้งม้าวันฮอร์กก็ถอนไปด้วย เมื่อกินเข้ากลางวันแล้วเหลือเวลา ๒๐ มินิต ต้องให้จีระกับหลวงฤทธิ์มิศเตอร์เวลเลตไปสอบได้ความว่าม้าเจ้าแขกเอาไปเติมเข้าไว้อีก ๓ ต้องถอนออกไปว่าที่ที่วอนฮอร์กจะเอาถึง ๔๐๐ ยังต่อกันอยู่ ถอนม้าเขียวออกเสียอีกม้าหนึ่ง จึงเหลือแต่ ๑๕ ม้า

ที่โฮเตลคนอยู่เต็มวอนฮอร์ก จึงจัดให้มาพักที่บ้านตรงกันข้าม

แต่ออกถนนหนึ่งต้องเดินเข้าทางหลังบ้าน ซึ่งผ่านเรือนผู้อื่นเข้าไปหน่อยหนึ่ง เข้าทางในส่วน ว่าที่จริงแปลนเรือนนี้อยู่ข้างจะดี เว้นแต่วางทิศไม่ได้ตามชอบใจ เฉลียงด้านหลังที่ออกสวนตรงทิศตวันตก ซึ่งเขาจัดไว้ให้เป็นที่กินเข้านั้นแดดร้อนต้องขึงม่านผ้าขาว มีห้องนอนแลห้องแต่งตัวสบายแลสำอาดดี ห้องรับแขกซึ่งหน้าออกถนนเว้นแต่ใช้กำแพงดูไม่สู้จะสบาย แต่ไม่ร้ายเหมือนกับรูปเขียนที่ติดฝาซึ่งตาแก่คนหนึ่งเป็นตัวรองของวอนฮอร์กบอกว่ามิศเตอร์วอนฮอร์กเขียนเอง ที่เขาเตรียมจะให้ชม เราตั้งใจมองหาจะชมสักแผ่นหนึ่งก็ไม่ไหว นอกจากที่จะต้องเป็นโกหกแท้ ไม่มีอะไรจะน่ากลัวกว่าเด็กนอนในป่าไม้ ทั้งขนาดแลสีสันเหมือนรูปอศุภที่วัดราชาธิวาส นั่งในนั้นสักครู่หนึ่งถึงขนลุกขนพอง ด้วยสีมันหรูสุกปรกไปรอบ แต่ครัวของแกหมดจดดี ถึงกับมีฝรั่งมาทำกับเข้าก็พอใช้ได้ เข้าก็หุงสุกแต่เราไม่ไว้ใจ ต้องกินเข้าของเราเอง ในสวนทำสนุกดีมีสระปลาทองใหญ่พอใช้ เขาเลี้ยงได้ที่มีน้ำเปลี่ยนอยู่เสมอ มีปลามาตอมที่น้ำไหลนั้น มีต้นไม้ไผ่ปลูก ๔ ต้นเป็นกริ่นเฮาส์ มีกรงนกล้อมโคนต้นไม้แลตั้งเรียงราย มีนกชุนทองพูดได้แลนกต่าง ๆ อยู่ข้างจะมีสัตว์มาก ที่เป็นยอดสัตว์ทั้งปวงนั้น คือหมาเดนนิชตัวหนึ่ง ๙ เดือนแต่สูงเต็มขนาดแล้ว จะขายถึง ๔๐๐ กิลเดอร์ แต่มันเป็นลายเสือ มีเพียนบ้างกุหลาบบ้างอย่างละเล็กละน้อย ต่อออกไปข้างหลังเป็นส่วนผัก เมื่อมาแวะที่จิตยาดังกา เห็นเสาโคมทำด้วยต้นไม้ที่กำลังงอกอยู่ ครั้นมาที่บ้านนี้มีเสา

ซงที่ทำด้วยต้นไม้ที่กำลังงอกอยู่นั้นเหมือนกัน ถึงกิ่งเล็ยให้หมดให้เหลืออยู่แต่ยอด เอาซงบถันดาผื้นใหญ่เข้าแซวนไว้สูงประมาณ ๑๕ วา กินเข้าแล้วไปดูโฮเตลซึ่งเคยอยู่ ทำเติมออกไปอีก ๒ ห้อง ข้างด้านที่กรมดำรงอยู่จนตกถนน ซึ่งเคยถัดไปที่โรงอาบน้ำได้ ส่วนขยายออกไปอีก สังเกตดูการุตมีฝรั่งมากขึ้น เรือนที่เปนวิลลาเห็นจะขึ้นอีกหลายหลัง แถบอาฉูนอาฉูนแต่ก่อนค่อนจะอยู่ข้างเงียบ เดี๋ยวนี้ดูไม่เงียบ ห้างซึ่งมีห้างเดียวในเมืองการุตได้ทำเติมออกไปอีกเห็นจะถึก ๕ ห้อง เขาว่าของกลับเลวไปกว่าแต่ก่อน ร้านนั้นเปนร้านสำหรับขัดสนอะไรเล็ก ๆ น้อย ๆ ก็ไปหาได้ แต่พวกชาวเมืองไม่มีใครซื้อ เปนร้านสำหรับฝรั่งที่ไปเที่ยว ถนนดีขึ้นกว่าแต่ก่อน เมื่อเดินดูอยู่นั้นพอถึงเวลาก็เลยเดินไปขึ้นรถไฟ ผู้ที่มาส่งเหมือนที่มารับ มีเติมมาแต่คอนโดรเลอร์ตำบลโดรคอง ขากลับมาฝนตก มาถึงบันดองเวลาบ่าย ๕ โมง

วันนี้ดูถูกเหมือนไม่ใคร่สบาย แล้วไปดูรพีดูสบายขึ้น

มิศเตอร์หัศมันนำหมาบินเซอร์เปนหมาเยอรมันเรียกว่ากระไรจำไม่ได้ เข้าใจแต่ภาษาอังกฤษว่า มังกิบีนเซอร์มาให้คู่หนึ่ง วันนี้ออกง่วงนอน

บันดอง

วันที่ ๑๖ มิถุนายน ร, ศ, ๑๒๐

ตรงกับวัน ๑ ๆ ๘ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จ, ศ, ๑๒๖๓

วันนี้ฝนตกตั้งแต่ ๒ โมงเช้าตลอดจนเย็นเปียกชื้นเต็มที่ ออกไปที่เฉลียงถึงต้องใส่หมวก นี่หากว่าเจ้าของที่ทำหมวกมา เอาตัวอย่างหมวกอย่างต่าง ๆ มาให้ดูกัน หาไม่ก็จะถึงอุดในห้องบีดประตู เอาหมวกที่พับส่อดลงในซองบุหรี่ได้มาให้ใบหนึ่ง กับซองบุหรี่อย่างดี ๓ ใบมาให้ มีคนสั่งหมวกกันมาก แต่หมวกที่เราสั่ง ๒๐๐ ใบแล้วเสร็จได้ส่งลงบรรทุกเรือไว้แล้ว สั่งซองบุหรี่อย่างดีอีก ๑๒ ใบ อย่างรอง ๒๔ ใบ เวลาพลบวันนี้ม้าที่ซื้อที่การุตลงมา ๑๔ ตัว ยังขาดม้าที่วอนยี่อกอีกตัวหนึ่ง ฝากไว้ที่โรงม้ามิศเตอร์เมียรตันส์เกรตตารีแล้วให้เขาจัดส่งอย่างครั้งก่อน ได้ข่าวม้าอีกตัวหนึ่ง ว่าเป็นลูกม้าเปตโตรอยู่ที่จันยอ เขาจะเอามาให้ดูว่าราคา ๔๐๐ เวลาค่ำไปขี่รถซาโต๊ะก่อนกินเข้า ถนนเปรอะเต็มที่

ได้รับโทรเลขท่านเล็กตอบโทรเลขที่มีไปวันที่ ๑๒ แต่ที่ ๑๔ กับบอกว่าได้รับโทรเลขบริพัตร[๑] ตอบความรู้ได้ดี โทรเลขแม่กลาง[๒] ฉบับ

---

๑ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ ซึ่งทรงศึกษาวิชาทหารบกในประเทศเยอรมนี

๒ คือสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชเทวี

หนึ่งมีมาแต่แม่กลองว่าได้ข่าวถูกเจ็บ แลไปเที่ยวสบายดี ฉบับแรกตอบรับแลมีถึงบริพัตรฉบับหนึ่ง ฉบับหลังไม่รู้ว่าจะกลับไปบางกอกฤๅไปศรีราชา จึงได้มีไปถึงกรมหลวงเทวะวงศ์

มิศเตอร์เวลเลตเตกลับไปบเดเว่ย จะกลับขึ้นมาวันอังคาร ในวันจันทร์ วันอังคาร จึงเว้นไม่มีที่ไปแห่งใด

บันดอง

วันที่ ๑๗ มิถุนายน ร, ศ, ๑๒๐

ตรงกับวัน ๒ ๆ ๘ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จ, ศ, ๑๒๖๓

วันนี้เวลาบ่ายกินเข้ากลางวันแล้ว ให้ไปเรียกม้าที่ซื้อมาจากการุตมาดูแล้วถ่ายรูป ลูกตื่นอยากดูม้าตื่นแปรัด ให้เบิดฉากจูงขึ้นมาในห้องโฮเตลที่เจ็บอยู่ ยังขาดม้าวันฮอร์กอิกตัวหนึ่ง เวลาบ่ายเดินไปตามถนนหน้าโฮเตลตรงไปทางตวันออกจนถึงโรงทำสำคู ใกล้หลักปาลศกทุ่ง แล้วขึ้นรถต่อไปไม่รู้ว่าจะไปแห่งใดตามบุญตามกรรม ทางอิกลักปาลครึ่งถึงที่ว่าการชามาต (คือแอสซิสตันต์เวดานา) เรียกว่าอันเดอดิสตริก (คือแขวง) จิเบอยิงอยู่ในดิสตริก อุยุยุงบรูเวตันแวะเข้าไปดูเรือนที่อยู่ตั้งอยู่ริมชายทุ่ง โรงที่ว่าการเปนโรงหลังคาแฝกเฉลียงกระเบื้องไม่มีฝา มีแต่ไม้ไผ่สับฟากกับดิน มีเก้าอี้ตัวหนึ่งโต๊ะตัวหนึ่ง แคร่ไม้ไผ่ยกเปนม้า ๒ อัน ฝาแตะกั้นห้องไว้ที่มุมเล็ก ๆ ห้องหนึ่ง มีชั้วไม้ไผ่ตั้งสำรับญี่ดูน่ากลัวอันตรายเต็มที่ เปนหมด

เฟอรนิเชอที่ว่าการเท่านั้น มีแต่เดิมรถเข้าไปอยู่ในออฟพีศด้วยอีกคันหนึ่ง เขายกเก้าอี้มาจากเรือนตั้งให้นั่ง ได้ถามถึงการปกครอง ได้ดูบาญชีเขียนตัวโรมันแต่เปนภาษามลายู หมายว่าจะเปนบาญชีสำมะโนครัว แต่กลายเปนบาญชีสรรพากรไป กลับมาตามทางเดิม โจทกันถึงเรื่องม้า กำหนดจะถึงบางกอกในวันนี้ ทายว่าเจ้าพระยาเทเวศร์จะบอกโทรเลขฤๅไม่ กรมดำรงทายว่าไม่บอก แต่กลับมาถึงโฮเตลก็ได้รับว่าม้าพวกแรกไปถึงแลกำลังหานางม้าที่จะผสมกับเปโตร

อนึ่งพระยาชลยุทธบอกว่า เดี๋ยวนี้เกิดโรคแบริแบรี่ขึ้นในเรือทุกลำ คนเจ็บประมาณสัก ๑๒ คน มีเปนไข้ ๖ คน สงสัยว่าจะเกิดขึ้นได้ด้วยเรื่องน้ำที่ล้างเรืออย่างหนึ่ง เพราะเรือรบวิลันดาเขาล้างด้วยน้ำจืด อีกอย่างหนึ่งปลาที่เอามาแต่บางกอกหมด ต้องซื้อปลาที่บเตเวี่ยให้คนกิน พระยาชลยุทธจะลงไปดูจัดการแก้ไข เราสั่งว่าให้เอาออกไปแต่เฉลี่ยกลางทเลคงอยู่แต่ลำหนึ่งสองลำผลัดเปลี่ยนกันไป

ม้าที่ได้ซื้อ ๓ คราว คือ

Oeina อุมา ๑ Theodre ทูดอ ๑ เปนลูกเปโตร
ม้าแดง ๑ ม้าดำ ๑ ไม่มีชื่อ

Manis มานิส ๑
เปนม้าระเด่นอธิปติเมืองจันยอให้

รวม ๕ ม้าส่งคราวแรก

คราวที่ ๒

Petro เปโตรพ่อม้าดี่ดำ

Poetrie ปุตรี่ นางม้า

Patjar ปั๊ตชา „

Cora โกรา „

Edi อิดิ

ม้า ๕ ม้านี้เปนม้ามิศเตอร์เมี่ยรตันส์เกรดตารี่

คราวที่ ๓

Wesnoematı วิศณมติ์

Moeget มูเก็ต

Hedjo เฮดโย

ม้าระเด่นอธิปติการุตราคารวมกัน ๑๕๐๐

Si Parak ศรีเปรัก เปนม้าเล็ก ๑๐๐

Pit I บีตที่ ๑ ดำ ๓๐๐

Mesam เมแซม ดำ ๓๐๐

Sapta สับตา แดง ๔๕๐

Karo กาโร แดง

Pit II บีต ที่ ๒ ดำ ๓๕๐

Liwoeng ลิวุง ดำ ๓๐๐

Talega ตาเลกา เหลือง ๓๐๐

หอสมุดแห่งชาติ NATIONAL LIBRARY

Persil เปอซิล เหลือง ๓๐๐

Blek เบลก ดำ ๓๕๐

Tjengkeh เจงเก๋ สีสวาด ๑๕๐ นางม้า

รวม ๓ คราวเปนม้า ๒๕ ม้า

บันดอง

วันที่ ๑๙ มิถุนายน ร, ศ, ๑๒๐

ตรงกับวัน ๓ ๆ ๘ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จ, ศ, ๑๒๖๓

วันนี้ไม่มีเรื่องอะไรนอกจากมิศเตอรเวลเลศเตกลับขึ้นมาถึง มีลูกเงาะขึ้นมาฝากลูกประมาณสัก ๕๐ ลูก ว่าราคาถึง ๑๐ กิลเดอร กับชมภู่แลส้ม เคาวเนอรเยเนราลว่าจะไม่ขึ้นมาที่จิปานัสเพราะแม่ยายเจ็บ เมียที่ขึ้นมาอยู่ที่จิปานัสก่อนแล้ว ๑๐ วันก็กลับลงไปวันนี้ ได้รับหนังสือบางกอกแลหนังสือท่านเล็กแลเจ้าพระยาเทเวศร์ทำตอบ ฝนตกยังค่ำจนกลางคืน นอกห้องก็ไม่ใคร่จะได้ออกไป.

บันดอง

วันที่ ๑๙ มิถุนายน ร, ศ, ๑๒๐

ตรงกับวัน ๔ ๆ ๘ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จ, ศ, ๑๒๖๓

เมื่อคืนนี้นอนไม่ใคร่จะหลับสนิท ปลุก ๒ โมงเช้า ๓ โมงขึ้นรถไฟไปลงที่สเตชั่นปาดาลารัง เกินจิมะหิไปหน่อยหนึ่ง แล้วขึ้นรถม้า

ไปอีกทางประมาณสัก ๒ ปาดครึ่งถึงที่นาซึ่งจะเกี่ยวเข้านั้น ปลูกโรงไว้หลายหลัง กระโจมหลังหนึ่งเปนที่นั่งแต่ที่เดียง มุมกระโจมด้านหนึ่งตั้งเครื่องครกสากต่าง ๆ บรรดาซึ่งเกี่ยวด้วยเข้า ถัดออกไปอีกหน่อยหนึ่งปลูกศาล ๔ เสามีผ้าคลุมว่าเปนศาลเทวสำหรี อันเปนลูกบัตโตโรบุดโด ที่นี้ว่าบัตโตโรบุรุกกระมังแกกฮุบว่าถูกแล้ว มีราวแขวนผ้านุ่งผ้าห่มเปนเครื่องบูชา ในระหว่างเครื่องทำเข้าต่าง ๆ กับศาลนั้นมีซุ้มประตูบ่า ว่าผู้ที่จะมาเกี่ยวเข้านั้นมาเดินไหว้ก่อนแล้วจึงได้ลงมือ มีรวงเข้าพรรณต่าง ๆ แลเข้าสารซึ่งสีแล้ว มีชื่อแลบอกกำหนดช้าเร็ว ตั้งแต่ดำจนเก็บเกี่ยวประมาณเจ็ดแปดอย่างทั้งเข้าเหนียวดำ ดูเข้าเปนเม็ดสั้น ๆ แลหักเลียดมากเปนพื้น กำหนดเข้าตั้งแต่ปลูกนั้นก็อยู่ในราว ๕ เดือนเศษแทบทั้งนั้น พอไปถึงก็ลงมือเกี่ยวเข้า ที่ซึ่งเกี่ยวนั้นเปนที่พื้นดินแห้ง เพราะอาจจะไขน้ำออกเมื่อใดได้ตามชอบใจ เข้ารวงย่อม ผู้หญิงเดินตัดด้วยมีดซึ่งเปนรูปพระจันทร์ครึ่งซีกกลาย ๆ แต่อย่าเข้าใจว่าคมอยู่ข้างเว้า คมกลับไปอยู่ข้างกลมผูกติดกับหลอดไม้ไผ่ ออกอยู่ข้างจะประดักประเดิด แต่เขาก็เกี่ยวกันเร็วทั้งกำหนดให้ตัดที่ละรวง พอเกี่ยวแล้วก็เหยียบคอซังราบไปที่เดียว เพราะเหตุที่ต้นเข้าผอมล้มราบไปได้ง่าย ๆ การเกี่ยวเข้าใช้บอกแยกผู้หญิงเกี่ยวเปนพื้น เมื่อผู้ใดมาช่วยเกี่ยวเช่นนั้นแล้วก็ได้เข้าไปฟ่อนหนึ่งทุก ๆ คน มีการเล่นต่าง ๆ คือ วายังอุดก วายังวอง แลเต้นอุงคลุง เต้นรำมะนาเปนอย่างตลก ๆ สำหรับแห่ ขนมที่

เลี้ยงนั้นเป็นขนมทำด้วยเข้ารูปพรรณสัณฐานต่าง ๆ แต่รสนั้นคล้ายคลึงกันโดยมาก กลับอย่างเดิมถึงเที่ยง

ถึงพูดถึงเรื่องตัวตลกชื่อมะหงัดซึ่งเป็นชื่อม้าซื้อมาจากการุดนั้น เดิมเป็นเทวดาหน้าขาว แล้วต้องลำปดงมาเป็นท้องบ่อง จะว่าให้เข้าใจง่ายก็เป็นหลีเต็กก็ว่าย แต่ถามได้ความยากเต็มที ด้วยตำมหงงออกไม่ใคร่เข้าใจเรื่องอะไรเป็นอะไร จนมิศเตอเวดเลตเตว่า ตำมหงงรับรองแซกเหลือก็ดีแต่ท่า เรื่องราวอะไรเช่นนั้นแกออกลักขูมาก ไม่เหมือนที่จันย่อแลที่การุด

กลับมาถึงมิศเตอรเมียรศันต์เอาม้าเหล็กลูกเปโตรมาให้ดู อยู่ข้างจะย่อมกว่าพี่น้องทั้งปวง ว่าแม่ตายแต่ ๓ เดือนเลี้ยงด้วยนมวัวรูปงามแลชนอ่อนเลอียดดีกว่าที่ซื้อไว้แล้วคู่หนึ่ง เรียกราคา ๔๐๐ ซื้อไว้ กำหนดม้าจะได้ลงเรือมะรืนนี้ เพราะโรงไม่สู้จะดี แต่เพราะม้ามากต้องสะสมเสบียงอาหาร ต้องใช้คนตัดหญ้าอยู่เดียวนี้ถึงวันละ ๑๐๐ คน เพื่อจะไม่ให้ต้องเปลี่ยนหญ้าตามทาง แต่ให้เหลือไปจนถึงบางกอกให้กินไปจนกว่าจะเคย

วันนี้เวดาเข้าลูกนอนคว่ำได้ถึง ๓ หน จึงได้จัดการให้ขึ้นเก้าอี้ยกศีรษะตั้งสูงคืนหนึ่งอยู่ได้นาน ให้ไปเอาของที่ห้างช่างทองมาซ่อม

เวดาเย็นฝนตะครั้นตะครอ มืดอยู่ไม่สบายที่ในเรือน ออกเดินไปพอถึงที่สพานที่อาจูนอาจูนฝนลงเม็ด กลับมาแวะที่บ้านนายรอดช่างทอง มีผู้ฝากแหวนทองคำเป็นตัวหนังสือซึ่งขุดได้ใกล้บุโรบุโดมาขาย

กับเพชรอีก ๒ เม็ดเปนเพชรบอเนียว แหวนชนิดนี้ระเด่นอธิปติเมื่อง ยกยาได้ให้เราวงหนึ่งแล้ว จึงได้บอกว่าอย่าวุ่นอย่าวายเลย ถ้าทำเลียนขึ้นมาก ๆ แล้วคงจะขายได้ ฝนหายเดินไปใหม่พบมิศเตอรเมียรตันต์ พูดกันด้วยเรื่องม้าไม่มีอื่นตลอดหนทางจนถึงที่มัศยิด เขาถามว่าอยากจะดูฤๅ ก็เปนที่ตกลงก็พากันเข้าไปดู วัดนี้เปนฝีมือช่างวิลันดาทำ แต่เปนเอาอย่างแขกในเรื่องโค้ง ถึงดังนั้นก็ไม่ได้ลดส่วนเลียมาก ไม่มีมินเนอเรต คือหอสูงสำหรับเรียกไหว้พระ ด้วยเข็ดที่จันยอพังเพราะแผ่นดินไหว พอเข้ากำแพงไปหน่อยหนึ่งถึงหน้าบันได ชุดสระสกัดไว้ที่หน้าบันไดทั้ง ๓ ด้าน เพราะไม่มีแขกผู้ใดที่จะเข้าไปในมัศยิดก่อนที่ชำระตัวในสระนั้น แต่พวกเราไปต้องเดินเลียบคันสระไต่ไปตามพนัก ไม่มีอะไรจะกันไม่ให้ฝรั่งเข้าวัดดีไปยิ่งกว่าสระนี้ เมื่อขึ้นไปถึงที่เฉลียงข้างบน พบบังอุฉุซึ่งเปนหน้าที่พระมีหลายคน ถามว่าจะเข้าไปได้ฤๅไม่ ก็บอกว่าได้ ถามว่าต้องถอดเกือกฤๅไม่ บอกว่าถ้าจะเข้าไปก็ตามใจ อย่าถาม พวกเราเลยเกรงใจไม่เข้าไป เดินอ้อมไปทางเฉลียงที่ใกล้ เมื่อเวลาไปถึงกำลังพวกแขกชำระตัวกันอยู่ ประเดี๋ยวหนึ่งก็เรียกไหว้พระ การที่เรียกเช่นนั้นแบบเขาต้องขึ้นมินเนอเรต นี่ไม่มีก็ต้องเข้าไปเรียกเอาในโบสถ์ วัดที่ยาวานี้แปลกกับที่อื่นไม่มีซุ้มรังผึ้ง แลเอาธรรมาศน์ไปตั้งตรงกลางเหมือนฐานพระ มีบังอุฉุนำสวด คนที่ไปสวดมนต์ประมาณ ๖๐ ฤๅ ๗๐ ยืนตรงแลยื่นท้าวขากราบ ๓ หนก็เปนเสร็จออกเร็ว ๆ กว่าที่เคยเห็น ออกจากนั้นเดินไปตามข้างบ้านสเกรตตารีเปน

ถนนชั้นที่ ๒ ได้ดูนางม้าดำม้าหนึ่งแต่ไม่ดี แล้วเลี้ยวไปเข้าถนนกำแพง ออกถนนบ้านจันไปเลี้ยวถนนสเตชั่นเวิคหมายจะไปดูที่ทำเฟอรนิเชอร์ พบอาภากับหลวงปฏิยัติ[๑]ไปอยู่ที่ห้างริมสโดมนชัน แวะเข้าไปพูดกันหน่อยหนึ่ง แลหลุดเข้าไปที่สโดมนชัน เลยฝนตกค้างอยู่ในนั้นสิ้นหลายร้อย ฝนหายจึงได้กลับจวน ๒ ทุ่ม เอาของมาฝากถูกแล้วก็พอกินเข้า

วันนี้ที่รู้สึกเจ็บอยู่ที่อกข้างซ้ายเปนมากขึ้น ได้ให้หมอไรเตอร์เคาะโซกดูก็ไม่มีอะไรนอกจากที่กล้ามเนื้อ ครั้นเวลาค่ำรู้สึกหนาว ๆ ลองปรอท ๙๙ เศษ ๓ กินยาแดฬยาของหมอไรเตอร์ทั้งเช้าทั้งค่ำดูซอกเฉย ๆ ไม่แปลกปลาดอันใด.

บันดอง

วันที่ ๒๐ มิถุนายน ร, ศ, ๑๒๐

ตรงกับวัน ๕ ๗ ๘ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จ, ศ, ๑๒๖๓

เมื่อคืนนี้เจ็บอกมากขึ้น แลสงสัยว่าจะจับไข้เพราะมันหนาวเหลือเกิน แล้วกลับร้อนนอนไม่หลับสนิท ฤกษ์บนบอกว่าฝนจะตกชิงอาบน้ำเสียแต่แรกตื่นนอน พอกินเข้ากลางวันก็ตกเลยไม่หยุดจนค่ำ รู้สึกทนฝนที่นี่ไม่ได้หนักขึ้นทุกวัน ๆ โรคเก่ากำเริบ เย็นต้นผ้าแบลง

---

๑ หลวงปฏิยัตินาวายุทธ ฉ่าง แสงชูโต (เดี๋ยวนี้เปนพระยามหาโยธา)

เก็ตคลุม ๒ ผืนก็ยังไม่หาย ต้องถึงใช้ถุงน้ำร้อน เลยไม่ได้ไปไหน ไม่ได้ลุกจากที่นอนด้วย ก็เปนอันไม่มีอะไรจะจดอยู่เอง.

บันดอง

วันที่ ๒๑ มิถุนายน ร, ศ, ๑๒๐

ตรงกับวัน ๖ ๆ ๔ ค่ำ บีฉอตริศก จ, ศ, ๑๒๖๓

อันที่จริงนอนหลับค่อยดีขึ้น เว้นแต่ไม่ใคร่หลับ เพราะออกจะบีดด้วย เย็นตื่นขึ้นมามาก แต่ตื่นนอนก็ต้องเหยียบถุงน้ำร้อน ไม่รู้ว่าเปนด้วยเหตุผลต้นปลายอย่างไร ฝนมันถึงได้ตกทุกวัน กับบีตันจันที่โซโดมาหา ถามดูว่าฝนตกทุกวันเหมือนกัน ตั้งแต่เขาไฟกำเริบมาแล้ว เขาชมว่าเย็นดีหาไม่ร้อนนัก มันจะเปนอะไรร้อนขึ้นไปให้ฝนตกฤๅกระไร อากาศที่เปนในเมืองโซโดนั้น คือมืดไปครึ่งวันถ่านตกหนาสักฝ่ามือหนึ่ง เรารู้สึกว่าฝนตกลงมาเวลาไร เหมือนใครมาเตะเอาสักที สาระพัดจะหาความสุขไม่ได้

วันนี้ถูกนั่งเก้าอี้ได้ถึงคันที่ ๔ ปฤกษากันด้วยเรื่องกำหนดที่จะกลับไปอย่างใด เวลาเย็นไปเที่ยวรถทั้งฝนเกือบจะตกฤๅลงเม็ดประปรายบ้าง แวะที่ศาลเจ้ามีของแปลกที่พึงดูอยู่สิ่งเดียว แต่กระถางธูปรูปกระบอกพื้นเขียวไข่กาลายช้ำ ปากเปนลายกาบโปนขาวโสกกระโดก เรื่องเดียวกันกับขวดที่กบีตันจันเอามาให้ อ้ายพ้อนลงไปบเตเวียกับกบีตันจันก็ไม่ได้อะไรสักสิ่งเดียว การที่จะหาลายครามในเกาะชวา

นั้นไม่ผิดอะไรกันกับที่จะแกะโป ออกจากนั้นไปตามถนนซึ่งเคยไปแล้วทั้งสิ้น กลับมาถึงพลบไปเดินแกว่ง ๆ เสียอีกหน่อยหนึ่ง ฝนจะตกต้องกลับมา จบกันเท่านั้น ในการที่อยู่นี่มันช่างมืดมนอนธการเสียจริง ๆ

บันดอง

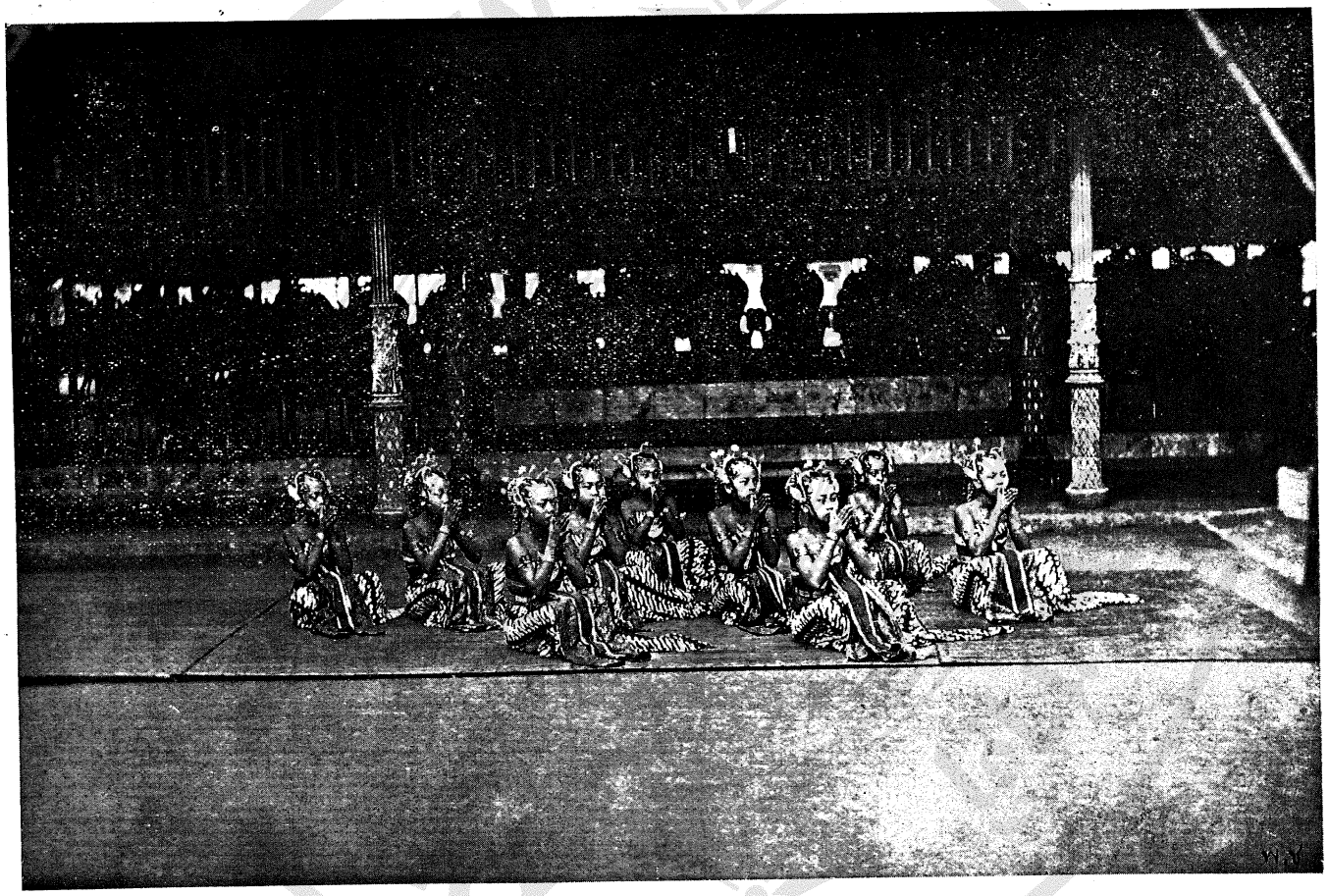
วันที่ ๒๒ มิถุนายน ร, ศ, ๑๒๐

ตรงกับวัน ๗ ๆ ๘ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จ, ศ, ๑๒๖๓

หมอไรเตอร์บอกว่ามิศเตอร์เวลเลตเตพบเก้าอี้สำหรับคนไข้ที่ข้างโฮเตล ให้หมอไปตามมันนอนกลางวัน ต่อเวลาบ่ายจึงได้ ๆ มาอธิบายว่าอยู่ที่ห้างนายเคี่ยมหั๊วเฮง[๑] พวกเราพากันหมั่นประมาทห้างนั้นมากจึงไม่ได้คิดหา แลตัวเจ้าของห้างเฮง มิศเตอร์เวลเลตเตต่อว่าว่าได้ไปหามีทำไมจึงไม่บอก ก็บอกว่าลืมเพราะไม่ใช่ของขาย เปนของมีผู้สั่งมานานแล้ว ค่อนจะอยู่ข้างเก่าสักหน่อย แต่มีลายสปริงอ่อนเรียบร้อยดี พอได้มาถูกตะโกนเรียกพาขึ้นเก้าอี้ลากออกไปข้างนอก แล้วพาเข้ามาในห้องที่เราอยู่ กลับออกไปที่หน้าโฮเตลจนฝนตกจึงได้กลับเข้ามาในห้องเลยฝนตกเรื่อยอยู่จนค่ำ รพีกลับเปนไข้มากขึ้นอีก เห็นว่าอยู่ที่นี่คงจะไม่หาย เราจึงคิดจะให้ลงไปอยู่บตเวีย ให้ไปคิดกับมิศเตอร์เวลเลตเตในการควรจะหาที่อยู่อย่างไร มิศเตอร์

---

๑ ทรงสมมุตเรียกว่าห้างเคี่ยมหั๊วเฮง เพราะเปนห้างจีนขายของอย่างเดียวกับห้างเคี่ยมหั๊วเฮงในกรุงเทพ ฯ

รูปนางระบำมะดูโย

เวลเลตเตมาบอกว่าเห็นที่บ้านของตัวเปนดีกว่าที่อื่น ทั้งผู้คนมีพร้อมเสร็จ เปนการจำเปนต้องรับ แต่ในการที่เขาเอื้อเฟื้อเหลือเกินเช่นนี้ ไม่มีอะไรจะตอบ จึงให้โทรเลขไปเอาตราประดับเพ็ชร์มาให้ ไม่มีอะไรต่อไป

บันดอง

วันที่ ๒๓ มิถุนายน ร, ศ, ๑๒๐

ตรงกับวัน ๑ ๆ ๘ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จ, ศ, ๑๒๖๓

เมื่อคืนนี้นอนหลับสนิทเพราะหายเจ็บในอก ตื่นเช้าไปถ่ายรูป คนที่ถ่ายรูปนี้ไปเรียนทำรูปดีมาแต่ยุโรป ต้องการให้แต่งเต็มยศ ได้ถ่ายรูปธรรมดารูปหนึ่ง เต็มยศรูปหนึ่ง เสื้อขาวรูปหนึ่ง ต่อแต่งเต็มยศเข้าจึงได้รู้ชัดเจนว่าผอมลงไปถึง ๒ นิ้ว เสื้อก็หลวมเข็มขัดดาบก็หลวม แต่รู้สึกสบายไม่มีอะไรเท่า ให้ฝันไปว่าอยู่บ้านเลยต้องเดินกำกลับมาโฮเตลทั้งยังงั้นแล้วแต่งอยู่ยังค่ำ ตาหม่อแก่มากับหมอดอยเยอร ไม่ได้เรียกมาเอง เวลาบ่ายลูกออกไปที่เฉลียงตามเคย แต่ดูไม่สู้สบาย ซื้อนางม้า ๓ ม้า ๆ หนึ่งท้อง ๘ เดือน รูปร่างใหญ่โต เห็นจะเปนออสเตรเรียน เคยได้รางวัลที่ ๑ ในการโชว์ที่เมืองบัคคาโล ขาหลังเสียอยู่หน่อยหนึ่ง เวลาเย็นปลดบ่าเสีย ไปเดินเล่นไปที่โฮเตลเปรียงกา ตามมิศเตอร์เวลเลตเตแลประสงค์จะดูโฮเตลนั้นด้วย พื้นที่เขาดีกว่าโฮเตลนี้มาก ข้างหลังมีสวนปลูกไม้ดอกแลมีกรงนก

สอาดหมดจด ที่นี่ข้างหลังสกปรกเพราะยายโฮมันน์แกปลูกผัก ข้อที่เสียของโฮเตลนั้นแต่เรื่องอาหารว่าไม่ดีอย่างยิ่ง จนมิศเตอรเวลเลตเตกินไม่ได้ต้องมากินที่นี่ทุกวัน ออกจากนั้นเดินไปจนถึงห้างเจ๊กที่เรียกกันว่าเคี่ยมหั้วเฮ่ง เลี้ยวตรอกหลังบ้านเดินตามบุญตามกรรมไปจนสุดตรอกหลุดออกถนน แวะดูโรงจำนำที่นี่ดีกว่าโรงจำนำบางกอก ทั้งที่ออกพระราชบัญญัติใหม่ ของทั้งปวงไม่ได้มาตั้งเบียดเยียดเก็บเข้าตู้ห้องข้างนอกเปนกระบวนผ้า มีฉากนำเบอร์ติดทั้งสิ้น ถัดเข้าไปข้างในเปนเครื่องเงินเครื่องทองมีบานเหล็ก เครื่องทองเหลืองทองขาวอยู่ในเฉลียง ค่าธรรมเนียมฤาดอกเบี้ยเรียกถูกมีพิกัด เจ็ดวันเดหลังครั้งหนึ่งต่อหน้าเจ้าพนักงาน ผลของการที่จัดแบบนี้ของที่มาจำนำสิบส่วนถ่ายคืนแปดส่วน เปนที่อาศรัยของราษฎรได้จริง ๆ ทั้งเมืองบันดองให้ตั้งโรงเดียวเท่านั้น เดินเลยไปดูโรงทำเฟอรนิเชอร์ที่สเตชั่นเวิคไม้ใช้ไม้สักที่ปลูกในเกาะนี้ ฝีมือทำไม่สู้ดีแต่ราคาถูก ออกจากนั่นมาแล้วแวะห้างสโดมนซัน บอกโทรศัพท์ไปที่เรสิเดนต์ว่าจะไปหา ได้ตอบว่าเมียเจ็บเปนรำมนาดจะออกรับไม่ได้ แต่ตัวคอยอยู่แล้ว ขี่รถเที่ยวไล่เชือนแชไปจนถูกฝนจึงได้ถึงบ้านเรสิเดนต์ นั่งพูดกันเล่นจนพลบกลับมาพบถูกกำลังร้องไห้ด้วยเรื่องผูกเหลือเกิน เพราะหมอแกเห็นว่าไม่มีอะไรต้องสูบด้วยน้ำมัน เปนที่เรียบร้อยแล้วให้กินถูกรัสเบอรี่แช่ซะบู แล้วอยากดูวายังวองไปตามมาเล่น วายังวองนี้เที่ยวเดินอยู่ตาม ๆ ถนน ใครจะหาเล่นเมื่อใดก็ได้ เวลา ๒ ทุ่มเถิด

ในเรื่องที่รพีจะลงไปอยู่บเตเว่ียนั้น ตาหมอแก่กับพระยาชลยุทธ ซึ่งขึ้นมาพร้อมกัน บอกว่าบเตเว่ียไม่สบายฝนตกทุกวัน เวลาฝนตกหนาวฝนหายร้อน แลเย็น ๆ มีพยุทุกวัน นอกจากนั้นโรคประจุบันมีไม่ต่ำกว่าวันละสิบสามสิบสี่คน ตกลงเปนเลิก ตาหมอแก่แนะนำให้ไปศุกภูมิ ยังไม่เปนที่ตกลง

การซึ่งพระยาชลยุทธลงไปตรวจเรือนั้น ได้ความว่าเปนโรคเบอริเบอรี่ต้องเอาขึ้นบก ๑๔ คน แต่ตาหมอแก่เถียงว่าไม่ใช่ หมอทหารซึ่งเปนใหญ่กว่าหมอทหารซึ่งมารักษาถูกว่าเปนเบอริเบอรี่ ได้ปล่อยเรือออกไปทเลแล้ว วันนี้เปนวันที่ฝนตกน้อยกว่าทุกวัน ดูค่อยมีความสบายขึ้น.

บันดอง

วันที่ ๒๔ มิถุนายน ร, ศ, ๑๒๐

ตรงกับวัน ๒ ๆ ๘ ค่ำ บีฉลูตรีศก จ, ศ, ๑๒๖๓

วันนี้ฝนไม่ตกแห้งแล้งเรียบร้อยดี ได้รับโทรเลขบางกอกถามด้วยเรื่องคลังขออนุญาตจ่ายเงินสำหรับที่ว่าการทูตปารีศกับทั้งค่าเฟอรนิเชอร์ จะอนุญาตฤๅไม่ ไม่เข้าใจเพราะเงินรายนี้ไม่ได้มีในงบประมาณ ให้จ่ายไปแต่ก่อนเสร็จแล้ว ต้องมีโทรเลขย้อนถามไปอีก กับรับหนังสือต่าง ๆ ออกเปนทำงาน ๆ ไปเยียมรพี ใน ๒๔ ชั่วโมงนี้ปรอทไม่ได้ขึ้น หมอไรเตอรหวังใจว่าจะเปนอันถอย ด้วยแต่ก่อนมา

ยาควินินกินไม่เปนประโยชน์อันใดเลย ต่อล่วง ๑๕ วันมาแล้วจึ่งเห็นว่ายาควินินจะเปนประโยชน์ คิดกันถึ่งเรื่องจะลงไปอยู่บเต่เว่ย์ไม่ได้ จะไปอยู่เรือก็ร้าย ถ้าอยู่ที่นี่ถูกฝนอีกก็จะกลับจับไปได้ใหม่ จึ่งคิดว่าถ้าหายครั้งนี้พอเดินได้ ก็จะลงเรือไปบางกอกที่เดียว หมอกำหนดว่าประมาณอีกสัก ๗ วันก็จะไปได้ ถ้าเช่นนั้นก็คงจะไปถึ่งก่อนเราประมาณสัก ๑๐ วันเท่านั้น แต่ยังนึกวิตกมากกลัวจะไม่หายได้ใน ๗ วัน ถ้าลูกเอ็ยดจะไปได้รีพจะล่วงอยู่จะเกิดความมาก

เวลาบ่ายไปเดินเล่นที่หน้าโฮเตล แล้วแวะไปชั่งตัวที่ห้างซึ่งเราจำไม่ได้ว่าได้ไปชั่งไว้แต่ก่อน แต่เขาบอกว่าเราได้ไปชั่งแล้วเมื่อก่อน ๑๔๑ ปอนด์ เดี๋ยวนี้เปน ๑๔๓ ปอนด์หนักขึ้นอีก ๒ ปอนด์ แต่ที่แท้แปลว่าขาดทุนแต่ก่อน ๔ ปอนด์ เดี๋ยวนี้ยังขาดอยู่อีก ๒ ปอนด์ แล้วเที่ยวเตร็ดเตร่ตามนั้น แล้วขึ้นรถไปที่อาบน้ำซึ่งเขามาชุ่กันมากว่าไม่ได้ไป ทางที่ไปนั้นเปนถนนที่ไปเลมบังประมาณสัก ๒ ปาดเศษ ถึงที่ดงไม้สักเดี๋ยวลงข้างขวา มีห้องอาบน้ำแต่สกปรก น้ำนั้นไหลมาใต้แผ่นดินใสดี ถ้าทำให้เรียบร้อยจะเปนที่ว่ายน้ำได้ พบผู้หญิงฝรั่งลงไปเล่นน้ำกรีดกรีดอยู่ในลำธาร กลับมาแวะที่ห้างเฟอรนิเชอร์แอสโตมนซัน เพราะพบพวกเราอยู่ที่นั้น แล้วพากันเดินอ้อมมาทางวัดฝรั่งจนถึงที่ร้านขนม พบเรดิเดนต์แลดูกเมี่ยที่นั่น พบพูดกันหน่อยหนึ่งแล้วกลับมาโฮเตล วันนี้เล่นวายังวองกุเด็กคือหุ่น ดูกดูสบายขึ้นมาก เว้นแต่นอนกลางคืนไม่หลับเลี่ยมาก จึ่งไม่ได้เที่ยวเตร่อันใด.

บันดอง

วันที่ ๒๕ มิถุนายน ร, ศ, ๑๒๐

ตรงกับวัน ๓ ๆ ๘ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จ, ศ, ๑๒๖๓

วันนี้ตอนเช้าเปนที่ว่าอากาศแจ่มใส พอตกกลางวันก็ค่อย ๆ มืดเข้ามาแล้วเย็นฉ่ำ พระยาชลยุทธอยากจะปัดกวาดห้องที่ถูกเจ็บให้หมดจด จึงได้ย้ายขึ้นเก้าอี้ออกมาพักอยู่ที่ห้องเรา แต่ท่าทางมันช่างจะฝนตกเสียจริง ๆ ท่าทางฝนตกที่นี่ต่อเคยอยู่จึงจะรู้ ไม่ได้ตั้งเปนแผ่นดำพ้าข้างหนึ่งสว่างเหมือนบ้านเรา สังเกตได้ที่สีแดดเหลือง ๆ ลงไป อากาศที่มาถูกตัวไม่ใช่ลมพัด รู้สึกเย็นคม ๆ แฉะ ๆ พอค่ำเย็นทายด่วงหน้าได้ตั้ง ๒ ชั่วโมง ๓ ชั่วโมงว่าฝนจะตก เวลาฝนจะตกจริง ๆ ก็ไม่รู้เนื้อรู้ตัว หยดแปะ ๆ ลงมาแล้วก็รินไม่มีลมพัดสู้ค้ำเหมือนเมืองเรา ตั้งแต่มาอยู่ได้เห็นลมพัดจนใบไม้ไหวไม่เกินสามสี่ครั้ง พอถูกกลับเข้าไปในห้องฝนก็ตก เวลากลางวันนี้ได้เล่นตกเบ็ดกับพี่น้องดูรื่นเริงดี ส่วนตัวเราเองเปนหวัดที่ขา เพราะนุ่งกางเกงบางไปแต่เปนมาหลายครั้งแล้ว วันนี้ถึงลงด้วยอาหารไม่ละลาย เพราะหวัดแล่นเข้าไปในท้อง อากาศไม่ได้ให้ช่องให้มีความสบายเลย เจ็บอ้ายสี่โครงที่หน้าอกก็ไม่หาย จะลงบได้อย่างเดียวแต่เพียงเอาถุงน้ำร้อนคลุมไว้ที่ตื้น ไปไหนก็ไม่ได้ ทำอะไรก็ไม่ใคร่จะได้ด้วยเบื่อ วันนี้ต้องเลิกกินเข้าที่โต๊ะ รับโทรเลขบางกอก บอกข่าวที่พระ

ยาประสิทธิ์มีโทรเลขมา เรื่องมกุฎราชกุมารจะไปเมืองวิลันดา ว่ากันด้วยเรื่องตราที่ยังไม่ได้ส่งออกไป กรมท่าตอบไปว่ารอของยังไม่แล้ว เราโทรเลขไปถึงพระยาประสิทธิ์ ว่าถ้าหาตราได้ให้นำแต่ตราไปก่อน ตอบเข้าไปบางกอกเหมือนกัน แลบอกกำหนดกลับกรุงเทพ ฯ ด้วย.

บันดอง

วันที่ ๒๖ มิถุนายน ร, ศ, ๑๒๐

ตรงกับวัน ๔ ๗ ๘ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จ, ศ, ๑๒๖๓

ที่สี่โครงบวมมากขึ้น นอนตะแคงข้างซ้ายไม่ได้ถนัด พอพลิกลงไปก็ตื่น ดิ้นไปจนหมดเตียง วันนี้มิศเตอรเวลเลศเลงไปบเวี่ยเรื่องจะหาอินเยอรเนี่ยอิริเกชั่น เอเลนบาทไม่รับ เขาจะลงไปหาไดเรกเตอร์โยธาแล้วจะกลับขึ้นมาหาเคาวเนอเยเนราลที่บุยเตนซอค ผู้ช่วยกงสุลของเราขึ้นมา ลูกออกมาขี่เก้าอี้ล้อ แล้วให้เล่นกับมหาดเล็ก เพื่อจะให้เพลินจะได้นั่งได้ ปล่อยให้เล่นอยู่แค่ลำพัง เราไปเที่ยวเดิน ไปที่เขาเรียกกันว่า "ป่าก" แล้วกลับมาด้วยรถ ลืมเสียเมื่อเช้านี้ไปซื้อโปสต์การ์ดเห็นเขาทำถนน เอาหินตั้งก้อนใหญ่ ๆ เรียงลำดับกันเหมือนอย่างก่ออิฐตะแคง แล้วเอาคนมานั่งย่อยหัวศิลาสูง ๆ ให้

---

๑ พระยาประสิทธิศัลการ (ศอาด สิงหเสนี) ราชทูตที่กรุงลอนดอน (เดี๋ยวนี้เป็นพระยาสิงหเสนี)

ราบ เศษตกลงไปยาแนวไปในตัว แล้วเอาทรายหยาบถม แล้วจึงเอาศิลาย่อยขนาดโรยถนนโรยทับอีกชั้นหนึ่ง น่าทำที่ถนนราชดำเนินเช่นนี้ เสี้ยดายแต่หินของเราหายาก กลัวจะแพงเหลือเกิน ค่ำวันนี้เล่นออเกด คือมีกลองชิงหน้าเดียว ๕ ใบ มีอังบินเล่นตลกมากกว่าอย่างอื่น

อนึ่งหลวงสุนทรมีโทรเลขมาถึงกรมดำรง[1] ว่า โฮเตลซาลีที่โซโลคนอยู่เต็ม ถ้าจะต้องการจะได้แต่ ๒๐ ห้อง ชั้นบนก็จะได้ด้วย ยังซ้ำจะคิดเอาถึงคนหนึ่งวันละ ๔๐ กิลเดอรเปนการเหลือเกินไป หาโฮเตลอิกแห่งหนึ่งไม่สู้ดีจะเอา ๖๐ กิลเดอร กรมดำรงได้ไปตามมิศเตอรเมียตัน กับให้พระยาชลยุทธไปหาเรสิเดนต์ ขอให้เรสิเดนต์ช่วยมีโทรเลขไปให้เรสิเดนต์ที่โซโลช่วยจัดการ ถ้าไม่ได้ขอหาฤๅว่ากับบีตันจึ่งได้บอกให้ที่บ้านไว้จะเปนการที่สมควรฤๅไม่ เรสิเดนต์รับมีโทรเลขไปถึงเรสิเดนต์ที่โซโลแลถึงแอสซิสตันต์เรสิเดนต์ซึ่งเปนคนชอบกันกับตัวให้ช่วยพยุงด้วย บางทีจะต้องเลื่อนวันไป แต่เราไม่อยากเลื่อน ถ้าจะไม่เปนที่ตกลงทันเวลา จะอยู่ที่เมาต์ ๒ คืน สำหรับขึ้นไปดูบันชวนครระซึ่งทำอิริเกชั่นอยู่ในที่นั้น.

---

๑ ในระยะนี้เห็นเสด็จประทับอยู่ที่บันดองไม่ทรงสบาย เกรงจะประชวร จะกลับก็ยังไม่ได้ ด้วยหมอยังไม่ยอมให้ย้ายสมเด็จพระญาติยาเธอ ฯ จึงคิดกะการเสด็จประพาสโดยดำดองพอให้ทรงสบายด้วย แปรสถาน

บันดอง

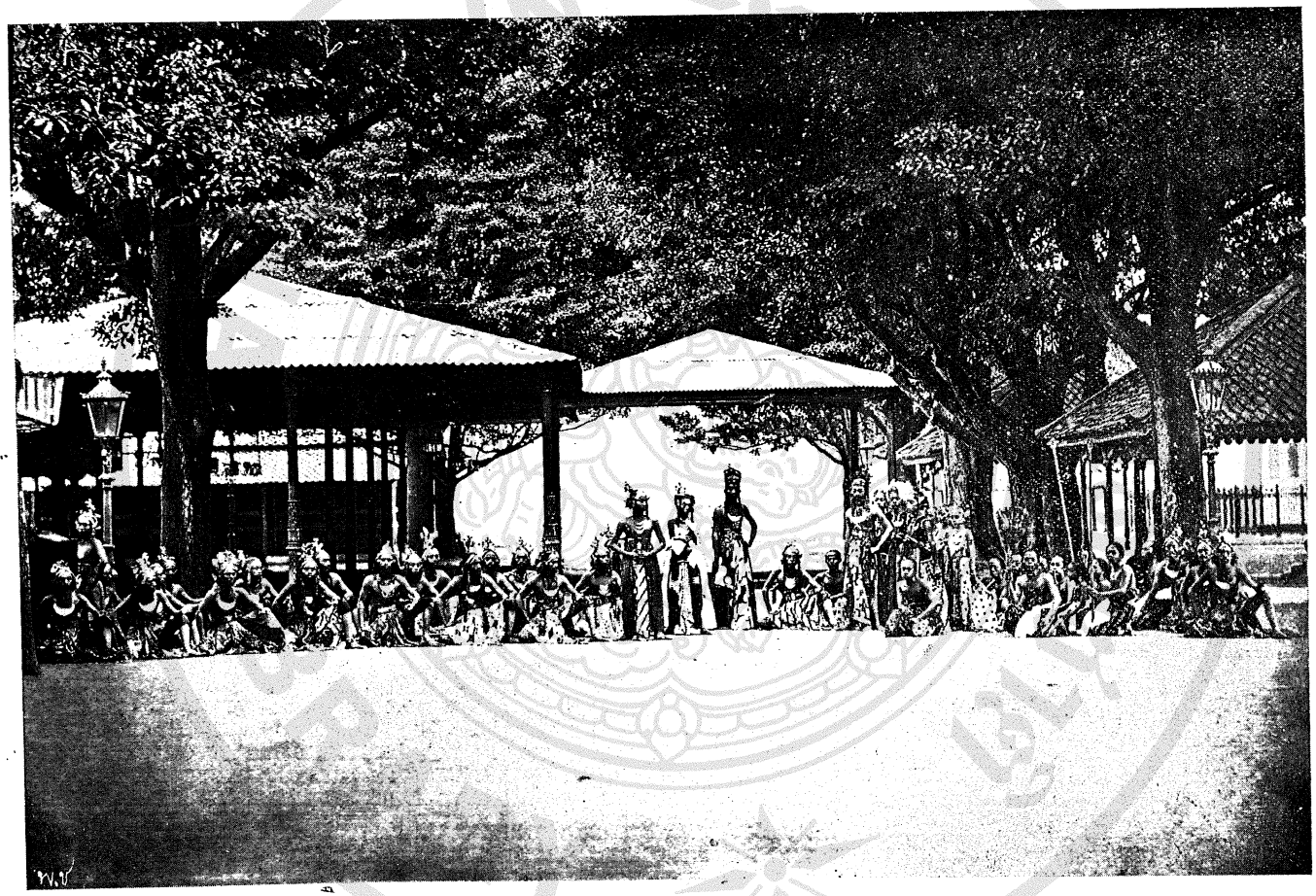
วันที่ ๒๗ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๐

ตรงกับวัน ๕ ๗ ๘ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จ.ศ. ๑๒๖๓

เมื่อคืนนี้นอนหลับ ๆ ตื่น ๆ จนตลอดสว่างแล้วเลยไม่หลับอีก อ่อนใจเต็มทีเลยนอนแพบอยู่กับที่นอนจนกินเข้ากลางวัน แบรอนควาดส์ขึ้นมาหา[๑] เขาพึ่งกลับมาจากยุโรป จะมาจัดการข้างนี้สัก ๒ เดือน แล้วจะกลับไป กะกันว่าคงจะลืมภาษาอังกฤษ ดูก็ยังไม่ลืมดี ถามถึงเรื่องพิธีกระบก ยังฉุกขึ้นเต้นตั้งท่าให้ดูได้ พาลูกออกไปที่เฉลียง แล้วไปเที่ยวเดินอ้อมรอบตลาดแล้วกลับทางบ้าก พาลูกเข้าไปส่งในห้องบัดสาวะมีขุนขาวให้เสบเปนมาแต่วานนี้ วันนี้เปนมากขึ้นร้องไห้ ให้ประชุมหมอไรเตอร หมอดอยเยอร หมอเฮส์ ปฤกษาสรรพคุณยา แลใช้ถูกกระสุนแก้ปวดยังมี เมื่อเวลาเช้านี้ถึงเปนยอดเหมือนจะตั้งผี หมอไรเตอรเอาไอโอดีนอ่อน ๆ ทาเราไม่เห็นด้วย จึงเอาสีนี้ผึ่งนายสนั่นให้บีด หมอไรเตอรเห็นชอบด้วย มิศเตอรเวดเลตเตกลับขึ้นมาจากบเตเวีย เคาเนอร์เยเนราลสั่งถามข่าวแลเรื่องอินเยอรเนีย ขอให้เอาเอเดนบาทเข้าไปลองจะเว้นตำแหน่งไว้ให้ ถ้าไม่เปนที่ตกลงจะหาคนอื่นให้ เวลากลับจะคอยรับที่สิเตชั่นบุยเตนซอค แลที่บเตเวียจะมีคิบุเตชั่น ๑๐ คนไปส่งเหมือนเมื่อมาถึง เราขอเปลี่ยนว่าจะลงไปพบที่บุย

---

๑ แบรอนควาดส์คนนี้ เคยเปนผู้ประจำในราชสำนักเมื่อเสด็จชวาคราวก่อน

รูปลครหลวงเมืองยกยา

เตนซอค เพื่อจะได้พูดการเรื่องนี้ให้เป็นที่ตกลง เรื่องที่โซโลเป็นที่เรียบร้อย แต่ต้องอยู่โฮเตลอื่นชื่อเรียกยาก.

เมาส์

วันที่ ๒๘ มิถุนายน ร, ศ, ๑๒๐
ตรงกับวัน ๖ ๑๓ ๗ ๘ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จ, ศ, ๑๒๖๓

เมื่อคืนนี้หมอไรเตอร์ให้กินยาได้หลับมากชั่วโมงค่อยสบาย ตื่นไม่ต้องปลุก มีเวลาเหลือได้นั่งอยู่ที่ลูกนาน โมงครึ่งออกจากโฮเตล แม่เด็กมาส่งที่สเตชั่น เรดิเดนต์มาคอยอยู่แล้ว โมง ๕๐ มินิตรถออกจากสเตชั่น แยกจิบาตุเป็นทางใหม่ที่ขึ้นมาครั้งนี้ ตามทางที่มาวันนี้ตอนที่ขึ้นเนอรังงาม นั่ง ๆ มาจนบ่นขี้นว่าเหมือนกับฝัน เพราะขึ้นเขานั้นเลียบมาลงเขานี้ เหลียวไปข้างหลังเห็นเป็นภูเขาสูง ๆ แต่ไม่เห็นว่าจะเดินไปได้อย่างไร จวนเที่ยงถึงคัดสิกมลายะ แอสซิสตันต์เรดิเดนต์เป็นคนพูดอังกฤษได้น้อย แต่คอนโตรเลอรอิก ๓ คนพูดได้ดี ปาเตะมนุนยาหยาเป็นผู้เอารถมาคอยรับ เวทนาเป็นคนจัดการเลี้ยง เขาว่าเป็นคนมีตระกูล พี่ชายเคยเป็นริเยนต์มา ๒ คนแล้ว พูดภาษาวิลันดาก็ได้ มีชุ้มแลพิณพาทย์ตามเคย เขาจัดการที่กลับมีห้องกว้างขวางแลหมดจดดี ข้างหลังเป็นที่ประชุมพวกผีมือช่างต่าง ๆ จัดอย่างเอ็กซฮิบิเชน ได้ทายกันมาแต่กลางทางแล้วเมื่อเห็นต้นเตยมาก ว่าคงจะเป็นที่ทอเสื่อแลทำซอง แต่ผ้าโสร่งนั้นเป็นที่ลือแต่ก่อน การที่จัดตอน

ข้างต้นคือพิมพ์ แลหยอดขอผ้งตามลาย คือพิมพ์ผู้ชายทำ หยอดขอผ้งผู้หญิงทำตามเคย ลายผ้าที่มนุนยาหยามักจะมีแปลกกว่าที่อื่น ได้ซื้อผืนหนึ่ง ต่อมามีของบุหรี่แลเสื่อเตย ของไม้ไผ่ หมวกไม้ไผ่ กระเช้าเตย เครื่องเขาต่าง ๆ ซื้อไม้เท้า ๒ อันแลมีม้ามาให้ดูด้วย ม้าที่ดี ๆ มีหลายตัว แต่ได้ซื้อเสียแล้วก็เชือดเชียวไป ชอบใจตัวหนึ่งพ่อเปนออสเตอเรียน แม่เปนม้าในเมืองมีเชื้ออาหรับเจือ ย่อมกว่าพระยาวิเชียรศักเล็กน้อย รูปงามสี่เหลือง เจ้าของเรียกราคาถึง ๑๐๐๐ กิลเดอร ให้มิศเตอรเวลเลตเตไปจัดการ ถ้าต่ำกว่า ๘๐๐ จะเอา ม้านั้นเปนรูปม้าแข่ง อายุหย่อน ๓ ปียังไม่ได้ขี่ กับเข้าที่กินเรียกได้ว่าไม่มีกับเข้าฝรั่งแท้แต่เปนกับเข้าแขกอย่างดี มีเลียนฝรั่งอยู่ข้างจะเฟเลียสองสามสิ่งเรียกว่าจัดดีมาก หยุดอยู่ที่นั่น ๒ ชั่วโมงแล้วเดินต่อมาอีก พอตกชายเขาก็รู้สึกร้อน เมื่อเข้านอยู่ข้างจะหนาวจัดประทุกเสื่อมาหานับว่าเปนอันเลี่ยที ตามระยะป่าในแขวงบันยูมาศนี้มีตั้งเปนบ้านเรือนขึ้นอีกหลายแห่ง ในตอนข้างดอนมีโก่นสร้างใหม่ ๆ ก็มี แต่ยังคงเปนป่าอยู่มาก แต่เมื่อตกถึงที่ลุ่มซึ่งน้ำทเลท่วมจึงได้เปนป่าเปลี่ยว แต่ยังมีกล้วยจนกลายเปนกล้วยป่าขึ้นอยู่ จะเปนตั้งแต่ครั้งทำรถไฟฤๅที่ลองไปตั้งดู ตั้งไม่ได้ต้องเดินไปเพราะตายกันมากก็ไม่ทราบ รถไฟตอนนี้ทำช้า คนตายหลายพันคนเพราะไข้ชุมดูกดื่นเหมือนเน่า ๆ เสียงเจ้าพวกแคงคกกบเขียดอะไรร้องเอ็ดไปทั้งนั้น ที่ลุ่มจริง ๆ น้ำขังมาก ๆ ตั้งอยู่ไม่ได้แท้ บางแห่งก็หวายขึ้นเต็มไปทั้งนั้น บางแห่งก็มี

จาก ที่น้ำตื้น ๆ ก็มีบัวสายกำลังมีดอก ที่เป็นป่าจากก็มาก ระยะทางไม่ใช่เล็กน้อย ที่เป็นดอนอิกเล็กน้อยเพราะเป็นชายเขา ก็มีบ้านตั้งสองสามระยะ ตอนเหล่านี้นับว่าเป็นที่ไม่มีประโยชน์อันใดต่อไป แต่ตอนข้างเมาส์แปดกหมดทีเดียว แต่พอขึ้นชายเขามาก็เป็นที่นาไปหมด ไม่เป็นป่าอย่างแต่ก่อน แต่รถต้องมาเดินช้าอยู่หลายแห่งเพราะดินทลายแต่เดิมเขากลัวจะไม่แล้ว ถึงเตรียมโตรเดอรมาไว้ โตรเดอรของเขาอยู่ข้างจะพิสดารกว่าของเรามาก เป็นเก้าอี้ยาวนั่งหันหลังเข้าหากันอันหนึ่งนั่งได้คงไม่ต่ำกว่า ๔๐ คน เตรียมคนมาไว้คอยลากด้วย แต่น่าชมความพยายามของเขา เราไม่ต้องขี่โตรเดอร ที่ไหนพังซ่อมแล้วก็แล้วไป ที่ไหนยังไม่แล้วโอนทางเหล็กหนีลักสามสี่แห่ง เมื่อจวนจะถึงเมาส์ฝนตก แต่ครั้นเมื่อถึงที่แล้วค่อยซาลง พอเดินมาได้ไม่เปียกแล้วจึงตกใหม่คราวละน้อย ๆ แต่เช่นนั้นยังร้อนต้องออกมานั่งเฉลียงโฮเตลนี้เป็นของรัฐบาลทำแปลนดีนัก แล้วให้เช่าได้ค่าเช่าดีมาก ออกเหนื่อย ๆ เพราะเดินทาง ๘ ชั่วโมงแลจะเป็นเพราะร้อนมาก เจ้าถนอมลืมหีบยาแล้วแกเห็นว่าตีสายลงไปจะได้ ที่จริงรถเขาไม่เดินกลางคืน

ได้รับโทรเลขเจ้าพระยาเทเวศร์ตอบเรื่องม้า แลมีโทรเลขถึงกรมสมมตฉบับหนึ่งว่ามาถึงสบายดีด้วยกันหมด ชอบเมาส์มากขอให้ฝากความระฦกถึงตุ๊กด้วย[๑]

---

๑ กรมขุนสมมต ฯ อยู่คุมกระบวรที่บันดอง ชื่อตำบลเมาส์พ้องกับนามหม่อมเจ้าหญิงเม้าในกรมขุนสรรพสาตร เคยทรงล้อมาแต่เสด็จคราวก่อน

โซโล

วันที่ ๒๙ มิถุนายน ร, ศ, ๑๒๐

ตรงกับวัน ๗ ๆ ๘ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จ, ศ, ๑๒๖๓

เรื่องเมนโตนของดุ๊กนับว่าเอาเปนดีได้ เมื่อคืนนี้ท้องอืดถูหายได้หลับราว ๘ ทุ่ม หมายจะตื่นต่อโมงเช้าแต่มันตื่นเสียก่อนโมง กินเข้าต้มซึ่งได้หัดให้อ้ายแชกกุ๊กทำ โมง ๕๐ มินิตไปขึ้นรถไฟออกจากเมาส์ ตั้งแต่เมาส์มาที่นาบ้านผู้เรือนคนค่อยบริบูรณ์ขึ้น จนเข้าแขวงบาเกลัน ในมณฑลบาเกลันนี้ว่าเปนที่มีผู้คนมากกว่ามณฑลอื่นทั้งสิ้น แต่เมืองข้าหลวงไม่ได้ตั้งอยู่ริมทางรถไฟไปเมืองยกยา แลตั้งอยู่ชายแดนต่อกับมณฑลบาลเกดู คือเมืองกาหลังอยู่ในมณฑลนั้น คิดจะไปแต่ครั้งก่อนไม่ได้ไปเพราะหาเวลาไม่ได้ การที่อยากจะไปเพราะเหตุที่ชื่อเมืองเรียกปวเรศโช ซึ่งเราเรียกกันว่าปวเรศโยต้องกับพระนามเสด็จ[๑] ครั้งนี้จึงได้คิดไปกินเข้ากลางวันที่นั่น มีทางแยกขึ้นไปทางซ้ายมือไม่ไกลนัก ไปถึงที่สเตชั่นแอสซิสตันต์เรสิเดนต์นำกาดของเรสิเดนต์กาดชื่อปรินซ์เคยรู้จักจำได้มาต้อนรับ เมืองนี้เคยมีเรสิเดนต์อยู่ตลอดมา จนถึงเวลาที่เรสิเดนต์ที่บันดองเดี๋ยวนี้เปลี่ยนไปอยู่ที่บันดองแล้วจึงได้เลิกตำแหน่งไปรวมเรสิเดนต์กับกาดู ด้วยเรื่องจะให้เปลืองเงินเดือนเรสิเดนต์ให้น้อยลงอย่างเดียวกันกับโปรโบลิงโก รวม

---

๑ คือสมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์

เสียกับบัสรวนเหลือแต่แอสซิสตันต์เรสิเดนต์ แลระเด่นอธิบดี คอนโตรเลอร์ กับบีตันจีนแต่งตัวหรูหรา เสื้อเจ็กแต่บักเมืองนี้ด้วยต้นเดือมสวยขึ้นอิก ออกจากสเตชั่นไปโฮเตลปาเรศโย เมืองนี้ถนนใหญ่อย่างเมืองเก่า เช่นชริบอนแลยกยา ต้นไม้ก็ใหญ่ ๆ อายุกว่าร้อยปีแล้วทั้งนั้น มีทหารอยู่มากแต่ไปอยู่ตั้งฝึกซ้อมมากกว่าที่อยู่ประจำ เพราะฉนั้นโรงจึงได้เปนกำมะลอมากกว่าตึก ไม่ใหญ่โตเหมือนเช่นที่มเกดังแต่อาฉูนอาฉูนใหญ่มาก ใช้ปูหญ้าเปนอย่างฝรั่งเสียแล้ว หัวสนามด้านหนึ่งเปนกาบูปาตีน คือบ้านริเยนต์ซึ่งเขาเรียกภูปติทั้งสิ้น ตรงกันข้ามเปนบ้านเรสิเดนต์ตามยาวของสนาม ด้านหนึ่งเปนมัสยิด ด้านหนึ่งเปนวัดของฝรั่ง กาบูมาตีนนี้ใหญ่โตไม่ต่ำกว่ากว้างสิบเส้นยาวสิบเส้น ใหญ่ผิดกันกับในเปรียงกามาก แลใช้ประเสบันสองหลังทำนองกันกับบัสรวน ในเปรียงกาใช้ประเสบันหลังเดียวตรงทางเข้า แต่ผู้คนดูไม่สู้แน่นหนาไม่สมกับที่เปนเมืองมีคนมาก แต่ดูจะเงียบสบายดี เวลาที่จะไปถึงเพียง ๔ โมงเศษ ยังมีเวลามากอยู่จึงได้ขับรถเที่ยวดูพบคนอาฟริกันซึ่งวิตันดาเอามาไว้แต่เมืองยังมีคอลอนีอยู่ในอาฟริกาสิบถูกสิบหลานมาชุม แต่งตัวเปนฝรั่ง พอจวนเวลากินเข้าจึงได้ไปที่โฮเตล รูปโฮเตลนั้นดูไม่สู้เลวแลไม่เล็ก สอาดดีกว่าโฮเตลโฮมันน์ แต่เขาเรียกกันว่าโฮเตลชั้นที่ ๓ ส่วนเราเห็นว่าถ้าโฮเตลนี้เปนชั้นที่ ๓ โฮเตลโฮมันน์ควรจะเปนชั้นที่ ๔ ถ้าว่ากันด้วยอาหารโฮเตลโฮมันน์ควรจะเปนชั้นที่ ๖ ฤๅที่ ๑๒ เวลากินเข้ายังไม่ถึง เขาเตรียมที่ทำเนีย

กลักไว้ให้ดู จึงคิดไปดูเสียก่อนจะได้ไม่ห่วง ขึ้นรถไปประเดี๋ยวหนึ่ง จึงถึงปากตรอก ลงเดินเข้าไปอีกหน่อยหนึ่งถึงโรงที่ทำ เปนโรงเล็กนิดเดียว กำลังทำเนื้อวัวแดใส่กรอก ๆ นั้นหั่นด้วยเครื่องหมุนด้วยมือทำในนั้นเอง แล้วกรอกน้ำต้ม บีดฝาผนึกแล้วลงต้มจนฝาโป่ง เจาะช่องให้ลมในนั้นเดิน แล้วอุดด้วยตะกั่วเอาลงต้มอีกเปนเสร็จการ แล้วเข้าไปดูห้องซึ่งเก็บของกลักที่ทำแล้วมีอะไรแปลก ๆ ออกไปนอกจากเนื้อสัตว์ที่ดองขึ้นใหม่ คือส้มมะขามเปียกกับน้ำตาลปั้นเปนก้อน ว่ากินสำหรับให้ชุ่มคอฤๅออกเปนยาถ่าย ในกลักเรียนไว้ว่าให้กินเช้า ๒ ก้อน ดูน่ากลัวอันตรายอยู่หน่อยหนึ่ง แล้วยังมีน้ำชามีกาแฟปั้นเปนก้อน ๆ บรรจุไว้ในกลักใช้ละลายลงในถ้วยกับน้ำร้อนก็ไม่ได้การอีกทั้ง ๒ อย่าง บรรดาของกลักซึ่งนึกขึ้นใหม่ ๆ เหล่านี้ ดูกลืนไม่ลงทั้งนั้น ใช้ได้แต่เนื้อซึ่งเปนของอย่างฝรั่ง

แล้วไปดูโรงทำกากมะพร้าว ใช้เครื่องแรงน้ำมีลูกกลิ้งกลม ๆ มีฟันหวีคล้าย ๆ เหล็กตะปูสำหรับคราดกากมะพร้าว ส่วนเส้นนั้นใช้ผ้าเช็ดทอเปนพรมเช็ดเท้าเปนต้น ที่เปนผงเอาเข้าเครื่องอัดเปนแผ่นสำหรับใช้อุดเรือรบ ผู้ที่เปนเจ้าของโรงทำงานนี้พ่อเปนชาวเดน แต่ได้แนชุรัลไดส์เปนชาววิลันดา การที่ทำนั้นว่าไม่เปนที่พอใจฝรั่งในยุโรปมาก แต่รัฐบาลอยากจะให้มีสำหรับเผื่อมีการศึกจึงได้อุดหนุนอยู่ เดี๋ยวนี้ซื้อสำหรับเลี้ยงทหารฝรั่ง แลขายไปที่อื่นได้ฉเพาะในแถบนี้ คือสุมาตราแลสเตรดเสตเติลเมนต์ ดูทั่วแล้วกลับมากินเข้าที่โฮเตล

เปนอันหยุดพักที่ปวเรศโย ๒ ชั่วโมง กลับขึ้นรถไฟ ต้องเอาโลคอมโมติ๋ฟมาฉุดหลังให้รถอินส์เปกชั่นที่เราไปนั้นกลับมาถึงที่แยกแล้วจึงไปลากข้างหน้า ไปหน่อยหนึ่งก็เข้าแดนยกยาส์งเกตดูผู้คนแน่นหนา อิริเกชั่นแลเห็นเปนทำแล้วเส์ร็จทั่วทุกแห่งมีไร่อ้อยมาก เรื่อนก็เปลี่ยนเปนหลังคาสูง เมื่อมาหยุดที่ยกยาทายไม่ผิดว่าดอกเตอร์โกรนแมนจะมาหาเอาส์มุดอะไรที่แกแต่งมาให้ห์ลายเล่ม ดูแกหยำเยอะไปมาก มาถึงก็มาแค้นเรื่องตาโปรเฟส์เซอบรานเดส์ไม่เห็นด้วย เรื่องช้างฤๅนาคแลแค้นเรื่องแต่งหนังสื่อไปลงว่าด้วยกระบักเมาดุก สุดด่านเลี้ยงยอมให้มีหมูแฮมตั้งบนโต๊ะเปนการที่สำแดงน้ำใจกว้างขวาง ช้าสี่ช้าห้าอยู่เช่นนั้นตลอดเวลา ๑๕ มินิต มีรถไฟมาถึงคนมามาก เขาว่ามาแต่มะเกลังสำหรับในการกระบักเมาดุก มีลัปทนใหญ่อย่างกันฉิ่งเกล็ดสำหรับปักรายทางมาด้วย ตอนตั้งแต่ยกยามาโซโลเปลี่ยนเปนสายกำปนี่ แต่ไม่ต้องเปลี่ยนรถเพราะเดี๋ยวนี้เขาทอดรางเติมขึ้นอีกสายหนึ่งเปน ๓ สาย ใช้ได้ทั้งรถขนาดกว้างแลขนาดแคบ รถรัฐบาลตอนข้างตวันตกใช้รางแคบ ของกำปนี่ใช้รางกว้าง แต่ตอนนี้ไม่ได้หยุดพักแห่งใดเลย ตรงมาโซโลทีเดียว ถึงมีหยุดบ่อย ๆ ก็หยุดกลางทางไม่ได้เข้าส์เตชั่น ฝนตกเรื่อยอยู่เสมอแลไม่เห็นยอดเขามาราบี่เขาชุมบิงพ้นยกยามาหน่อยหนึ่งแลเห็นจันดิกาดเปนนิงอยู่ใกล้ทางรถไฟ ซึ่งเราได้เคยไปดูเมื่อคราวก่อนโดยทางรถ แต่จันดิส์าร์ไม่เห็น หน่อยหนึ่งก็ถึงส์เตชั่นบรัมบานัน เข้าแดนโซโล ในเขตรโซโลตอนนี้เปนที่แผ่นดิน

อุดมดีมีไร่อ้อยมากโรงหีบตั้งเรียงรายไป เวลาบ่าย ๔ โมงถึงเมืองสุรกัตตะ สุสุหุนันมารับแต่งเสื้อทหารเมเยอรเยเนราลติดตรานอกจากที่เคยติดแปลกมาใหม่ คือไนทคอมมานเดอ ออเรนชนาเซาแลตรา แกรนด์ออฟพีเซอร์ ลิวโปล์ แต่เหตุไฉนจึงได้สายสร้อยมาคิดด้วยก็ไม่ทราบ ปเงรันอธิปติมกุนะคะโรคนใหม่ ปเงรันอธิปติประบูวิโยโย ปเงรันอธิปติอริโยมัตตารัม ปเงรันประบูนิงหรัต แลปเงรันอื่น ๆ ทั้งสิ้น มีเถ้าแก่ท้าวนาง ๕ คน แลระเด่นอธิปติเมืองโซโล เรสิเดนต์คนนี้ย้ายมาใหม่พูดอังกฤษได้ดีกว่าเรสิเดนต์ที่เคยพบ แบรอนเบนดิงแอส ซิสตันต์เรสิเดนต์พูดดีขึ้นไปกว่าอีกหน่อยหนึ่ง แต่ถึงกระนั้นก็ยังเรื่อยอยู่บ้าง คำที่กล่าวว่าเรื่อยนี้ให้พึงเข้าใจว่า เราถามเรื่องหนึ่ง เขาตอบเรื่องหนึ่ง ข้อที่จะบอกว่าไม่ให้กลับมาตอบที่เราถามเป็นการยากไม่ใช่เล่น เปรียบประดุจเรือยาวเมื่อน้ำแห้งหัวปั่นไปแล้วเป็นอันต้องลอย จะคัดจะวาดให้กลับขึ้นมาทันทีไม่ได้ ได้แต่ชโดง ๆ ไปพอตั้งตัวนิ่งดีแล้วจึงค่อยพายกระโชกตั้งลำขึ้นมาใหม่ มีคอนโตรเลอร์มาด้วยอีก ๒ คนทั้งผู้บังคับการทหาร แลนายทหารที่อยู่ประจำป้อมมาพร้อมกันแต่งเต็มยศทั้งสิ้น สุสุหุนันจูงไปนั่งเก้าอี้เดอบาร์ ทำพิธีรับแขกอย่างเต็มที่ อันจะได้กล่าวต่อภายหลัง แล้วจึงจูงไปส่งที่รถรถหลังนี้เป็นของมีมาใหม่ เมื่อคราวก่อนไม่เห็น ดูเหมือนจะได้ใช้สักครั้งหนึ่งฤาสองครั้งเท่านั้น เป็นรถตู้ทาสีเหลืองมีลายสลักปิดทองมีกรอบเกี้ยวเป็นรูปมงกุฎฝรั่ง บานแลโคมเป็นกระจกเจียรไนย ข้าง

ในบุแพรเหลืองเพดานมีอาร์มบักไหม อยู่ข้างหรูหราดีจริง ๆ อย่างสเตตแคเรชเต็มที่ เทียมม้า ๔ ม้าก็งาม มีทหารที่เขาเรียกกันว่าไลฟการ์ด เปนทหารของวิลันดาซึ่งคุมสุดุหุนันนั่นเอง แห่หน้าหลังผ่านกระบวรเสด็จของสุดุหุนัน ซึ่งเปนทหารม้าเหมือนกัน แต่เปนชวาแต่งฝรั่งแก่ ๆ เถ้า ๆ มีม้ามหาดเล็กหนุ่ม ๆ ประมาณสักเก้าคนสิบคนม้าผู้คนมากแน่นหนามากเต็มตลอดถนน รถนั้นเดินช้าเท่ากระบวรพยุหยาตรา ในรถร้อนอ้าวแต่ยังเปนดีกว่ารถบีดมาก เมื่อครั้งก่อนถูกรถบีดเกือบจะจับไข้ด้วยแดดร้อน แห่ตรงไปโฮเตลรูชซึ่งไม่ได้อยู่ถนนตรงอาดูนอาดูนเหมือนโฮเตลซาเลียซึ่งเคยอยู่แต่ก่อน เพราะโฮเตลนั้นมีคนเต็มเช่าไม่ได้ แต่ที่แท้ดีกว่าโฮเตลซาเลียด้วยใกล้ประตูที่จะเข้าอาดูนอาดูนไม่ต้องไปรถนานในเวลาที่จะเข้าไปในกราดน แต่ที่แท้โฮเตลซาเลียนั้นใช่ว่าจะไกลถึงไหน ถ้าจะเปรียบกับบางกอกก็เท่าวังหน้า แลอยู่ลักษณะวังหน้า แต่โฮเตลรูชนี้อยู่ใกล้ขนาดบ้านกรมขุนนริศร[๑] แต่รถเดินช้าเห็นจะราวบ้านกรมหลวงดำรงเข้ามาในวัง[๒] โฮเตลหลังนี้ราวบ้านกรมหลวงเทวะวงศ์เข้ามาในวัง[๓] แต่งหรูหราดีมาก มีที่เสียก็แต่เรื่องอาหารทำไม่เปนเลยทั้งกับเข้าฝรั่งแลกับเข้าแขก ชุบเปน

---

๑ วังสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ที่ท่าพระ

๒ วังกรมหลวงดำรงครั้งนั้นอยู่ที่เชิงสพานดำรงสถิตย์

๓ คือวังเก่าที่เชิงสพานถ่าน

แกงวุ้นเส้นแลอะไรต่ออะไรทอดเฉย ๆ กับเข้าแชกก็ไม่มีรสเค็มมีแต่มัน ๆ แต่เปนที่รอดตัวได้ด้วยมีอาหารอื่นมาส่ง คือที่หนึ่งนั้นของสุสุหุนัน พอเวลาไปถึงสักครู่หนึ่ง หิบคานหามกั้นพระกลด คนหามสวมเสื้อแดง มีมหาดเล็กที่เปนพระญาติวงศ์สวมเสื้อยศอย่างทหารอิตาลี แปลว่าเปนพวกเวรศักดิ์คนหนึ่ง มีเวรเดชอีก ๒ คนนุ่งโดโด๊ดสวมหมวกโกฤตไม่มีเสื้อนำมา ในหิบนั้นเปนผลไม้ร้องพานแก้วอย่างละคู่เกือบ ๒๐ พาน เปนของทักแชกเมืองตามเคย รุ่งขึ้นเปนอาหารคาวบ้างหวานบ้างรูปต่าง ๆ ออกทายไม่ใคร่จะถูก ภายนอกมักจะเปนเข้าฤๅแป้ง เข้าก็ลักษณะเข้าเหนียวปิ้ง แต่ข้างในเปนไส้เนื้อโคเค็ม แป้งอย่างลักษณะขนมพันทองแต่ไส้ในเปนหน้ากระฉีกก็มี ซาเต๊ะมีชุบน้ำกระทิซึ่งเปนขมันส์เหลือง ๆ มาก อาหารเหล่านี้พอกินจะเรียกว่าอร่อยก็ควร แต่ค่อนจะอยู่ข้างออกหวาน ๆ วันจะกลับก็มีลูกไม้แลอาหารมาส่งอีก รวมใจความเปนส่งทุกวัน อีกรายหนึ่งระเด่นอิบติ[๑]ส่งเข้าคลุกเช่นเราเคยชอบกินมาแต่ก่อน คือเอาเข้าลงต่างในจานใบใหญ่ บนหน้าเข้ามีกับเข้ากองเปนหย่อม ๆ จนคลุมเข้ามิด กับเข้าที่กองเหล่านั้นเปนเนื้อปั่นอย่างหมูหยองบ้าง ปลาปั่นบ้างกลม ๆ อย่างปลาแห้งกินกับเข้าเช่บ้าง กุ้งแห้งทอดตัวเล็ก ๆ บ้าง ถั่วต่าง ๆ ชั้วน้ำมัน ถั่วฝักยาวถั่วลันเตาสดต้มกระทิ ถูกจันทน์เทศบดเคี่ยดน้ำพริกทำด้วยอะไรไม่ทราบ ไข่จืดต้มย่อยให้เคี่ยด เวลาจะกินคลุก

---

๑ ระเด่นอิบติเปนอรรคมหาเสนาบดีของสุสุหุนัน

คุลิการเข้าด้วยกันไม่มีอันตรายแลอร่อยดีด้วย เรียกว่า "นาซิประจิโต" ใช่แต่เท่านั้นยังมีเรสิเดนต์ก็เอาเพื่ออีกรายหนึ่ง ส่งเข้าคลุกเช่นนี้เหมือนกัน แต่เปนอย่างนอกวังออกคล้ายหมี่มีไข่เจียวโรยหน้าก็เปนของกินได้

ในเรื่องจัดโฮเตลนี้ เรสิเดนต์เปนผู้มาจัดเอง เกณฑ์คนมาใช้ด้วย แอสซิสตันต์เรสิเดนต์เปนผู้มาอยู่ประจำ กับบีตันจีนเปนผู้ให้ยืมของ จึงเปนการครึกครื้นแขงแรงมาก คนที่ใช้โต๊ะเปนสองพวก พวกหนึ่งเปนของเรสิเดนต์เลือกมะหยี่ดำม่วงติดแถบทอง พวกหนึ่งเปนของระเด่นอธิบดีเลือดกาดสีเขียวติดแถบทอง มีนายด้วยกันทั้งสองข้าง ยังกับบีตันจีนก็ส่งเกาเหลาอยู่บ้าง แต่กับเข้าฝรั่งต้องให้คนของเราทำเล็กน้อย แต่อาศรัยกับเข้าแขกเหล่านี้กินนับว่าบริบูรณ์ดี

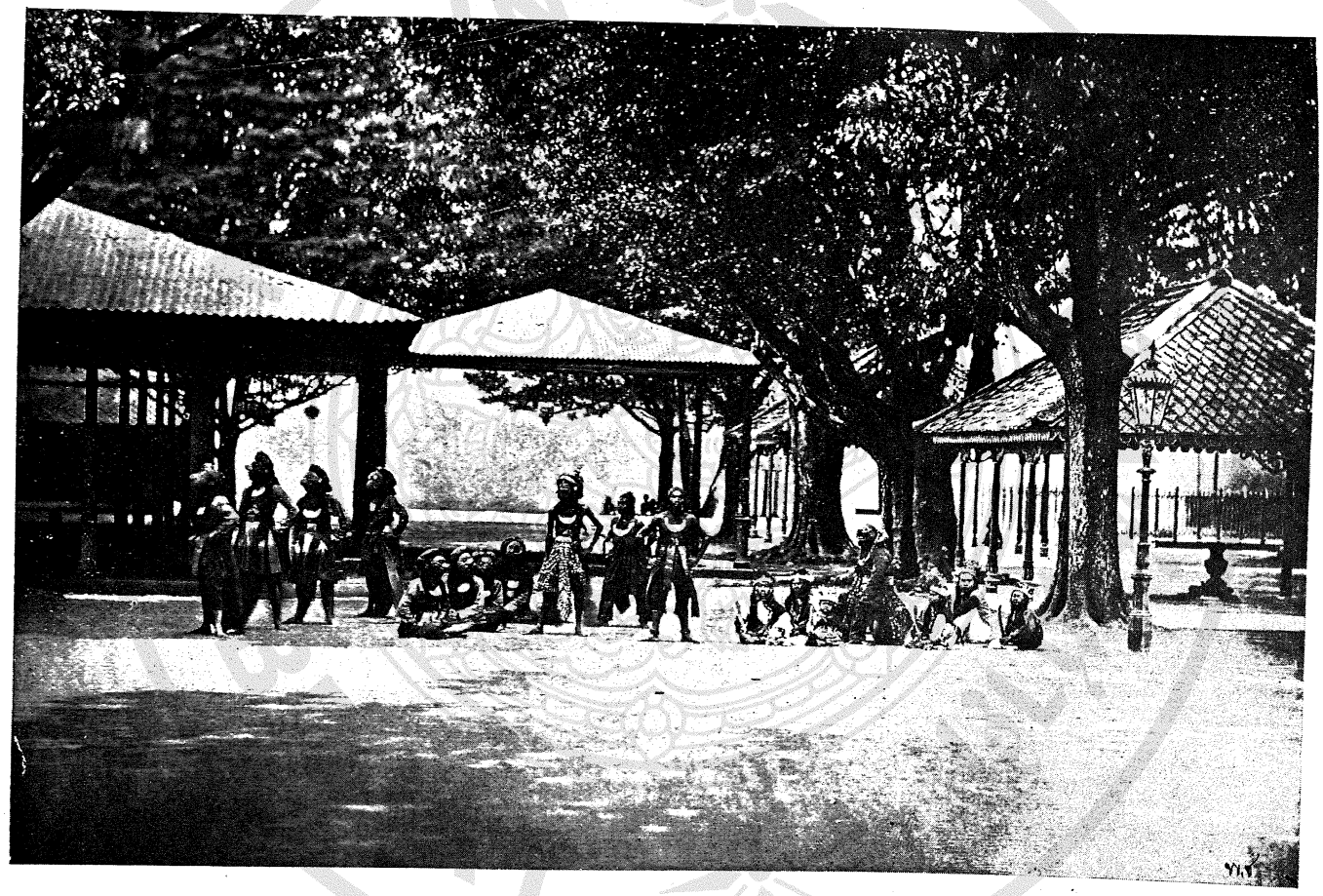
การรักษามีเจ้าพนักงานผู้ใหญ่สวมเสื้อปักทองหมวกโกฤกดำสามแหรกทองมาอยู่ประจำสองคน พวกเวโดโนพวกลูราเปนอันมาก คนดูนั้นแน่นอยู่เสมอไม่ว่าฝนตกแดดร้อน แต่ไม่ได้ล่วงล้ำเข้ามาในเขตรโฮเตลเลย มีเจ้าผู้หญิงไม่รู้ว่าใครไปนั่งดูแห่อยู่กลางทาง เวลาจะกลับขี่รถผ่านมาหน้าโฮเตล ดูเปนรู้จักมักจี่กันดีไม่ลอบลักเหมือนอย่างแต่ก่อน

เวลาทุ่มหนึ่งลงมือไปเยี่ยมเรสิเดนต์สวมเสื้อฟรอกโค๊ต ไปรถของสุลุหุนันเหมือนกันแต่เปลี่ยนหลังใหม่ เปนรถมีหลังคาสี่เสาประกอบลายทองสลัก ม่านแลเบาะใช้แพรเหลืองอย่างวิเศษ ลักษณะ

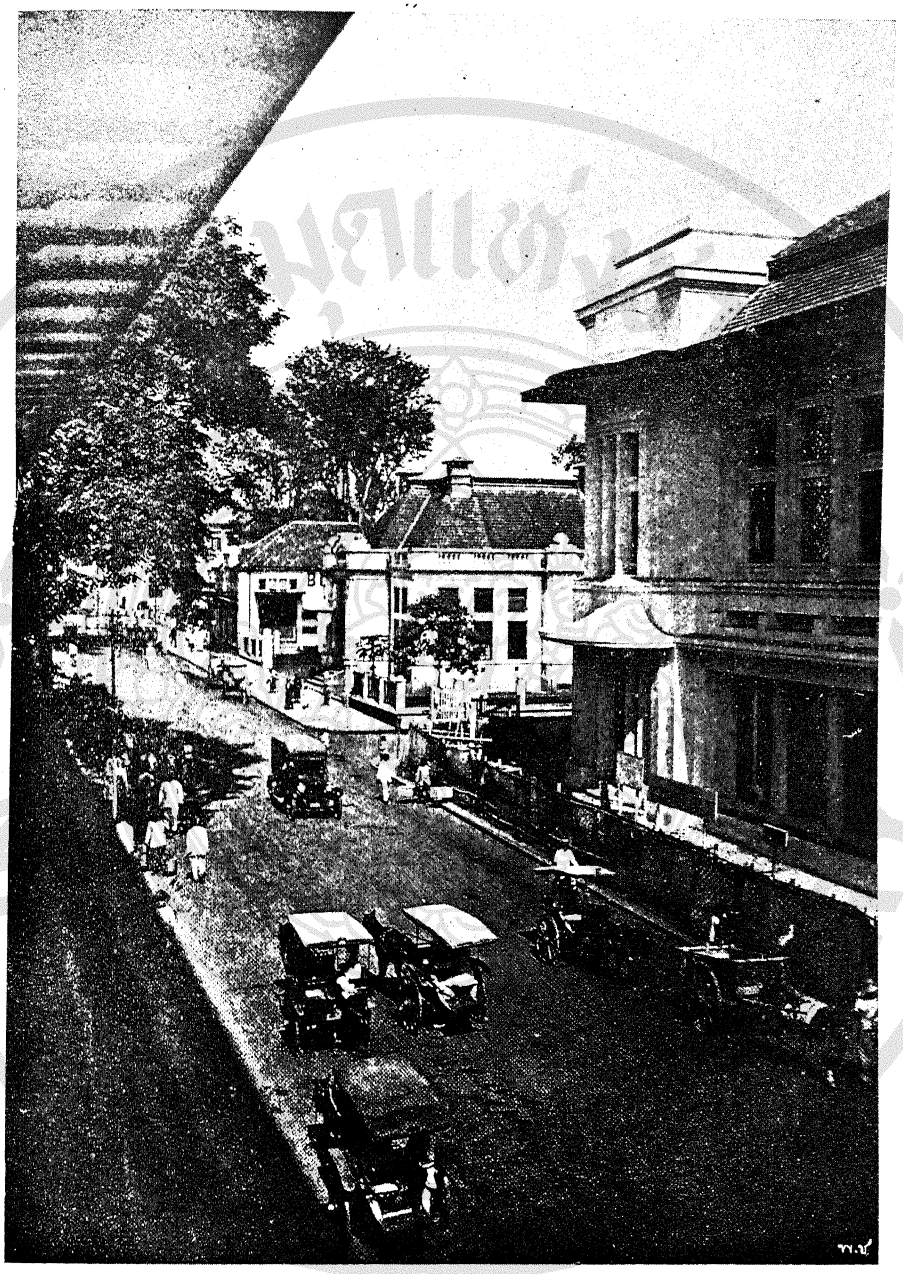
รถตู้เทียมม้าสี่เหมือนกัน มีทหารไลฟการ์ดแห่หน้าหลัง แต่นี้ขอให้เข้าใจว่าการที่อยู่เมืองโซโดนั้น ย่อมประกอบด้วยยศศักดิ์อรรคฐาน มีทหารแห่หน้าหลังเช่นนี้ทุกเวลา ม้าก็ไม่ได้เคยเทียมคู่เดียวเลย จะไม่กล่าวต่อไปอีก

ไปถึงบ้านเรสิเดนต์ ๆ ก็ประกอบด้วยยศศักดิ์บริบูรณ์เหมือนกัน มีขุนนางทั้งฝ่ายทหารพลเรือนยืนคอยรับอยู่ที่บันได มีแตรวงเป่ารับอยู่ที่หน้าเรือน ตั้งเก้าอี้ปิดทองสามตัวที่ตรงกลางแล้วรายเก้าอี้สองข้าง เรานั่งกลางเรสิเดนต์นั่งข้างขวา กรมดำรงนั่งข้างซ้าย ข้างฝ่ายซ้ายเปนขุนนางข้างเขา ข้างฝ่ายขวาเปนขุนนางข้างเรา นั่งสนทนากันอยู่ครู่หนึ่งก็มีเจ้าพนักงานวิลันดาซึ่งเราเคยรู้จัก แลพวกยางุศยกน้ำชาเข้ามาเลี้ยง แล้วนิ่งเสียหน่อยหนึ่งจึงนำบุหรี่เข้ามาแจก แล้วนิ่งเสียอีกหน่อยหนึ่งจึงนำแชมเปนช์เข้ามาแจกดื่มกระทบถ้วยกัน แล้วนิ่งเสียอีกคราวนี้นานจนสิ้นเพลงแตรจึงเปนอันลากลับมาได้ รวมเวลาที่ต้องนั่งอยู่ประมาณสัก ๒๐ มินิต เมื่อก่อนที่จะไปถึงแอสซิสตันต์เรสิเดนต์ขึ้นไปบนรถด้วย พาเที่ยวเสียก่อนหน่อยหนึ่ง ขากลับก็พาเที่ยวเสียอีกหน่อยหนึ่งจึงกลับมาโฮเตล ถึงสักครู่หนึ่งก็ได้เวลากินเข้า

ครั้นเวลายามครึ่งแต่งอิวนิงเดรสติตตรา แต่ราชองครักษ์แต่งเต็มยศขึ้นรถหลังที่ไปเมื่อหัวค่ำเข้าไปในกราดน ที่อาดูนอาดูนนั้นตั้งร้านโรงจากเสาไม้ไผ่ใหญ่ ๆ ปลูกเต็มไปทั้งอาดูนอาดูน มีเจ๊กมีแขกขายของต่าง ๆ มีเซอรคัสซินเนมาโตกราฟ แมรีโกราวน์ แลอายัง

รูปโขนหลวงเมืองยกยา

รูปโฮเตลโฮมันน์ซึ่งเสด็จประทับที่เมืองบันดอง
แต่ตึก ๒ ชั้นข้างขวาเปนของสร้างต่อภายหลัง

ต่าง ๆ อย่างแฟร์ ได้ขับรถเลียวดูจนรอบแต่ลงไม่ได้ ไม่ใช่แต่วันนี้วันใด ๆ ก็ลงไม่ได้ ลักลอบมาเที่ยวก็ไม่ได้ชัดด้วยยศ ตัวสุสุหุนันเองอดไม่ได้ เวลากลางคืนออกมาเที่ยวแต่ต้องมาประกอบด้วยยศศักดิ์มีทหารแห่หน้าหลัง จะทรงซื้ออะไรก็จอดรถพระที่นั่งให้ขุนมาถวายบนรถ แต่พวกบ่าว ๆ ที่เขาไปดูเขาว่าสู้วัดเบญจมบพิตรไม่ได้ ในเวลาที่เราเห็นก็ยังเห็นคนเต็มแน่นไปทั้งนั้น พวกเรสิเดนต์เขาว่าที่คนมากเปนเหตุด้วยมาคอยดูกระบักเมาลุกอย่างหนึ่ง มาดูเราด้วยอย่างหนึ่ง แต่ความจริงนั้นออกจืด ๆ เพราะเหตุที่ในปีเดียวนี้ได้ตั้งถึง ๓ ครั้งแล้ว เมื่องานอะไรจำไม่ได้ครั้งหนึ่ง เมื่อแต่งงานลูกชายครั้งหนึ่ง ครั้งนี้เปนคราวที่สาม เมื่อดูรอบแล้วเข้าในกราดนคือวัง ตามทางข้างสิงเกตไปจนถึงประตูหลังสิงเกตเข้าประตูไปอีกชั้นหนึ่ง จึงได้หยุดรถที่หน้าประตูชั้นใน มีประบูวิโยโยกับอริโยมัตตารัมรับพาเข้าไปข้างใน มีทหารรักษาพระองค์ยืนแถบหนึ่ง ข้างซ้ายข้างขวาขุนนางพลเรือนมีระเด่นอธิบดีเปนประธาน ที่ในหว่างสองแถวนั้นพวกปเงรันยืนรับเปนแถวยาว จับมือตักบาตรตลอด[๑] แล้วเข้าประตูชั้นในมีทหารรักษาพระองค์อีกกองหนึ่งพวกนุ่งผ้า ยืนริมทางที่จะเข้าไป มีพวกทหารคาเด็ด

---

๑ คำว่า จับมือตักบาตรนั้น ทรงเปรียบด้วยทรงบาตรในพระบรมมหาราชวัง พวกเจ้าของบ้านเรือนเรียงกันอยู่ดุจคนคอยตักบาตร แขกเดินเข้าไปเปนแถวดุจพระเข้าไปรับบวตร กิริยาที่จับมือคนหนึ่งแล้วเดินจับมือต่อไปทีละคน ๆ เหมือนกิริยาการตักบาตร

ฤๅทหารมหาดเล็กซึ่งถูกสุดสุหุนันต์ก ๆ เปนนายยื่นหันหน้าเข้าไปหาบัณฑโป (ท้องพระโรง) อีกพวกหนึ่ง แต่พวกที่ไม่ได้ใส่เสื้อนั่งกับพื้นน้อยไปกว่าคราวก่อนมาก ทั้งไม่มีม้าพระที่นั่ง เปนแซกเมืองขนาดกลางไม่ถึงยืนช้างยืนม้าเช่นครั้งก่อน เพราะเหตุว่าคราวก่อนเปนการไปเยี่ยมตอบอย่างเต็มยศเวลาบ่าย แต่ถึงดังนั้นสุดสุหุนันก็ยังแต่งตัวนุ่งก่างเกงกำมะหยี่สั้นเพียงเข่ามีเข็มเพ็ชรรัด ส่วมถุงเท้าแพรขาวเกือกคอร์ตชูกำมะหยี่เข็มเพ็ชร นุ่งผ้าไม่ใช่โดโด๊ดอย่างปุกปุย ดูเหมือนเปนผ้าขนาดกายน์ธรรมดา แต่ชักเพ็ดข้างหนึ่งทำนองนุ่งโดโด๊ด คาดเข็มขัดเปนซองพกรูปงูด้วยน้ำคาดประดับเพ็ชร ส่วมเสื้อกั๊กคาดเงินดุมประดับเพ็ชร เสื้อชั้นนอกกำมะหยี่ปักทองเต็มหน้าอก บีดข้างบนเบีดข้างล่าง คิดตราต่าง ๆ กล่าวคือตราใจกลางมรกฎ รัศมีเปนแฉก ๆ ทับทิมแฉกหนึ่ง เพ็ชรแฉกหนึ่ง ตราดวงนี้เปนฝีมือแซกทำ เจ้าของแกเคยบอกเมื่อครั้งก่อนว่าดูเหมือนจะเปนตราแต่ครั้งบันหยี ข้อนี้ช่างเถอะ แต่คงได้ความว่าตราดวงนี้ไม่ใช่ตัวแกทำเอง เพราะเห็นรูปพ่อแกติดมาแล้ว แต่อีกดวงหนึ่งเปนดาวประดับเพ็ชรรัศมีผอมถี่ ๆ ใจกลางเปนเพ็ชรที่แกจะทำเองไม่เห็นคุยเลย ตรานิดเทอแลนด์ไดออนชั้นที่สองมีห้อยคอสำรับหนึ่ง ตราออเรนช์นาเซามีห้อยคอสำรับหนึ่ง ดวงแรกได้เมื่อเราให้ตราจุลสุราภรณ์ ดวงหลังได้เมื่อราชาภิเษกกวีนวิลเลี่ยมมินา อีกดวงหนึ่งตราดิวโปลด์เมืองเบลเยี่ยม รูปเปนสี่เหลี่ยมมนมุมแปลว่าชั้นที่สอง แต่เหตุใดแกจึงได้สายสร้อยไม่ทราบ ตรา

ดวงนี้ประดับเพ็ชรเอาเอง อีกดวงหนึ่งตรามหาสุราภรณ์ ซึ่งเราได้ให้เจ้าพระยาสุรวงศ์เอาเข้าไปให้แต่หัวค่ำ แต่แกไม่ได้ติดดวงที่ให้ ด้วยถือวิสาสะประดับเพ็ชรไว้เสียแล้ว จึงใช้ดวงประดับเพ็ชร แต่ที่ห้อยสายสพายคงใช้ดวงที่ส่งไป เพราะเหตุว่าดวงที่แกทำประดับเพ็ชรไว้จะมาห้อยเอวจะถับไปฤๅยังไรจึงคงเอาห้อยคอไว้อีกดวงหนึ่ง ต่อวันที่สองเรสิเดนต์จะไปตักเตือนกันอีนยังไร จึงได้เอาตราจุลสุราภรณ์ที่ให้ไปก่อนนั้นมาคืน เอาดวงเพ็ชรมาห้อยสายสพาย ตราเบดเยี่ยมที่กล่าวแล้วนั้นทับบนสายสพาย สังเกตเห็นแต่หกดวง บางทีจะไม่เห็นอยู่อีกฤๅยังไรไม่ทราบ เพราะย่อมเห็นแต่ซีกเดียวแต่ข้างขวาเปนนิจ ด้วยเวลาเดินก็ต้องเข้าอยู่ในแขน เวลานั่งปุกเดียวอยู่กับที่ ไม่ลุกไปลุกมาได้ เห็นบกฎชประดับเพ็ชร ที่มวยมีเพ็ชรทั้งลูกสองข้างมีผีเสื้อเพ็ชรเกาะตัวหนึ่ง สวมหมวกโกลุกดำสาเหรกทองประดับเพ็ชรราย ๆ ผัดพักตรอย่างเจ้าโสกันต์ แต่เขาเรียกกันว่าเบนสีดางสาด เขียนคิ้วเบี่ด เขียนหนวดตัดปลาย แต่ไม่อมแผ่นสีชมภูที่เคยอมแต่ก่อน ปากเปนรอยกินหมากฟันรอยหมากจับแดงทั่วไป สวมแหวนเพ็ชรรูปใบโพธินวชีแลนวก้อยทั้งสองข้าง ในที่สุดนั้นมีผ้าเช็ดหน้าแพรสีผูกเครื่องเกือกไม้จีมพันแต่มีประดับเพ็ชร สังเกตไม่ได้ว่าอะไรบ้างห้อยที่หัวงูซึ่งเปนเข็มขัด ผ้าผืนนี้ดูไม่ใช่สำหรับใช้อะไรเปนเครื่องประดับ มีผ้าเช็ดหน้าแพรขาวอีกผืนหนึ่งถือกำ ๆ อยู่แต่ก็ไม่ได้ใช้อะไรเหมือนกัน เพราะหน้านั้นเช็ดไม่ได้เปนอันขาด ในการที่มาพบครั้งนี้เห็นอ้วนผิดตัว

ขึ้นมาก แต่ถึงดังนั้นเวลานั่งก็ดี เวลายืนก็ดี หลังยังแอ่นอยู่เสมอ เพราะชอบแอ่นอกที่จะให้เป็นสง่าอยู่เป็นนิจ ว่าที่จริงในกระบวรแต่งตัวของสุสุหุนั้นก่อนจะอยู่ข้างออกเก๋ ๆ ทุก ๆ ตำรับ เสี้ยแต่เพ็ชรอยู่ข้างจะเลอะเทอะฟั่นเฝือไป ถึมสายนาพิกาเพ็ชรเสี้ยอีกสายหนึ่ง ของแกงามดี แต่หรูเหลือกำดัง ทำเป็นเฟื่องสามตอน ใจกลางประดับเพ็ชรเม็ดใหญ่ขนาดบัวอ่อนทั้งสามตอน ทั้งลูกดุมเสื้อชั้นนอกก็เป็นดุมเพ็ชร จะแถวเดียวฤๅสองแถวก็จำไม่ได้ถนัด เรื่องตรานั้นถ้าแกจะคิดอีกสี่ดวงก็อาจจะคิดได้ เพราะเมื่อคราวก่อนนี้แกยังไม่ได้ของใครเลย แกก็คิดอยู่หกดวงแล้ว อกซ้ายสามอกขวาสาม นี่แกก็คิดทำนองนั้น แต่ดางทีจะเป็นข้างละสี่ไปได้ ฤๅกระไรไม่แน่เป็นจบเรื่องเครื่องแต่งตัวสุสุหุนนั้นเพียงเท่านี้ แกอวดว่าแกได้ตราเชมรทำไมจึงไม่คิดไม่ทราบ

คราวนี้จะกล่าวด้วยการรับรองต่อไป เห็นเป็นการแปลกที่สุสุหุนนั้นมายืนคอยรับ คราวนี้เรดิเดนต์หาได้จูงอยู่ไม่ พอเราเข้าไปถึงกลางทางก็ก้าวลงมาจากพื้นได้โดยลำพังตัว ยืนรับที่แผ่นดินแล้วจูงขึ้นไปในปัณฑโป พรมโรยดอกไม้เหมือนอย่างแต่ก่อน เรานั่งกลางสุสุหุนนั่งข้างซ้าย ข้างขวารตู (มเหษี) แล้วต่อไปลูกหญิงสุทธาทิพย์ถัดนั้นไปพวกหญิงข้างเขาแลเรา ข้างซ้ายพวกผู้ชายข้างเขาแลเรา กล่าวสัมโมทนียกถาอยู่สักครู่หนึ่ง จึงมีพนักงานนำน้ำชาถาดกาไหต่ทองมีถ้วยสองใบฝาที่ครอบจุกมีมงกุฎฝรั่งเข้ามาชู สุสุหุนนั้นก็ต้องถาม

จะเสวยน้ำชาฤๅไม่ บอกรับ แล้วเรียกถาดชานั้นเข้าไป ถามว่าจะโปรดให้รินฤๅ เมื่อตกลงยอมให้รินก็รินทั้งสองถ้วย แล้วถามว่าจะเสวยน้ำตาลด้วยฤๅ เมื่อรับแล้วเอาช้อนตักน้ำตาลถามว่าเท่านี้พอฤๅยัง ตอบว่าพอแล้วคราวนี้จับหม้อนม จะเสวยน้ำนมด้วยฤๅไม่ พอพยักก็รินน้ำนม รินแล้วก็ถามว่าพอฤๅยัง ตอบว่าพอดีแล้ว จึงหยิบถ้วยชาส่งเชิญเสด็จเสวย ส่วนตัวแกก็หยิบถ้วยตกลงเปนได้กิน แต่จะต้องกล่าวหน่อยหนึ่งว่า ชาที่กินนั้นไม่ใช่ชาฝรั่งเปนชาจีน เพราะสุดุหุนับพวกเจ๊กพ่อค้าแลกับบีตันจีน เฝ้าแหนกันได้เหมือนอย่างเรา ที่เขาจะเคยกินชาจีนมาก่อนฝรั่ง นอกนั้นก็ว่ากันไปเปนคู่ ๆ ตามบรรดาศักดิ์ มีผู้ถือถาดเปล่าตะแคงชูอยู่เพียงจมูกคอยรับเวลาที่จะกินแล้วนั้น ต้องรอให้พร้อมกัน เมื่อพร้อมกันแล้วจึงเรียกถาดนั้นมารับถ้วยออกไปพร้อมกันทั้งสองใบ ในขณะเมื่อเสียงน้ำชานั้นกำมะลัง (พิณพาทย์) เปลี่ยนเพลงจากเพลงต้อนรับ ซึ่งมีสำหรับเวลาแขกไปถึงไม่ว่าที่ไหน ๆ เปนเพลงกินน้ำชา แล้วต่อไปก็เปนเพลงสูบบุหรี่กินเหล้า แต่เราไม่รู้ได้ว่าเปลี่ยนเพลง เพราะเสียงมันเหมือนกันต่อเขาบอกจึงได้รู้ กำมะลังที่สุดุหุนั้นเสียงเบาเคาะนุ่ม ๆ เห็นจะเปนด้วยแต่ก่อนฝรั่งดีกันว่าหนวกหู ดูมันก็เสียงเย็นดี ถ้าพูดอะไรเผลอ ๆ บางทีก็ฟังไม่ได้ยิน ตั้งแต่เข้าไปจนกลับมาเสียงครื่มอยู่เสมอ เมื่อเสร็จกินน้ำชาแล้วนิ่งอยู่สักครู่หนึ่ง จึงมีพวกคนใช้เหล่านั้นนำบุหรี่เข้ามาชู นิ่งอยู่อีกสักครู่หนึ่ง แล้วก็มีถามอย่างเช่นแต่ก่อน สูบบุหรี่นิ่งอยู่เสียนาน

หน่อย จึงมีอีกพวกหนึ่งนำถาดรองถ้วยขนาดต่าง ๆ เหมือนอย่างเดียวโต๊ะ ในสำรับตั้งเครื่องที่เป็นถาดกาไหล่มีฝามีจุกเป็นมงกุฎกาไหล่ทองนั้นมีสองสำรับ แต่ว่ามีคนถือหีบกระโปรงขวดเหล้าแชมเปนช์มายืนชูอยู่อีก แลถามกันเรื่อยไปอย่างแบบนั้นจนได้รับถ้วยมา ในชั้นนี้มีผู้เอาโต๊ะกลมมาตั้งในระหว่างสำหรับที่จะได้วางถ้วย ข้างหลังก็มีโต๊ะกลม ๆ สำหรับวางหมวก พิธีอันนี้เป็นมีทุกเวลาที่ได้พบกันตั้งแต่ศเตชั้นจนถึงในวัง ถ้าคิดไปข้างเรียบร้อยก็ดูดีอยู่ ไม่ได้ยินเสียงกริ่งกร่างก๊อกแก๊ก ไม่ได้ยินผีเท้าคนเดินกัก ๆ ดูเหมือนอะไร ๆ มันเลื่อนมาที่ละนิดจนถึงที่เอง โดยลำดับ เว้นแต่มาช้า ๆ ถ้าจะคิดดูเหมือนเป็นลวดลายอันใดก็ลายห่าง ๆ ช่องไฟกระจัดกระจายเจน นั่งอยู่ก็ดูชื่นใจสบาย แต่ถ้านึกถึงกระบวรช้าแลรู้อยู่ว่าสิ่งนั้นแล้วจะสิ้นนี้ก็ออกเดือดร้อน ใจเราที่เข้าไปนั่งอยู่นั้นรู้สึกผิดเปลี่ยนกันเป็นเวลา ๆ เช่นนี้ ถ้าหากว่ามีแต่การเลี้ยงเท่านี้เห็นจะเบื่อมากกว่าออกชื่น นี่มีสิ่งอื่นที่น่าดูอยู่รอบข้าง คือตั้งต้นปเงรันเจ้านายที่เป็นพี่ยาเธอได้นั่งเก้าอี้ แต่ลูกเธอแลน้องยาเธอต้องนั่งกับพื้น จะขึ้นมาบนบัณฑโปได้แต่เฉพาะเจ้านายกับระเด่นอธิปดีอรรคมหาเสนาบดี ซึ่งเป็นพี่เขยอันมียศเหมือนอย่างเจ้าอีกคนหนึ่ง ขุนนางผู้ใหญ่นั้นแบ่งกันเป็นซ้ายเป็นขวา เข้าแถวเป็นคับข้างละ ๒ คับ ๆ ละ ๔ คน ระเด่นอธิปดีมากลาง พอเรานั่งที่เรียบร้อย พวกเหล่านั้นก็มาถึงหน้าบัณฑโป ซึ่งเป็นเฉลียงพื้นลดเข้าแถวกันเป็นคับ ๆ มานั่งแย่งที่พื้นดินยกมือขึ้นถวายบังคมพร้อมกัน เอาเข่าก้าว

ขึ้นมาบนเฉลียง แล้วนั่งแย่ถวายบังคมเพียงจมูกอีกครั้งหนึ่ง แล้วนิ่งอยู่ สักครู่หนึ่งจึงค่อย ๆ ลดขาลงนั่งขัดสมาธิแล้วนิ่งอยู่สักครู่หนึ่ง จึงยกมือขึ้นถวายบังคมอีกครั้งหนึ่ง ครานั้นนั่งอยู่นานหน่อยหนึ่ง พวกแถวที่สองก็ยังแย่อยู่กับพื้นดิน พอถึงกำหนดพอดีอย่างไรใช้ตาดูกันตลอดทั้งสองฟากแล้วถวายบังคมอีกพร้อมกันทั้งสองคับแล้วนิ่งสักครู่หนึ่ง ขยับตัวลุกขึ้นแย่แล้วนิ่งสักครู่หนึ่ง ถวายบังคมพร้อมกันอีกครั้งหนึ่งแล้วนิ่ง ครานั้นใช้ตาดูกันอีกลงมือคลานพร้อม ๆ กัน แต่ไม่ใช่คลานด้วยเข่า คลานด้วยเท้าแลมือเข่าไม่จดดิน ช้า ๆ ย้ายเข้ามาพร้อม ๆ กัน ในขณะนั้นพวกแถวที่สองตั้งบังคมแลนิ่งตามที่กล่าวมาแล้ว พอแถวหน้าเข้ามาถึงที่จะขึ้นมาชั้นบน แถวที่สองก็พอมานั่งบนเฉลียง ฝ่ายข้างพวกแถวที่หนึ่ง เมื่อถึงที่จะขึ้นอีกคั่นหนึ่งนั้นถวายบังคมแล้วนั่งขัดสมาธิอยู่ข้างล่าง นิ่งเสียสักครู่หนึ่งถวายบังคมอีกครั้งหนึ่ง แถวหลังอยู่ปลายเฉลียง เปนอันอยู่บนเฉลียงแล้วทั้งสองแถว ครานั้นใช้ตากันใหม่ถวายบังคมแล้วนิ่ง แล้วลุกขึ้นนั่งแย่แล้วถวายบังคมนิ่งเสียสักครู่หนึ่ง ให้ตากันอีก ครานี้เอาเข่าก้าวขึ้นบนบันฑโปขึ้นบนพร้อมกันแล้วนั่งแย่นิ่งแล้วถวายบังคมแล้วนิ่ง แล้วใช้ตากันลงนั่งขัดสมาธิแล้วนิ่งแล้วถวายบังคม ครานี้นิ่งนานหน่อย พวกแถวที่สองมาด้วยวิธีอันเดียวกัน พอถึงที่จะขึ้นชั้นบน เมื่อนิ่งอยู่พอสมควรแก่ธรรมเนียมแล้ว ถวายบังคมแล้วนิ่ง แล้วขยับขึ้นนั่งแย่แล้วนิ่ง แล้วถวายบังคมแล้วนิ่งเสียอีกประเดี๋ยวหนึ่ง ครานี้ลงมือคลานเข่ามาประมาณ

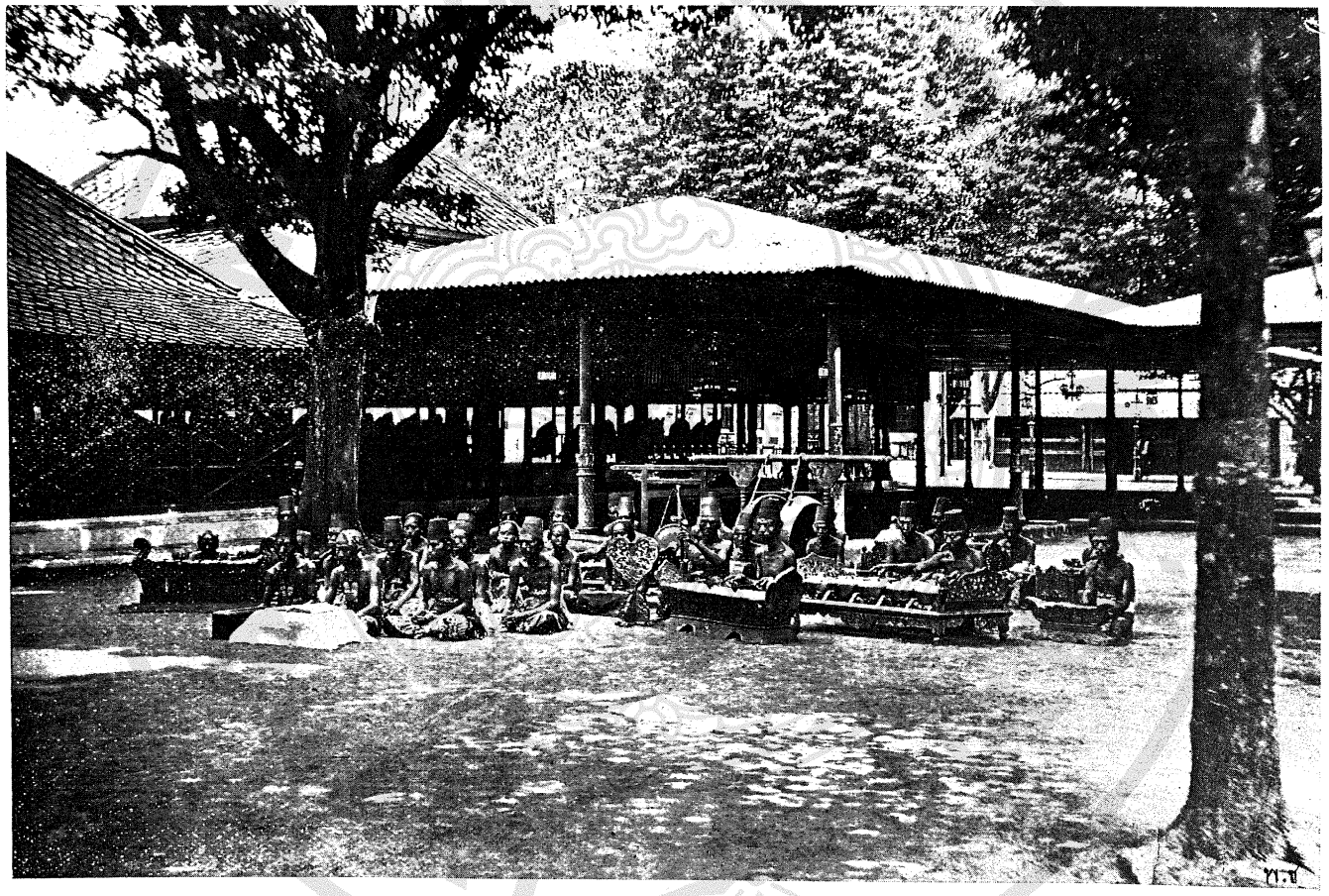
สัก ๓ วาฤๅ ๑๐ ศอก เวลาคลานนั้นงามมาก เพราะก้าวเท้าแลยันแขนเหมือน ๆ กัน ข้างไหนก็พร้อมกัน เมื่อถึงที่แล้วก็มานิ่ง ถวายบังคมแล้วนิ่ง ขัดสมาธิแล้วนิ่ง ถวายบังคมแล้วนิ่งเป็นอันที่สุด ในขณะนี้พวกแถวหลังขึ้นมาค้างอยู่ปลายพื้นชั้นบน พอได้เวลาก็เข้าไปโดยอาการอย่างพวกแถวหน้าจนถึงที่เฝ้า แถวหน้ากับแถวหลังนั่งห่างกันประมาณ ๒ ศอก ระเด่นอธิปตินั้นดูเหมือนจะขึ้นแถวหลัง แต่คลานเลยขึ้นไปนั่งเสมอแถวหน้าอยู่ในระหว่างคับซ้ายแลคับขวา ถ้าเป็นที่สเตชั่นซึ่งมีที่กว้างเพียงสัก ๑๐ ศอกสี่เหลี่ยม พวกนั่งเก้าอี้นั่งรายไปตามริมฝา แต่ระเด่นอธิปติต้องคลานเข้าไปนั่งขัดสมาธิอยู่กับพื้นตรงกลางวงนั้นที่เดียว

บัณฑโปนี้คือเป็นศาลาใหญ่หลังคาบันหยาสี่เหลี่ยมจตุรัส เสาในประธานสี่เสา ขื่อประมาณสักสี่วา มีเสาเฉลียงชั้นต้นรายรอบ เฉลียงกว้างประมาณสัก ๑๐ ศอกฤๅ ๓ วา แล้วมีเฉลียงพื้นลดอีกชั้นหนึ่งกว้างประมาณสัก ๘ ศอกฤๅ ๑๐ ศอก เจ้านายนั่งที่เฉลียงชั้นบนแถวหน้าห่างเสาในประธานประมาณ ๒ ศอก ที่สุดหุนนั่งนั้นอยู่ในประธาน แต่ชิดเฉลียงด้านหลังห่าง ๔ วา ที่กลางบัณฑโปนั้นเป็นที่ว่าง ปูพรมตั้งเก้าอี้รายสองข้างนั้น รายไปตามเฉลียงด้านข้าง เฉลียงด้านหลังเป็นที่เถ้าแก่ท้าวนางพนักงานเชิญพระแสงเชิญเครื่อง นางเตียนางค่อมนั่งชิดหลังเก้าอี้เต็มไปกว่า ๒๐ คน พระแสงที่มาเชิญนั้นมีงาวแลหวนที่เราให้ไปอยู่ในนั้นด้วย ต่อหลังบัณฑโปเข้าไปมีมุขกระสัน

เข้าไปต่อพระราชมณเฑียรชั้นใน พระราชมณเฑียรนั้นเป็นที่นักสนมกรมในนั่งอยู่แน่น พวกเลว ๆ ลงมาก็นั่งตามมุขกระสันแลชาลาหลังบัณฑโปข้างขวาเต็มไปประมาณไม่ถ้วน หน้าบัณฑโปหลังเจ้านายนั้นพวกเสนาข้าราชการนั่งอยู่กับพื้นดินเกลื่อนกลาด ข้างซ้ายบัณฑโปเป็นพวกบันหยี คือเชื้อพระวงศ์ซึ่งมีกำหนดรับราชการประจำ ๓๒๐ คน พวกนี้ใช้ผ้าโพกจีบเป็นปีกกางออกไปข้างหลังไม่สวมเสื้อ ถ้าว่าตามธรรมเนียมปรกติของเขาตั้งแต่ระเด่นอธิบดีพระวงศานุวงศ์ ข้าราชการจะสวมเสื้อเข้าในวังไม่ได้ เรามาคราวก่อนก็ยังไม่ได้เห็นถอดเสื้อ แต่ครั้งนี้เรสิเดนต์บอกว่า ระเด่นอธิบดีร้องว่าแขกบ้านค้านเมืองเขามาถอดเสื้อน่าเกลียดนัก ขออนุญาตใส่เสื้อจึงเป็นที่ตกลงกัน เพราะฉนั้นการออกแขกเมืองที่เราเห็นบัดนี้ เป็นการครึ่ง ๆ หาใช่อย่างแบบธรรมเนียมปรกติไม่ เสื้อเจ้านายข้าราชการนั้นของเขามีอยู่แล้ว เป็นเสื้อรูปอย่างน้อยมีชายเสื้อแฉลบปักทองตามชั้นสำหรับใส่เวลาเสด็จออกจากพระราชวัง มีไปบ้านเรสิเดนต์เป็นต้น หมวกนั้นใช้โกฎุกเหมือนกันทั้งเวลาสวมเสื้อแลไม่สวมเสื้อ แต่โกฎุกสองเมืองคือยกยาแลโซโลไม่เหมือนกันโดยชั้น คือโกฎุกดำสำหรกทองเป็นอย่างสูงเหมือนกันใช้ในเวลาเต็มยศใหญ่ ที่ยกยาใช้เสมอทุกวัน ที่โซโลสุ่สุหุนันใช้ทุกวัน แต่เจ้านายเวลาเย็นเปลี่ยนเป็นโกฎุกสีน้ำเงินอ่อน ขุนนางเป็นโกฎุกขาว ข้างฝ่ายยกยาเขาถือกันว่าโกฎุกขาวเป็นอย่างสูงสำหรับเจ้านาย โกฎุกสีน้ำเงินเลว แต่ที่จริงก็ไม่เห็นใครใช้ บางทีจะใช้แต่

ที่โซโดเปนของคิดขึ้นใหม่ ข้างยกยาเคร่ง ในฉบับธรรมเนียมจึงกดลงไปให้เปนเลวเสีย

ในขณะกำลังเสียงเหล้าพิณพาทย์จะเปลี่ยนเพลงเมื่อใดก็ไม่รู้สึกบัดโดโยออกมาเมื่อไรเราก็ไม่รู้สึกเหมือนกัน เมื่อรู้สึกขึ้นเห็นคลานขึ้นมาบนบัณฑโปแล้ว วิธีนี้ผิดกันกับยกยา ที่โน่นใช้เดินที่นี่ใช้คลาน แต่จะเดินก็ดีคลานก็ดีไม่ได้แลเห็นด้วยตารู้ไม่ได้ว่าออกมา เพราะไม่ได้ยินเสียงโกรกกรากฤๅกึกกักอะไรเลย เหมือนยังกะลอยเลื่อนออกมาเงียบ ๆ ช้า ๆ เมื่อมาถึงกลางบัณฑโปแล้วก็มามีระยะนิ่งแลไหว้ต่าง ๆ อย่างที่กล่าวมาแล้ว เว้นแต่ผู้หญิงนั่งนั้นไม่ได้นั่งขัดสมาธิปรกตินั่งไขว่เท้าเข่าเบียดขึ้นมาสูงเหมือนเจ้าสาวจะแต่งงานอย่างยาวา แต่เครื่องแต่งตัวที่โซโลนี้ใช้เปลี่ยนแปลงหลายอย่าง ไม่แต่งอย่างเจ้าสาวมีกรอบหน้าเปนกรวยเชิงอย่างยกยา อื่น ๆ ก็คล้ายคลึงกัน จะเปนด้วยตาเราไม่ได้ชินดูจึงไม่ใคร่เห็นแปลกกันฤๅกระไรก็เปนได้ ในวิธีรำนั้นกล่าวไม่ถูก แต่ที่เปนการแปลกปลาดคือยืนขึ้นได้ช้า ๆ ทั้งนั่งไขว่ขาอยู่เช่นนั้น แลที่โซโลนี้ชายผ้านุ่งยาวกว่าที่ยกยา ใช้ตีนเตะชายไปเตะชายมาตามจังหวะ ผ้าคาดที่ห้อยยาวลงไปเกินเข่าสำหรับตวัดไปตวัดมา ลักษณแห่งการรำนั้น จะกรายแขนกรายนิ้วฤๅก้าวไปก้าวมาย่อมเบา ๆ แลช้า ๆ ที่สุด ซึ่งลครเราไม่มีเบาแลมีช้าเสมอเท่านี้ มีคนร้องแต่ไม่มีกรับ ร้องเข้าเสียงกันไปกับพิณพาทย์ใช้ทั้งผู้หญิงผู้ชายสำหรับเสียงทุ้มเสียงเอก พิณพาทย์ก็ดีคนร้องก็ดี ไม่ได้ออกมานั่ง

รูปปี่พาทย์แลต้นบทลครหลวง เมืองยกยา

อยู่ยุมย่ามให้แลเห็น อยู่ข้างขวาบันฑโปต่อโรงเลี้ยง บัดโดโยนี้ใช้ ๙ คน สุสุหุนันแจ้งว่าเปนเมียทั้งนั้น มีลูกคนละคนบ้าง สองคนบ้าง ที่ไม่มีลูกมีอยู่สองคน คราวนี้แปลกที่ถือขนูเล็ก ๆ มีดอกไม้จันติดเรียกชื่ออะไรจำไม่ได้ แต่ลงปลายก็ยิงปืนแก๊บอย่างโบราณซึ่งเห็นบั้นเองมาตามเคยแล้วก็จุบเหมือนอย่างทุกครั้ง ในระหว่างเมื่อกำลังบัดโดโยมาเล่นนั้น จวนจะไม่มีน้ำชาบุหรี่เหล้ามาตามลำดับเช่นกล่าวแล้ว ธรรมเนียมเขาต้องมา แต่เมื่อจะลากลับแล้วให้กินนั่นเสียก่อนนี่เสียก่อน อีกประมาณครึ่งชั่วโมงจึงกลับได้ นี่เรสิเดนต์จัดการรีบเข้า เพราะเหตุที่เราเหนื่อยมาก เพราะฉนั้นจึงได้กลับโฮเตลได้ในเวลา ๒ ยาม.

โซโล

วันที่ ๓๐ มิถุนายน ร,ศ, ๑๒๐
ตรงกับวัน ๑๕ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จ,ศ, ๑๒๖๓

วันนี้สุสุหุนันกำหนดจะให้ไปเวลาเช้า ๔ โมง แต่เรสิเดนต์กำหนดจะให้ไปเวลาเช้า ๓ โมง ดูสุสุหุนันแกอยู่ข้างจะอึดอัด เห็นจะเรื่องกลัวจะแต่งองค์ไม่ทัน แต่เปนการจำใจยอม เราจึงแกล้งไปเสีย ๓ โมงครึ่งให้ตกลงอยู่หว่างกลาง แต่งตัวเสื้อทหารขาวตามธรรมเนียม รถที่มารับวันนี้เปนรถแลนดอเทียมม้าสี่ของเขาหมดจดสอาดดีอีก ถ้าจะว่าไปดีกว่ารถเคาวเนอร์เยเนราล ไปเข้าอาลูนอาลูนเหนือ

แล้วไปเข้าประตูข้างขวาสุดเกล แต่มิใช่ทางที่ไปวันก่อน ลักษณอาการก็เปนเหมือนหนึ่งไปเข้าประตูสกัดเหนือไปออกประตูสกัดใต้ แต่สองข้างทางที่ไปนั้น ข้างขวาเปนที่ติดต่อกำแพงวังแต่มีเรือนเบียดกันแน่น ที่จะเปนพวกวังนอกพวกล้อมวัง แต่ข้างซ้ายเปนบ้านพวกปเงรันต่าง ๆ เปนเรือนแขกรุงรัง แต่ก่อกำแพงบังเสียสองข้าง กำแพงนั้นเปนอย่างฝรั่งมีซุ้มประตูเปนตอน ๆ ตามที่ควรจะแยกเข้าไปบ้านเหล่านั้น ที่หลังซุ้มมีตัวหนังสือฝรั่ง P. B. IX (คือปักกุภูวโนที่ ๙) อธิบายว่าทำแต่ครั้งพระราชบิดา ทางนี้เลี้ยวโอนไปข้างขวามือ จนถึงประตูวังด้านใต้ แล้วเลี้ยวข้างซ้ายออกไปถึงพลับพลาซึ่งปลูกอยู่หลังอาฬุนอาฬุนใต้ตรงประตูวัง มีพลับพลายกพื้นสามห้องอยู่กลางมีปรำต่อไปข้างซ้ายข้างขวา บนพลับพลานั้นนั่งแต่พวกเราเจ้านาย นอกนั้นปเงรันนั่งข้างซ้ายในปรำ นอกปรำเปนพวกมหาดเล็กเชิญเครื่องเชิญพระแสง ท้าวนางเถ้าแก่ขันทีนางเตียนางค่อม ข้างขวาในปรำเปนพวกข้าราชการเราแลฝรั่ง สุสุหุนันวันนี้แต่งตัวครึ่งยศทหาร แต่ติดตราเต็มทั้งสายสพายแลสร้อย เปนเวลาอยู่ข้างจะร้อนพักตร์ร้ามาก ลงมาจูงขึ้นไปพลับพลาตามธรรมเนียม ในกลางอาฬุนอาฬุนตรงหน้าพลับพลานั้นกั้นเปนคอกสี่เหลี่ยม ทหารม้าวิลันดาซึ่งเรียกว่ารักษาพระองค์นั้นขับม้าเข้ามาทางประตูอาฬุนอาฬุนใต้ แล้วเข้าแถวขับขี่อย่างลักษณเชอคัสมีกระโดดข้ามรั้วแลอะไรต่าง ๆ ตามเคย แต่พวกทหารของสุสุหุนัน เองตั้งแถวอยู่ข้าง หลังพลับพลาทางที่จะ เข้าไปในวัง

เมื่อเสร็จการเล่นเซอคัสแล้ว ตั้งกระบวรแห่จากหลังพลับพลาเปนลักษณแห่สี่สาย คือสายนอกออกจะเปนพวกทหารถือธงไรสวมเสื้อ สายในเปนพวกที่ไม่ได้สวมเสื้อปล่อยผมมวยยาว ในหว่างนั้นมีพวกเชิญพระแส่งเดินเปนคับ ๆ ละสี่คนตอนหนึ่ง แล้วพวกปเจรันเดินเปนคับ ๆ ละสี่คนอีกตอนหนึ่ง แล้วจึ่งถึงสุสุหุนันจุงเรากับร่มเหมือนกันทั้งสองคน แต่กระบวรหน้าออกไปอีกไม่รู้ว่ามีอะไรบ้าง กระบวรหลังก็ไม่เห็นว่ามีอะไรบ้าง เพราะเข้าอยู่ในกระบวรเสียแล้ว แต่สองข้างมีทหารรายทางตอนข้างนอกวัง เมื่อเข้าประตูชั้นที่สองไปแล้วจึ่งถึงศาลาสี่เหลี่ยมในศาลานั้นมีพนมอาหารรูปร่างคล้ายกรวยอุบัชฌาย์ใบตอง แต่ใหญ่สูงประมาณสองศอกคืบหรือสามศอก ประดับอย่างมุงหลังคาด้วยขนมถือไรก็ไม่รู้สี่ชาว ๆ รูปแปลกจากนี้ไปก็มี ว่าเปนสำหรับบรรจุอาหารของพระราชทานในการการะบัก (พิธี) มีเต็มทั้งศาลา กระบวรแห่นั้นเลี้ยวอ้อมศาลาไปขึ้นอัฒจันท์แล้วเข้าในเรือนหลังหนึ่ง เดินเข้าประตูไปอีกออกถึงโรงเลี้ยงแขกเมือง แล้วผ่านโรงเลี้ยงแขกเมืองไปบัณฑโป นั่งในบัณฑโปเลี้ยงน้ำชาบุหรี่เหล้าตามอย่างซึ่งกล่าวมาแล้วในหนหลัง เมื่อเสร็จการเลี้ยงแล้วสุสุหุนันจุงออกไปหน้าบัณฑโปด้านตวันออก ยืนที่ในเฉลียงถ่ายรูปเหมือนอย่างครั้งก่อน เว้นแต่ไม่ต้องจุงเกาะกันอยู่ ช่างถ่ายรูปนั้นสองคนไม่ได้ใส่เสื้อทั้งคู่ ที่จะเปนกรมแส่งพวกขุนฉายา แล้วจึ่งได้รีวิวต่อไป กำปั่นที่หนึ่งเปนทหารรักษาพระองค์ของสุสุหุนัน นุ่งกางเกงคับนุ่งโสร่งสวมเสื้อทหาร

ฝรั่ง สวมโกฎถือเป็นบรรจุหน้าเดินดันดัก ยากที่จะกล่าวว่าเดินอย่างใด ถ้าจะลองดูก็เห็นจะได้เพียงว่าก้าวเท้าขวาให้ซ่นตรงนิ้วเท้าซ้าย ก้าวเท้าซ้ายให้ซ่นตรงนิ้วเท้าขวา แต่กลับธงนั้นเป็นการใหญ่มาก ท่านั้นก็เชนแต่คึกคักกว่าเชน หมดพวกนี้แล้วจึงถึงพวกคาเด็ดซึ่งมีถูกสุสุหุนันเด็ก ๆ เป่นนายอยู่สามคน แต่งตัวอย่างทหารวิลันดา ถัดนั้นไปถึงกำปั่นรูปแต่งตัวออกสีเขียว ๆ แต่เป่นเสื้อกางเกงฝรั่งอย่างเก่า ถัดไปอีกพวกหนึ่งเป่นกำปั่นคราวน์ปรินซ์แต่งตัวก็เป่นฝรั่งอย่างเก่าเช่นนั้นเหมือนกัน แต่คราวนี้เครื่องหมายออกแดง ๆ หมดด้วยกันทั้งสิ้นไม่เกินพันคน แต่มีคนเก่ามาก ธรรมเนียมเขาต้องเดินสามรอบ เมื่อหมดสามรอบแล้วจึงเอาม้าพระที่นั่งออกมาถวายตัว ให้กินน้ำด้วยกรวยเงิน แต่ครั้งนี้เรสิเดนต์แกกลัวว่า เวลาที่จะไปบ้านระเด่นอธิปติข้างหน้าจะน้อยไปจึงขอให้เดินแต่รอบเดียว แล้วกลับมานั่งกินเลี้ยงตามเคยเช่นกล่าวมาแล้ว เวลาเที่ยงได้กลับทางประตูข้างเหนือที่เป่นทางเข้าไปเก่า แวะดูสติงเกต คำที่เรียกว่าสติงเกตนั้นเป่นภาษาชวา แปลว่าดินสูงเพราะเหตุว่าที่นั้นก่อเป่นกำแพงรอบ เป่นรูปคล้ายป้อมสามด้านเป่นสี่เหลี่ยม เว้นไว้แต่ด้านหลังตรงประตูวังข้างในออกมาตัดเหลี่ยมเสียสองเหลี่ยม เพราะฉนั้นสติงเกตจึงเป่นหกเหลี่ยมด้วยกัน ถ้าเวลาจะเข้าออกไปมาเข้าทางข้างแล้วไปเข้าทางหลังสติงเกต ถ้าการพิธีออกจากประตูวังก็ตรงขึ้นสติงเกตซึ่งมีรั้วเหล็กกั้น บนสติงเกตนั้นมีโรงยาวสองหลังซ้ายขวาผนังตีกเป่นที่ไว้เครื่องประโคม มีฆ้อง

ใหญ่ ๆ แลระนาดต่าง ๆ แต่ครั้งโบราณมา ที่ศูนย์กลางมีศาลารูปปั้นฯ โปแต่ย่อมยกพื้นชั้นบน มีปี่ใหญ่บอกหนึ่งชื่อส่โตมีเปนปี่นวิดันดา โบราณมีสี่ห้อ เขานับถือกันว่าศักดิ์สิทธิวิเศษต่าง ๆ มีขอดูกได้เปนต้น ปี่นบอกนี้ว่าเปนตัวเมีย ตัวผู้อยู่ที่บเตเว็ยเปนที่นับถือของพวกแขก เหมือนกัน ถัดโรงปี่นออกไปเปนปรำเสาก่อด้วยปูน ข้างบนดาดด้วย แตะไม้ไผ่ มีเสาสี่แถวที่ตรงหว่างกลางค่อนมาข้างโรงปี่นมีศาลา เฉลียงรอบอยู่ใต้ปรำ แต่ปรำตรงนั้นแหวะฉเพาะหลังคาพื้นปูศิลาอ่อน กั้นกรงลวดรอบ เปนที่สำหรับสุดสุหุนันแลเรดิเดนต์นั่งในเวลาออก การะบัก ปรำข้างฝ่ายขวาพวกปเงรัน ปรำข้างฝ่ายซ้ายพวกฝรั่งนั่ง ตรงกลางว่างไว้ ด้านหน้าสคิงเกตมีกำแพงสูงประมาณสักศอกคืบ ตั้งปืนเหล็กใหญ่อย่างโบราณเห็นจะสักสี่บอก ตรงกลางมีกระไดใหญ่ แหวะเข้ามาในปรำเปนทางลงไปถึงพื้นอาฎูนอาฎูนเหนือ หน้าอัฒจันท์ นั้นมีปรำเสาปูนใหญ่ เสาหกแถวหลังคาดาดด้วยแตะเหมือนกัน สำหรับ ขุนนางเฝ้า แต่ที่ขุนนางเฝ้านั้นเปนพื้นดินเฉย ๆ กับที่สุดสุหุนันนั่งแลไม่ เห็นกันจบเรื่องสคิงเกตเท่านี้ ในอาฎูนอาฎูนนั้นทั้งสองเมื่องไม่ใช้ปลูก หญ้าบรรจงปรายโปรยโรยทรายพื้นอ่อนนุ่ม ๆ ในกลางอาฎูนอาฎูน ปลูกต้นไทรสองต้นก่นร้วเหล็กมีเสาปูน ถ้าการใหญ่ฤาผู้เปนใหญ่ต้อง เดินในหว่างต้นไทรทั้งสองนั้น รอบอาฎูนอาฎูนปลูกต้นไทร ต้นไทร เหล่านี้เปนที่นับถือของพวกชวามากใครตัดไม่ได้ ที่โซโลไม่สู้งามแล อายุอ่อนกว่าที่ยกยา ที่นั่นเขาตัดเปนรูปกระถิ่งทุกต้น หลังต้นไทรออก

ไปเปนประเสบันรายรอบทั้งสามด้าน ด้านข้างหน้าฤๅข้างเหนือเปนประเสบันอากุง ด้านตวันตกของอาฎนอาฎนเว้นประเสบันเปนวัด วัดที่เมืองโซโลนี้ทำใหม่ใหญ่โตเปนผีมือพวกวิลันดาทำ แต่ทำตามแบบรูปวัดแขก ว่าสุสุหุนันแก้ไขบ้างไม่ตรงตามตัวอย่างนัก อาฎนอาฎนนี้มีทั่วทุกเมืองซึ่งนับว่าเปนเมืองใหญ่ ต่างแต่เล็กบ้างใหญ่บ้าง บ้านภูบติลงตั้งอยู่ที่ตั้งกราตนวัดก็ลงตั้งอยู่ที่วัด เพราะจำจะต้องหันหลังไปตวันตก เว้นไว้แต่นอกจากสองเมืองนี้ฝรั่งเกณฑ์ให้ปลูกหญ้าเสี่ยทุกแห่ง แต่ไม่กั้นกำแพงตรงที่เข้าออกทำเปนประตูสองชั้น เว้นแต่ไม่มีบ้านเหมือนกันทั้งสองแห่ง ประเสบันนั้นสำหรับพวกหัวเมืองชั้นเข้ามาในการะบักได้อยู่พักอาศรัย เราลงทางกระไดใหญ่หน้าสิงเกตรถเข้าไปรับถึงเชิงบันไดนั้น แต่ถ้าเปนชาวเมืองนั้น จะเปนเจ้านายข้าราชการก็ดี จะขี่รถขี่ม้าเข้าไปไม่ได้ ก็นั้นได้แต่ร่มตามบรรดาศักดิ ถ้าราษฎรแล้วจะกั้นร่มฤๅสวมรองเท้าไม่ได้ ที่สุดจนเด็กพอเดินได้ก็ห้ามไม่ให้อุ้ม ถ้าขืนทำต้องปรับไหมมีโทษ พวกวิลันดาลงโทษให้

ออกจากกราตนไปบ้านระเด่นอธิบดี บ้านนี้เปนบ้านหลวงใหญ่โตมาก แรกเข้าไปถึงก็เห็นศาลชำระความอยู่ตรงประตูเข้าไป รูปเปนตักษณบัณฑโป เข้าไปอีกชั้นหนึ่งจึงถึงบัณฑโปใหญ่โตกว่าที่กราตน แต่ไม่มีลายสลักปิดทองใช้แต่ลวดไม้ปิดทองพื้นทาสีเขียวแก่เขียวอ่อนทั้งสิ้น ไปนั่งเก้าอี้กลางบัณฑโป อย่างเดียวกันกับที่ในกราตน เว้นไว้แต่ระเด่นอธิบดีจะมานั่งใกล้ไม่ได้มีแต่เรสิเดนต์นั่ง ตัวต้องไป

นั่งอยู่แถวขุนนาง เริ่มต้นก็พาพวกขุนนางซึ่งอยู่ในกระทรวงนั้นเข้ามาคำนับทั้งกอง เลี้ยงน้ำชาบุหรี่เหล้า ระเด่นอธิบดีต้องเข้ามาส่งเอง เมื่อเสร็จการพิธีแล้วจึงได้พาไปดูเอกซฮีบิเชนในเรือนแถวยาวข้างขวา การเอกซฮีบิเชนนั้นเหมือนจัดให้ดูครั้งก่อน คือทำกฤชทำฝักกฤชลงรักแดง ทำเครื่องเขา ฉลักหนัง ทำผ้าโสร่ง ทำโกลุก ทำมีด ถักแหเปนต้น ออกไปข้างหลังดูวิธีนวดเข้าตำเข้าหุงเข้า ด้านข้างหน้ามีผลไม้ต่าง ๆ อันเกิดในเมืองนั้น เมื่อดูของเหล่านั้นเสร็จแล้ว ดูเรือนข้างในที่ขวางหลังบันฑาโป มีที่นอนใหญ่ศาลเจ้าแลห้องต่าง ๆ ตลอดกันถึงห้องข้างใน ซึ่งบักกุภูวโนที่ ๙ เคยมาอยู่ อันมีตู้มีชั้นทั้งกลางทั้งมุมหันเบิดเปนประตูเดินได้พลอนไปทั้งสิ้น เรือนหลังนี้สนุกมาก ห้องที่สุดหุนนั้นอยู่เล็กนิดเดียวฉเพาะที่นอนกับที่นั่ง ห้องหนึ่งมีชาลานิดหนึ่งกั้นรั้วเหล็กเปนทางเข้าออกส่งอาหารได้ เขาว่าเปนที่สำหรับแกหลบเรดิเดนต์ ออกจากห้องนั้นไปถึงห้องโถงเพดานเบิดเปนวงกลมเห็นอากาศสำหรับปลูกต้นไม้ บรรดาบ้านทั้งปวงแห่งใดจะมารักษาดีเท่าที่นี่ไม่มี แลเห็นอะไรเหมือนพึ่งทำแล้วใหม่ ๆ ทุกอย่าง มา ๕ ปีแล้วเปนอย่างไรก็เมื่อนอยู่อย่างนั้น ที่สุดจนของที่เคยตั้งอยู่แห่งไหนก็ตั้งอยู่แห่งนั้นไม่ได้เคลื่อนที่ ไม่มีอะไรที่เศร้าหมองจนอย่างหนึ่ง ผู้คนก็มากคึกคัก ระเด่นอธิบดีผู้นี้เปนคนดีกว่าชวาทั้งปวงที่เคยเห็น แต่รูปร่างเปนเจ็กมากกว่าเปนแขก กิริยาเรียบร้อยสุภาพรับแขกอย่างฝรั่งก็เหมือนฝรั่งผู้ดี เวลาเข้าวังออกวังก็ถือธรรมเนียม

เคร่งครัด ไม่มีความกระดากกระเดื่องในการที่จะคลานจะนั่งไม่แกมโก้เลย แขกก็นับถือฝรั่งก็นับถือ เว้นแต่เรสิเดนต์บอกว่าภายหลังนี้สุสุหุนันไม่สู้ชอบ จึงได้จัดการให้ปเงรันงาไปซึ่งเปนลูกคนใหญ่ของสุสุหุนัน แต่เปนลูกพระสนมมาแต่งงานกับลูกสาว ปเงรันงาไปก็มารับในที่นี้ด้วย เด็กคนนี้อายุ ๑๒ ขวบ ผิวพรรณดำผัดหน้าเดอะเทอะด่างอยู่เสมอ อาการค่อนจะอยู่ข้างมึน ๆ สุสุหุนันว่ามอบให้ดูแลบ้านที่อยู่นอกกราตน ลูกที่คราว ๆ เดียวกันมีอีก ๓ คน เห็นนั่งอยู่แถวเดียวกัน เท่า ๆ กัน เวลาส่วงไปถึงบ่ายโมงเศษแล้วจึงได้ของคพิธี ขากลับไม่ต้องกินน้ำชาสูบบุหรี่กินเหล้า ขึ้นรถกลับมาโฮเตลทีเดียว

เวลาบ่าย ๔ โมงขึ้นรถไปเที่ยว แบรอนเบ็นติงพาเที่ยวดูถนนซึ่งกลิ้งด้วยสติมโรเดอร์ทั่วไป คราวก่อนหาได้เที่ยวมากเหมือนอย่างนี้ไม่ เพราะแบรอนกวาดส์ยังไม่มีสติมโรเดอร์ แต่ว่าตามจริงถนนดีมาก ขึ้นหลายสายที่ยังสกปรกอยู่ก็มาก คำอธิบายนั้นว่าถนนแถบในเขตรเขวงวังหลวงหาได้เกณฑ์คนทำไม่ สุสุหุนันจ่ายเงินให้เขาทำ เขาคิดซื้อสติมโรเดอร์มาใช้จึงได้ดีขึ้น จะทำมากก็ไม่ได้เพราะเงินไม่พอ แต่ส่วนเขวงวังหน้านั้นเกณฑ์ไพร่หลวงฝ่ายทำตามแบบบ้านแขกอยู่ข้างทรุดโทรมรกร้างมาก ดีแต่ถนน แต่ข้างแถบบ้านจีนครึกครื้นมีเข้าของขายแน่นหนาสนุกพอใช้ แต่จะเหยียบย่างลงไปแห่งใดไม่ได้เปนอันขาดขัดด้วยยศ เพราะฝ่ายข้างเจ้าแขกเขาไม่เหยียบดิน เมื่อได้ยินคำบารอนเบนติงพูดว่าตัวชอบไปสิเกอต แต่เพราะขัดด้วยบันดาศักดิ์ของ

เขาขี่ไม่ได้ ก็สิ้นความคิดที่จะเที่ยวแห่งใด กลับมาโฮเตลทุ่มหนึ่ง

อนึ่งเมื่อเวลาก่อนจะไปเที่ยวที่อื่นวันนี้ ได้ไปขับรถช้า ๆ ในอาสูนอาสูนดูแฟร์ เพราะเหตุว่ากำหนดจะรื้อในกลางคืนวันนี้สำหรับกระบักในเวลาพรุ่งนี้ การที่ตั้งแฟร์นั้นเขาตั้งมา ๗ วัน พอเวลากลางคืนวันที่ ๗ ให้รื้อแล้วเสร็จภายในสองยาม ได้พบลูกสุสุหุนันขี่ม้า มีม้ามหาดเล็กตามเปนหมู่ดูน่าเอ็นดูดี เที่ยวไล่ดักคำนับเปนหลายแห่ง

เวลายามครึ่งแต่งตัวเสื้อขาวไปบ้านกุนคโร (วังหน้า) สังเกตดูอำเภอพระราชวังบวรอยู่ข้างเศร้าโทรมไปกว่าแต่ก่อน ดอกไม้ดอกไล่ก็ไม่ติด อิฤุมเนชั่นก็น้อย แต่ปืณฑโปแล้วเปนไม่มีที่ไหนเท่า ระย้าซึ่งหน้าตาเปนฝ่ายคือเหมือนที่กรมพระราชวังของเราทำ ก็ไม่มีที่ไหนจะมากเท่า แต่กระนั้นก็มืดเหมือนอิศราวินิจฉัย เพราะใช้ตะเกียงอันละสองสลึงโป๊ะยาวระยะหนึ่งสักหกสิบเจ็ดสิบดวง กรมพระราชวังคนนี้พวกวิลันดาก็กล่าวต่าง ๆ กันไป ข้างพวกที่เคยได้รับรองอยู่แต่ก่อนว่าขี้ตระหนี่คิดอ่านเก็บเงิน ไม่เหมือนพี่ชายใจคอกว้างขวาง พวกหนึ่งว่าเปนคนรู้คิดไม่เหมือนพี่ชายตื่นอิศริยยศ ฟุ้งสร้านเอาอย่างสุสุหุนัน จนต้องเปนหนี้ยับเยินได้ความลำบาก แต่เมื่อพิเคราะห์ดูตามจริงข้างพี่ชายอยู่ข้างจะฟุ่มฟายมาก ใจคอเปนนักเลงกิริยาอาการก็คล่องแคล่วน่ารักกว่าคนนี้ คนนี้กิริยาเรียบร้อยมากไม่ถือยศศักดิ์แต่รูปร่างไม่สง่าอ่าโถง การที่เขาคิดอ่านเขม็ดแขม่ใช้สอยก็ดูเปนการสมควรอยู่ ข้อที่ลดหย่อนลงไปนั้น คือเลิกสวนเดียงสัตว์ข้างหลังเรือนเสีย เลิก

ตครเสี่ยทั้งโรง ตามที่เขาว่าก็ตงรูปบิดาของเขา คือไม่เคยมีสองอย่าง จะแปลกกับบิดาก็ที่ไม่คบเพื่อนฝูงให้กว้างขวาง อยู่นิ่ง ๆ เปนคนคับแคบไปเท่านั้น แต่บ้านเรือนก็ซ่อมแซมรักษาดีอยู่ แต่ไม่มีเครื่องตกแต่งอันใด แลผู้คนมีน้อยเงียบเหงา การรับรองก็ตั้งพิธีตามแบบที่กล่าวมาแล้ว มีดนิ้นดริโย คือ ตรง กับคำว่า ตคร เขาเรียกตเคิน เปล่า ๆ ก็เรียก แปลว่าเล่นช้า ๆ คำที่เราเรียกว่าเล่นตครคือยไปจากนี้ มีสองตัวมารบกัน เช่นกับเอาอินทรชิตกับพระลักษณ์มารำเชิดฉิ่งแผลงศรกันคราวหนึ่ง ทศกรรฐ์กับพระรามคราวหนึ่งแต่หามาจากที่อื่น ในระหว่างแผลงศรกันทั้งสองคราวนี้ ได้เข้าไปเดินดูในเรือนแลไปเที่ยวตามเรือนข้างใน ไม่เห็นมีผู้คน เห็นแต่ผู้หญิงนั่งกองอยู่บนเรือนใหญ่ไม่มีกี่คน ของที่เราให้พี่ชายไว้คือดาบฝักทองแดพานตงยาอันตกเปนของมรดกสำหรับตระกูลซึ่งเรียกว่าบุศาระก็ตั้งไว้บนโต๊ะไม่มีคนเชิญเครื่องยศกลดกระบี่อะไรก็ไม่เห็นมีอีก จะไปเก็บไว้แห่งใด ๆ ไม่ทราบ เมื่อครั้งตาพี่ชายมีคนมาเชิญอะไรสักอย่างไป ในห้องนอนเราก็ได้เข้าไปทั้งสองคราว ๆ ก่อนแกมีอะไรตั้งเชวนเต็มไปทั้งนั้น นี่มีแต่เตียงกับที่ล้างหน้า กับเครื่องใช้เล็ก ๆ น้อย ๆ พวกญาติวงศ์ฝ่ายทหารที่มารับยังครบหน้าบริบูรณ์อยู่ แต่ฝ่ายพลเรือนเกือบจะไม่มีใครนอกจากคนใช้สำหรับยกโน่นยกนี่ กลับออกมากินเลี้ยงอีกครั้งหนึ่ง แล้วกลับโฮเตดไม่ถึงสองยาม มังกุนคโรคนนี้นับเปนที่ ๒ อายุอ่อนกว่าเราสองปี ได้เคยพบกันครั้งแรกที่สมารังอายุเขา ๑๕ ลูกพี่ชายก็มีแต่วิลันดาตั้งให้น้องชายเปน เพราะเขามีอำนาจที่จะเลือกตั้งได้ตามชอบใจ.

โซโล

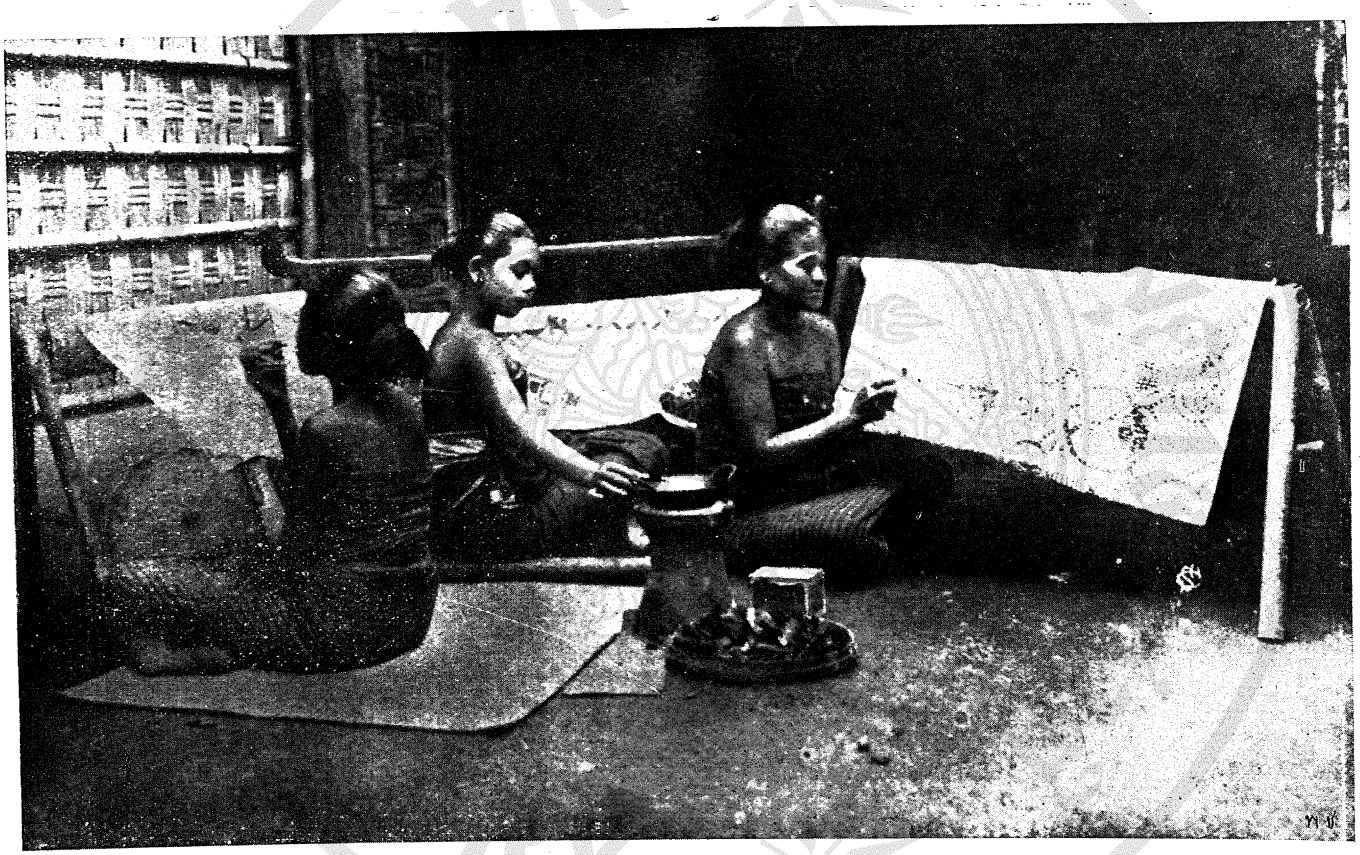
วันที่ ๑ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๐

ตรงกับวัน ๒๗ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จ.ศ. ๑๒๖๓

วันนี้เป็นวันกระบักเมาฤกษ์ประจำปี เป็นเรื่องที่เอะอะกันมาแต่บันดอง ที่ยกยาชอเลื่อนวันแต่ที่โซโลรับ เป็นการชยุกชยิกกันอยู่ เราก็ไม่เข้าใจว่าเรื่องอะไรกัน รู้แต่ว่าเคยเห็นรูปแห่สำหรับการพิธีนี้ ต่อมาคราวนี้จึงได้ไล่เลียงได้ความตามที่จะกล่าวต่อไปนี้

กระบักนั้นแปลว่าพิธี มีคำต่อข้างท้ายว่าพิธีอะไร คือกระบักเมาฤกษ์ กระบักปาซาฤาวาซา แลกระบักอะไรอีกอย่างหนึ่ง คือปีใหม่แลออกบวชกับกลางปี เป็นธรรมเนียมปีละ ๓ ครั้ง การที่เกี่ยวกับศาสนามหมัดก็ที่จะเป็นออกบวช แต่อีกสองกระบักนั้นว่านับตามปีฮินดู กระบักเมาฤกษ์ที่เป็นการใหญ่เช่นปีนี้ว่า ๙ ปีมีครั้งหนึ่ง โดยดิทธินับรอบ ๙ ปีเป็นครบรอบในรอบหนึ่งนั้น รอบหนึ่งเป็นบุรุษ รอบหนึ่งเป็นสตรีสลับกันไป รอบนี้เป็นรอบสตรี จะไล่เลียงเอาวิธีนับให้ได้ชัดเจนจากพวกวิลันดานั้นเป็นไม่ได้ ได้ไล่เลียงหลายคน จนตลอดดอกเตอร์โกรนแมนซึ่งอยู่ยาวามากว่า ๔๐ ปี ได้ไปในการกระบักต่าง ๆ สักหกสิบเจ็ดสิบครั้งเป็นอย่างน้อยก็ไม่ได้ความ เพราะเขาไม่เอาใจใส่ที่จะรู้อะไรในเรื่องเหล่านั้นโดยเห็นไม่มีประโยชน์ ถ้าจะได้ก็จะมีในหนังสือเซอแสตมฟอตแรฟเฟิลแต่ไม่มีเวลาจะอ่าน จึงตกลงเอาเป็นพอใจเสียที การที่พวกโซโลรับเราในเวลานี้ เขาหวังจะให้ดูกระบักด้วย

แต่เปนการใหญ่ด้วยเรื่องจัดที่นั่ง เขาว่าพิธีนี้เปนงานของสุสุหุนัน จะต้องขอให้สุสุหุนันนั่งกลางเรานั่งขวาเรสิเดนต์นั่งซ้าย แต่มิศเตอรเวดเดตเตสงสัย ว่าการที่จะให้ไปนั่งขวาเช่นนั้นจะเปนยอมให้สุสุหุนันเปนใหญ่กว่า ไปเกี่ยงจะให้เรานั่งกลาง ที่ก็จะเปนการตกลง แต่เราเห็นว่าถึงเช่นนั้นถ้าเจ้านายยังต้องไปนั่งในปรำก็ยังไม่พ้นเสียเกียรติยศแลไม่เห็นว่าจะเปนการปลาดอันใด แห่แหนก็ได้เห็นหมดแล้ว ที่นั่งอย่างไรก็ได้เห็นแล้ว จึ่งได้บอกเลิกเสีย อย่าให้ต้องเปนความลำบากแก่เขาเลย แต่เรสิเดนต์นั้นเสียดายนักเสียดายหนา ออดแอดอยากจะให้ไปว่าสนุก สุสุหุนันเองก็ต้องการมากอยากจะอวดอิศริยศ แต่เมื่อตกลงกันเปนไม่ไปแล้ว ยังขอให้ใครไปช่วย เราจึ่งให้หลวงฤทธิแลหลวงสุนทรไปช่วยสองคน ได้ความตามที่สองคนนั้นเล่าว่า เวลาเช้า ๒ โมงมีรถมารับไปที่บ้านเรสิเดนต์ พบเรสิเดนต์ออกมายืนอยู่ที่ประตูเรือน ซึ่งข้างหน้าเปนที่โถงใหญ่ เมเยอรผู้บังคับการทหารปืนอยู่ข้างขวา มังกุนคโรยืนอยู่ข้างซ้าย ต่อไปทั้งสองข้างเปนพวกขุนนางแลนายทหารฝรั่งแต่งตัวเต็มยศทั้งสิ้น เมื่อไปพบเรสิเดนต์แล้ว เขาให้ยืนต่อนายทหารไปข้างขวาสองคน ไม่ได้พูดจาอะไรกันนิ่งอยู่เช่นนั้นสักครู่หนึ่ง ระเด่นอธิปติอรรคมหาเสนามาคำนับเรสิเดนต์ เรสิเดนต์ก็ไม่ได้พูดจาทักทายว่ากระไร คำนับแล้วก็กลับไป อีกครู่หนึ่งมีขุนนางสองคนมีบ่าวถือเครื่องยศตามหลัง ลงจากรถแต่นอกบ้านเดินเข้ามาคำนับบอกว่าสุสุหุนันให้เชิญเรสิเดนต์ ๆ ไม่ได้ตะบว่ากระไร ถอยกลับ

ผู้หญิงช่างเขียนผ้าไกน์

เข้าไปในเรือน ในเรื่องเชิญไปในกราดนเช่นนี้เราได้เคยอ่าน ถึงมีในข้อสัญญาเปนการใหญ่มาก สักครู่หนึ่งเรสิเดนต์จึงออกมาขึ้นรถ รถที่หนึ่งเรสิเดนต์กับผู้บังคับการทหาร รถที่สองพวกเราสองคน รถที่สามจึงถึงมังกุนคโร รถนั้นไปเข้าในอาดูนอาดูน จอดที่หน้าอัฒจันท์ใหญ่ที่สตังเกล เรสิเดนต์เดินขึ้นไป สุสุหุนันยืนรับอยู่บนสตังเกล เรสิเดนต์ไปนั่งลงข้างซ้ายสุสุหุนันบนศาลาหน้าโรงปืนข้างหลัง สุสุหุนันมีพวกผู้หญิงข้างในเชิญพระแสงแลเครื่องยศต่าง ๆ นั่งอยู่บนศาลานั้นด้วยประมาณสัก ๒๐ คนเศษฤๅ ๓๐ พวกเราสองคนนั่งต่อศาลานั้นออกมากับนายทหาร ถัดไปจึงถึงมังกุนคโรกับพวกฝรั่ง ๆ ตลอดไปจนถึงพวกฝรั่งที่มาทำสวนทำไร่ประมาณสัก ๒๐๐ คน พวกมังกุนคโรทั้งปวงก็อยู่ข้างนี้ด้วย คือฝ่ายข้างซ้ายมือ ข้างขวานั้น ตั้งต้นแต่ประบูวิโยโยไปหมดพวกปเงรันทั้งปวง เมื่อนั่งที่เรียบร้อยแล้วก็นิ่ง ๆ ไม่ได้พูดจาอะไรกัน อยู่สักครู่หนึ่งจึงมีผู้นำถาดบรรจุหมากซึ่งเปนอย่างพลูซ้อน ๕ ใบ (พลูซ้อน ๑๕ ใบเปนอย่างหมากเสวยฤๅอย่างสูงที่สุด) มีดอกกระดังงาเกี่ยว ๆ กัน ๓ ดอก ห้อยยาวเหน็บอยู่กับหมากนั้นด้วย ต่างคนต่างรับคนละคำสองคำ แต่พวกแขกนั้นเมื่อรับแล้วนำขึ้นไปเหน็บไว้บนมวยผมแล้วก็นิ่ง ๆ อยู่ อีกสักครู่หนึ่งมีผู้นำถาดขนมปังหวานมาเที่ยวแจก หยิบไว้คนละแผ่น ๆ สุสุหุนันนั้นเมื่อรับไว้แล้ว ยัดเข้าไว้ในผ้าที่คลุมโต๊ะตั้งอยู่ข้าง ๆ แต่พวกฝรั่งกินกัน อนึ่งที่สุสุหุนันนั่งนั้นหาได้นั่งเก้าอี้ไม่ นั่งตั้งรูปรีคล้ายหีบมีกำมะหยี่คลุมไม่มีพนัก ซึ่งเราได้

พังคำเล่าว่าเปนที่นั่งของสุสุหุนันมาแต่โบราณ เมื่อนิ่ง ๆ อยู่อีกจนถึงกำหนดอย่างไร สุสุหุนันโบกผ้าเช็ดหน้าประโคมกำมะลัง พวกขุนนางก็เดินตันดักเรียงกันออกมาเปนแถวช้า ๆ ทางที่เดินนั้นขึ้นบันไดหลังสิงเกดแล้วเลี้ยบไปข้างปรำ จนถึงห้องที่สุดจึงเลี้ยวเข้ามาในปรำแล้วเลี้ยวลงบันไดไป การที่เดินเช่นนี้ ประมาณสักสองชั่วโมงเศษจึงได้หมด ไม่มีการพูดจาอันใดนิ่งอยู่ทั้งสิ้น ครั้นเมื่อสิ้นขุนนางที่เดินนั้นแล้วจึงถึงกระบวรพนมอาหารซึ่งได้กล่าวแล้วเมื่อวานนี้ ตั้งขึ้นบนแคร่คานหามจะย่อมกับเสลี่ยงแปลงสำหรับหามศพสักหน่อยหนึ่ง มีคนหามเสลี่ยงละ ๑๒ คน แต่งตัวสวมเสื้อแดงแลหมวกแดง เดินช้า ๆ ไปลงอัฒจันท์ใหญ่นั้นเหมือนกัน ประมาณสัก ๔๐ พนม ต่อนั้นไปมีผู้ซึ่งมาคอยแย่งอาหาร เขียนตัวเปนวง ๆ เหลืองขาว กระโดดโลดเต้นลงไป ในขณะนั้นสุสุหุนันโบกผ้าเช็ดหน้า ผู้บังคับการทหารของสุสุหุนัน (ซึ่งเราลืมกล่าวเมื่อเวลารีวิวนี้) นุ่งกางเกงคับขาวอย่างทหารม้า แต่ไม่สวมรองเท้า นุ่งผ้าโตโดกลายเหมือนทหารนุ่งคือถลกขาข้างหนึ่ง ห้อยลงมาจนถึงข้อเท้าข้างหนึ่ง สวมเสื้อสั้นหน้าอกปักทองเต็ม คาดกระบี่เหน็บกฤชสวมหมวกเทือกตุ้มปี่ฤาทรงประพาส แต่ชายทรงประพาสกลับขึ้นไปข้างบนตั้งแขง เจียนกลางเว้าเหมือนรูปพัดหางปลายี่ปุ่น ทำด้วยสักลาดปักทองเกือบจะเต็มไปทั้งนั้น แต่หมวกของพวกชวาต้องเข้าใจว่าโตกว่าหมวกทรงประพาสมาก เพราะเหตุว่าไม่ว่าหมวกอันใดเขาสวมทับผ้าโพกอีกชั้นหนึ่ง เพราะฉนั้น

หมวกแก๊บที่พวกภูบดีใส่ก็ดี หมวกทหารที่พวกเจ้าแซกใส่ก็ดี จะเอามาใส่หัวใคร ๆ ที่ไม่ได้โพกผ้าไม่ได้เลย จึงต้องขอให้เข้าใจว่าหมวกนั้นใหญ่โตมาก ผู้นี้เปนผู้รับคำสั่งในการทหารทั้งปวงจากสุสุหุนนั้นมัก จะรับสั่งบ่อย ๆ แตนายทหารผู้นี้ต้องวิ่งเข้าวิ่งออก เมื่อมารับรับสั่งนั่งลงถวายบังคมแล้ว วิ่งกลับออกไปเนือง ๆ เปนคนที่เคยไปเมืองฮอแลนด์เมื่อครั้งราชาภิเษกกวินวิดเลี่ยมมินาด้วย แต่กระนั้นยังเดินตันดั๊กดิ๊กกัก แลคำนับดาบอย่างโซโลสู้ล้ำมาก นายทหารผู้นี้รับรับสั่งสุสุหุนนั้นที่โบกผ้านั้น ไปสั่งให้ทหารปืนเล็กซึ่งยืนอยู่สองข้างสะพานเกดข้างละ ๔๐ คน ยิงปืนพร้อมกันเปนตับข้างละสามคราว นายทหารนั้นวิ่งเที่ยวดูว่าจะถูกผู้คนอย่างไรบ้างชั่ว ๆ ดง ๆ เมื่อเสร็จยิงปืนตับนั้นแล้วสักครู่หนึ่งพนักงานนำเหล้ามาแจกถ้วยไว้ทั่วกัน ประมาณสัก ๕ มินิตจึงกล่าวชื่นว่า “สดาหมัดกระบักเมาลุก แล้วก็ดื่มกันทั้งนั่ง ๆ แล้วนิ่งอยู่อีกสัก ๕ มินิต จึงว่าสดาหมัดยัมดวนเคาวเนอรเยเนราด แล้วดื่มกันอีกทั้งนั่ง ๆ คราวนี้เรสิเดนต์เปนผู้กล่าว สดาหมัดดวนสุสุหุนนั้น บักกุภูวโน ฯลฯ จนตลอดชื่อ แต่ได้ตราอันใด ๆ บ้างจนหมดแล้วดื่มนั่ง ๆ เหมือนกันอีก ๕ มินิต สุสุหุนนั้นดื่มสดาหมัดให้เรสิเดนต์ออกชื่อแลบอกจำนวนตราจนตลอด เมื่อดื่มเสร็จแล้วสุสุหุนนั้นแกว่งผ้าเช็ดหน้า นายทหารผู้นั้นรับรับสั่งไปบอกให้ยิงปืนใหญ่ที่อาฐูนอาฐูน คำที่กล่าวในเวลาดื่มเหล้านี้เขาก็พิมพ์รูปร่างเหมือนเมนู พวกวิลันดาเขาเรียกกันว่าคอนดิชั่น เมื่อยิงปืนเสร็จแล้วเรสิเดนต์ก็ลา

สุสุหุนนักลับมาลงรถที่ตรงหน้าสถิงเกลเหมือนเมื่อไป พวกเรากลับมาถึงโฮเตล ๕ โมงเศษ เมื่อได้ยินเสี่ยงปืนนั้นเวลา ๕ โมง เปนอันสันนิฐานได้ว่าพิธีที่สถิงเกลนั้น ๓ ชั่วโมง

ตั้งแต่แรกมาถึงเมืองโซโลเห็นขายหวายทำเปนแส้ ข้างปลายเปนเชือกถักขาว ๆ เหมือนแส้รถอย่างสั้น ๆ ทั่วไปทุกหนทุกแห่ง ทั้งในร้านแลตามถนน เมื่อวานนี้เห็นคนถืออยู่ในถนนมาก ครั้นวันนี้ออกมานั่งที่หน้าโฮเตลเห็นพวกแขกถือทุกคน พอเวลายิงปืนพากันแกว่งแส้นั้นขาวไปทั้งนั้น ให้ไปไล่เสี่ยงได้ความว่าไล่ผี เมื่อเสร็จการพิธีนี้แล้วเอาไปใช้สำหรับไล่วัวไล่ควาย แปลว่ากระบองเพชรเรานี่เอง จึงมาสันนิฐานได้ว่าพิธีตรุษนั้นมีมาถึงเมืองยาวานี้ด้วย แต่เมื่อยังถือสาสนาฮินดูฤๅพระพุทธอยู่ การที่ว่ากระบักเมาถูกเปลี่ยนปีใหม่อย่างฮินดูโบราณนั้นก็คือตรุษ ออกสถิงเกลนั้นก็คือถวายบังคมเสี่ยงถูกขุนเปนแต่เลื่อนไปตามสาสนาแขกเข้ามาปน ต่อนี้ไปราวเที่ยงได้ยินเสี่ยงปืนครับแลปืนใหญ่อีกครั้งหนึ่ง เขาว่าเปนเวลาสุสุหุนนั่งเสด็จจากสถิงเกลโดยกระบวรแห่ลี่ลาย แต่เดินไปวัด ธรรมเนียมที่โซโลเรสิเดนต์ไม่ได้ไปวัดด้วย ฝรั่งก็ไม่ยอมให้ผู้หนึ่งผู้ใดไป แต่ที่ยกยานั้นใจดีอย่างใดยอมให้ฝรั่งไป จึงได้เห็นกระบวรก็คล้ายกับที่เห่เราเมื่อเช้านี้ แปลกแต่มีนางห้ามเชิญพระแส่ง พระแส่งนั้นเปนพระแส่งโบราณต่าง ๆ มีคนถือหอกนอน ๆ คือถือปลายคนหนึ่งต้นคนหนึ่ง กั้นเปนคอกตามไปข้างหลังเดินช้า ๆ ที่ก็จะนานอยู่กว่าจะถึงวัด ที่โซโลว่า

ไม่มีการเลี้ยงที่วัด แต่ที่ยกยาดอกเตอรโกรนแมนด์ว่ามีการเลี้ยงฝรั่งกินด้วย สุดต่านยอมให้มีหมูในโต๊ะ แกแต่งไปลงพิมพ์เขาตัดออกเสีย ทำให้มีความแค้นเป็นอันมาก ที่โซโลนี้ไม่ได้ความต่อไปว่าทำอย่างไรบ้าง แต่ได้ยินปืนครั้งที่ ๓ เวลาบ่าย ๑ โมง คนในถนนหน้าโฮเตลเต็มเยียดยัดกันไปทั้งนั้น จนถึงรถรางก็มาจอดนิ่งคนขึ้นกันยั้วเยี้ย เวลาบ่าย ๒ โมงเศษเห็นพวกขุนนางกลับ ขุนนางที่มารถก็กันร่มบนประทุนทุกคน แต่ขุนนางที่เดินนั้นมีมากคงจะมีบริวารทำนองนั้น แต่งตัวนุ่งโดโด๊ดสวมเสื้อปักสวมโกฉุกดำมีคนถือร่มคนหนึ่ง ถือหอกคนหนึ่ง ถือกาน้ำคนหนึ่งนี่เป็นอย่างน้อย ที่มากขึ้นไปก็ถือกระบะแลอะไร ๆ ตามอีกหลายคน เจ้านายดูเป็นกลับที่หลัง เห็นจะตามเสด็จเข้าไปข้างในฤาอย่างไร ที่สังเกตได้นั้นถ้าเจ้านายแล้วผัดหน้า ขุนนางไม่ได้ผัด รถที่นี่ไม่ใคร่เห็นรถสองล้อ ใช้รถสี่ล้อหกเสามีหลังคาทั่วไปทั้งนั้น แลมีพนมอาหารหามผ่านหน้าโฮเตลมาเป็นอันมาก สังเกตดูเหมือนมันเบา ๆ กิริยาคนที่หามไม่สู้ผิดกับคนที่หามสังเคดยอด กว่าคนจะหมดรถรางได้ออกเดินเห็นจะราวบ่าย ๔ โมง

เวลาบ่าย ๔ โมงเศษ ออกจากโฮเตลผ่านไปหน้ากราตนแลป้อมแล้วไปเลี้ยวลงถนนอาหรับ ซึ่งอยู่ด้านตวันออกของกราตน มีเรือนโรงแถวอยู่ข้างโทรม แล้วเลี้ยวอ้อมกราตนไปจนถึงประตูที่เข้าอาดูนอาดูนใต้ ตรงไปตามถนนนั้นซึ่งเขาว่าเป็นหนทางไปยกยา นอกกำแพงอาดูนอาดูนใต้นั้นเป็นที่ลุ่มน้ำขัง เยาเรือนเกะกะแลเก่าคร่ำคร่าโทรม ๆ

ตามทางถนนนั้นมีบ้านปเงรันบ้างนาน ๆ ที่หนึ่ง ประเดี๋ยวเดียวก็ตกทุ่งเปนนาไปสองข้าง ระยะทางเห็นจะสัก ๑๐๐ เส้นเศษ ถึงตำบลที่สุสุหุนันอยากจะให้เราไปอยู่ เมื่อกลับจากสุรบายาคราวก่อน เรียกว่าสังคานาเรียว เปนวังที่พ่อแกได้สร้างไว้สำหรับไปเที่ยวเล่น อยู่ใกล้แม่น้ำแห่งหนึ่ง ครั้งนี้สุสุหุนันก็มีความประสงค์มากที่จะให้เราได้ไปเพราะอยากจะทราบว่าจะเหมือนบางปอินฤาไม่ คิดจะให้ไปทางบกแล้วให้กลับทางเรือ ให้ดูเหมือนอย่างเช่นที่ใช้เรืออยู่ที่แม่น้ำที่บางกอก เมื่อไปถึงที่นั่นพบปเงรันงาไบแลผู้บังคับการทหารไปคอยรับ หน้าวังมีต้นไทรใหญ่สองต้นร่มงาม วังนี้ตั้งอยู่ชิดแม่น้ำมาก ประตูที่จะเข้ามีเรือนสองชั้น ชั้นบนเปนที่ไปนั่งเล่นได้ แต่ก่อนดูเหมือนจะแลเห็นแม่น้ำและแลไปได้ไกล ๆ แต่เดี๋ยวนี้ต้นไทรใหญ่ขึ้นบังเสียหมด แลกลับมาข้างหลังก็ติดหลังคา ถัดประตูนั้นเข้าไปเปนลานดินไม่ได้ปลูกหญ้า ตามริมหนทางที่เดินเหล่านั้นมีเทวรูปย่อม ๆ ตั้งเรียงรายไป เปนของสุสุหุนันคนเก่าไปเอามาแต่บรัมบานัน ไม่มีดีฤาแปลกปลาดอันใดเขียนหน้าทาสีหมดทั้งนั้น ตรงประตูกลางนั้นถึงท้องพระโรง เปนเรือนชั้นต่ำเดี๋ยวเตี้ย ๆ เหมือนแพคิดกันเข้าไปเปนหลัง ๆ ตลอดจนถึงที่สุดข้างในกันเปนข้างหน้าข้างใน กลางย่านของหลังยาวกลางนี้มีเรือนเข้ามาจดทั้งสองข้างยื่นออกไปรูปเปนไม้กางเขน ที่สุดของปีกสองข้างนี้จึงเปนทิมแถวสักหนึ่งฤาสองข้างยาวตลอดมาจนถึงกำแพงหน้าวัง เปนที่สำหรับมหาดเล็กเด็กชาอยู่ แลเปนคลังไว้ของ ยังมีเครื่องพิณพาทย์

แตก ๆ หัก ๆ ตู้ต่างอะไรเก็บอยู่มาก ในตัวหลังคาตอนนอกเปนที่โถงเห็นจะสำหรับขุนนางเฝ้า ถัดเข้าไปอีกตอนหนึ่งเปนที่ตั้งเก้าอี้เดอบาร์ ถัดเข้าไปอีกตอนหนึ่งเปนที่ตั้งโต๊ะกลม ทั้งสามตอนนี้ไม่มีฝากั้นเข้าไปข้างในเปนที่เสวย เปนยกพื้นเตี้ย ๆ ไม่มีโต๊ะเก้าอี้ เครื่องตกแต่งเปนของเก่าสกันดิเนเวีย ไม่มีอะไรจะดู มีแต่ที่เขียนกำหนดสร้างไว้ ปเงรันงาไปอ่านไม่ออกต้องหาครูบาอาจารย์มาอ่าน มีกข้างซ้ายว่าเปนที่ประทับของสุสุหุนัน ในประธานเปนข้างใน แต่เฉลียงเปนข้างหน้า ข้างในนั้นมีห้องสำหรับนางห้ามนอนห้องหนึ่งสองเตียง มีห้องที่ประชุมแคบ ๆ ห้องหนึ่งใช้เตียงเหล็กมีที่นอนหมอนฟูกครบบริบูรณ์ แต่ที่นอนนั้นมีความยินดีที่จะกล่าวว่า ได้เห็นครั้งแรกว่าเขานอนกันจริง ๆ ก็เหมือนกันกับเตียงอันใหญ่ซึ่งทำไว้กลางเรือนทุก ๆ แห่ง สำหรับผีเรือนฤๅสำหรับแต่งงานนั้น ต่างแต่ชั่วเล็กและใหญ่ หุ้มผ้าดีกับหุ้มผ้าเลว ที่นอนใหญ่ใช้หุ้มผ้าปูมแชก ที่นอนเล็กนี้ใช้หุ้มผ้าแดงแดงดอก คือมีหมอนข้างแต่แฟบหน่อยหนึ่ง ซ้อนกันขึ้นไปสี่ใบอยู่ข้างหัวนอน แล้วหมอนข้างซ้อนกันอีกสองใบสำหรับหนุนหัว ถัดนั้นมามีหมอนขวานอย่างแบน ๆ สำหรับนอนให้เท ๆ เปนตพานข้างแล้วจึงถึงฟูก ส่วนหมอนข้างจริง ๆ ที่อยู่ข้างนั้นซ้อนกันข้างละสองใบ ใบต่างยาวพอขาพาด ใบบนสั้นพอตลอดแขน มีหมอนกลม ๆ แบน ๆ สำหรับวางมือตั้งอยู่บนหมอนข้างนั้นอีกข้างละใบ คราวนี้เปนแล้ว ที่นอนใครเหมือนกันอย่างนี้ทั้งสิ้น เข้าของที่มีอยู่ก็ไม่เปนสาระอันใด ออก

ประตูไปที่เฉลียงข้างนอกกั้นหัวท้ายข้างละสองห้อง เปนที่ออกมหาดเล็กเฝ้าข้างหนึ่ง เปนที่ประชุมกลางวันข้างหนึ่ง ต่อเฉลียงนั้นออกไปมีบังสาดบรรจบกันกับทิมแถวแลเรือนหลังกลาง ส่วนหน้าเรือนหลังนั้นออกไปเปนส่วน ก่อกระถางอิฐย่อม ๆ แล้วมีเรือนสองชั้นเล็ก ๆ ขวางออกจากที่สุดเรือนหลังกลางไปบรรจบทิมแถวยกเปนสองชั้นสามห้องเหมือนเปนประตูก่ออิฐถือปูน ว่าเปนที่ขึ้นไปประชุมอยู่แต่ก่อนบ้าง แต่เดี๋ยวนี้ไม่ได้ใช้อะไร เพราะชำรุดร้าวแยกเสียแล้ว ส่วนปีกข้างขวาที่เปนที่อยู่ก็เหมือนกับข้างซ้าย ต่างแต่ห้องนางห้ามนั้นยักเปนแต่งตัว มีเครื่องแป้งแต่งตัวเก่า ๆ โทรม ๆ อยู่บริบูรณ์ดี ด้านหลังออกไปก็เปนลานดิน มีบ่อน้ำซึ่งขุดเปนอาคิเชียนเสียแล้ว แลมีเรือนคนเฝ้า ๆ อยู่ข้างทรุดโทรมทั้งนั้น บรรดาเรือนเหล่านี้ดูไม่ได้ซ่อมมาช้านาน เรสิเดนต์ว่าเมื่อครั้งบิดายังอยู่เคยมีการออกไปเลี้ยงดูอยู่ที่นั่นวิกละครั้ง แต่สุดหุนันคนนี้ไม่ใคร่จะได้ออกไป สองเดือนสามเดือนจึงไปครั้งหนึ่ง ชอบอยู่ในกรุงมากกว่า

การที่ไปวันนี้ เพราะเหตุที่ปเงรันงาไปเปนเด็ก เราชิงเอาธรรมเนียมมาไว้ในม่อเราเสีย คือเขาเตรียมเก้าอี้แลน้ำชาบุหรี่เหล้าตามแบบที่จะต้องไปนั่ง แต่เรานั่งยืนกินเดินผลุบ ๆ จับไว้ไม่อยู่เลยลงไปท่าน้ำ การที่ต้องทำเช่นนี้เพราะเหตุว่ามันจวนค่ำเสียแล้ว ถ้าทำไปตามแบบก็จะไม่ได้เห็นอะไรค่ำกันอยู่ที่เก้าอี้ ที่ท่าน้ำมีเรือต่อหัวเปนรูปหุ่นตัวหน้าแดงปากยาวใหญ่ถนัด มีเก้าอี้ขวางลำเรือนั่งได้ลำละมาก มี

เรือบีกนิคของสุสุหุนัน หน้าตาคล้ายเรือหางแมงป่อง ฝากั้นเพียมกรุกระจกดำหนึ่งแต่ทำไม่แล้ว น้ำในแม่น้ำสันนิดเดียว ใช้ต่อขึ้นไปเหนือน้ำหน่อยหนึ่งก็ล่องน้ำลงมา จอดที่ท่าบาจัมใต้วังหน่อยหนึ่ง ขึ้นรถที่นั่นไปบรรจบทางเดินกลับเข้ามาในเมือง แล้วเลยเที่ยวรถไปข้างแขวงมังกุนคโร แล้วกลับทางถนนบ้านเจ็ก แล้วกลับมาโฮเตล

เวลา ๒ ทุ่มครึ่งสุสุหุนันเชิญดินเนอร์มื้อแต่ผู้ชาย เพราะเหตุที่ไม่สู้ไว้ใจในเรื่องช้าต่าง ๆ ว่าจะได้กินในยามหนึ่งตามที่เขากะ แลเวลา ๒ ทุ่มนั้นก็ค่อนจะอยู่ข้างออกหิว เพราะกินเช้ากลางวันแต่วัน จึงได้นัดกินต่ออย่างสูงเช่นเมืองสิศบอน ถึงมื้อเวลาทุ่มครึ่งว่ากันเสียเต็มที่สองทุ่มแต่งตัว การแต่งตัววันนี้แผลงใหม่ ใช้กางเกงดำเสื้อขาวติดแอปโปเลตสวมสายสพายใช้หมวกเฮ็ดเม็ด เข้าไปถึงในกราตน สุสุหุนันตกใจว่าแต่งเต็มยศใหญ่ต้องอธิบาย เพราะตัวแกเองแต่งตัวนุ่งกางเกงสั้นสวมถุงเท้ายาว เกือกเช็มทำนองวันแรก แต่นุ่งโสร่งเกือบจะเป็นตามธรรมเนียม หยักรั้งข้างเดียวสวมเสื้อกำมะหยี่ไม่มีปก ติดดุมเพ็ชร์ทั้งมือแลหน้าอก แต่ตราซัดเต็มที่ทั้งสายสพายแลสายสร้อยสวมโกฎดำ แลเครื่องประดับมวยผมแหวนเพ็ชรข้างละสองนิ้ว การรับจูงตามเคยแต่ทั้งที่จะมีดินเนอเช่นนั้นยังต้องไปนั่งเก้าอี้ทำพิธีกินน้ำชาสูบบุหรี่กินเหล้าอย่างช้า ๆ แล้วก็ยังเรื่อยอยู่เฉย ๆ จนเวลา ๔ ทุ่มเรสิเดนต์จึ่งได้เตือน เสียงเรสิเดนต์แกพูดกับสุสุหุนันเพราะเหมือนพ่อแก่ ๆ พูดกับลูกเด็ก ๆ เสียงอ่อนหวาน

แล้วจูงกันไปนั่งโต๊ะ คราวนี้ไม่นั่งตรงกันข้ามอย่างแต่ก่อนเรา นั่งกลางสุสุหุนนั่งขวาเรสิเดนต์ข้างซ้าย ต่อสุสุหุนนักรมดำรง ต่อเรสิเดนต์กรมพิทย ฟากข้างโน้นตรงเราไม่มีใครนั่ง ตรงสุสุหุนนั้นจิระตรงเรสิเดนต์กิติ ต่อจิระนายทหารแลวเสรษฐวงศ์ต่อกิติ ประบูวิโยโยแล้วอาภา ในโต๊ะนี้มีแต่ไทยกับฝรั่งเลปเงรันผู้ใหญ่ ส่วนเจ้านายผู้น้อยเลข้าราชการทั้งปวงของเขา คือพวกที่คลาน นั่งโต๊ะหลังนอกออกไป เวลาที่จะขึ้นไปนั่งโต๊ะก็คลานไปเหมือนกัน ในโต๊ะที่เรานั่งนั้นมีระฆังสำหรับกดตั้งที่หน้าเราแลสุสุหุนนันเรสิเดนต์คนละใบ ซ่อมช้อนที่เรากินกับสุสุหุนนันเปนทองฤๅกาไหล่ทองลงยา ที่เรสิเดนต์กับกรมดำรงก็ผิดกันกับผู้อื่นแต่มีคนละสำรับ ต้องมีคนมานั่งคอยเช็ดเมื่อเวลาเปลี่ยนจาน ถ้วยก็เปนยศโดยฝาบีดของเรากับสุสุหุนนันกาไหล่ทองยอดมงกุฎ กรมดำรงกับเรสิเดนต์กาไหล่ทองยอดไม่มีมงกุฎ นอกนั้นเปนเงิน อาหารที่เลี้ยงคราวนี้ เห็นจะไม่ได้ทำมาแต่สมารังเหมือนอย่างคราวก่อน เห็นเปนซุบวุ้นเส้น สุสุหุนนันเคยอวดอยู่เสมอว่าอาหารที่กินนั้นเคาเวอนแมนต์ส่งกับเข้าฝรั่ง พวกจีนส่งกับเข้าจีนกินสามอย่างเสมอ ได้ถามเรสิเดนต์ ๆ ว่าเงินสำหรับกับเข้าสุสุหุนนันนี้มีประมาณ ๑๐๐๐ กิลเดอแต่ที่ไหนจะพอ แกให้เมียสอนคนเครื่องสุสุหุนนันทำเอง แต่ในเวลากินนั้นก็ไม่ใคร่จะเห็นสุสุหุนนันกินอะไรเพราะยังไม่ถึงเวลา แกเคยกินเข้าเช้าบ่าย ๒ โมง เช้าเย็น ๒ ยาม มีพวกภูบดีในแขวงโซโดมาประจำอยู่หลังสำหรับคอยปฏิบัติ ตามยศของเรากับสุสุหุนนันว่าเปน

ภาพที่ ๑ ปราสาทเขาพระวิหาร

ชั้นที่หนึ่ง กรมดำรงกับเรสิเดนต์เป็นชั้นที่สอง มีตาแก่คร่ำคนหนึ่งหน้าเหมือนพระยาศรีสุริยพาหะว่าเป็นหลานของรตูอะไรจำไม่ได้ แลได้เล่าเรื่องกันในเวลานั้น ว่ารตูผู้นั้นเป็นลูกของบักกุฎวโนที่ ๒ พ่อแกอยากจะได้เป็นเมียได้ไปว่ากล่าว รตูนั้นขอให้มีเมียคนเดียวจึงจะยอม พ่อแกตกลงไม่ได้ แต่เพราะมีความรักใคร่นับถือจึงได้ยกขึ้นเป็นรตูแลสั่งให้บรรดาลูกทั้งปวงนับถือเหมือนแม่ เดี๋ยวนี้ก็ยังอยู่แต่ชรามาก ตาคนนี้ก็จะเป็นหม่อมเจ้าท่าทางงามนัก เข้ามาคุยฟรีอะไรต่าง ๆ แต่ยกมือไหว้เสมอ

เวลาแรกไปถึงเราก็หยิบผ้าเช็ดมือจะมาคลี่ แต่เดชะบุญปลอกที่สวมนั้นติงชักไม่ใคร่จะออก แลเห็นยังไม่มีใครเขาชักต้องกลับเอาวางที่เดิม พอกรมพิทยเข้าไปถึงก็ฉวยบ้างเหมือนกัน ต้องบอกว่าเขายังไม่หยิบ กรมพิทยต้องเอาขึ้นวางที่ใหม่ ต้องไปนั่งนิ่ง ๆ อยู่เช่นนั้นสัก ๕ มินิต เรสิเดนต์บอกว่าธรรมเนียมที่นี่เขาต้องช้า ๆ ทำอะไรผลุบผลับแล้วเป็นกิริยาไม่ดีจึงต้องเป็นเช่นนั้น เมื่อกรมพิทยวางผ้าแกแลเห็นหัวร่อกัน ครั้นเป็นอยู่พอสมควรแกหันมาจอมยิ้มเป็นที่บอกว่าได้ฤกษ์ละเราก็คลี่ผ้ากันหมด แต่สุ่สุหุนันแกนิ่งเฉย นึกสงสัยว่าจะยังไม่ถึงเวลาอย่างไร แต่ไม่ใช่ ตาศรีสุริยพาหะนั่นเองลุกขึ้นยื่นถวายบังคมครั้งหนึ่ง แลหยิบผ้าเช็ดมือนั้นมาถอดปลอกแล้วถวายบังคมอีกครั้งหนึ่ง จึงเอาปูให้ที่ตักแล้วถวายบังคมอีกครั้งหนึ่ง เวลากำลังกินอยู่นั้นก็ถวายบังคมกันเนือง ๆ เวลาของที่จะต้องหั่นถวายบังคมแล้วเข้าไปหั่น

ให้ แลเอาช่อมจัมวางไว้ เล่าถวายบังคมอีกครั้งหนึ่ง เช่นนี้เรื่อย ตลอดไป เพราะไม่มีถ่ามในเวลานั้นเราจึงไม่ได้พูดกับสุสุหุนันพูดอยู่กับเรสิเดนต์ สุสุหุนันก็นั่งพูดอยู่กับศรีสุริยพาหะเปนพื้น นาน ๆ ก็ไปตามหลวงสุนทรซึ่งนั่งกินอยู่ในโต๊ะนั้นมาเปนล่าม พูดกับเราบ้างกรมดำรงบ้างบ่อย ๆ ประมาณสักชั่วโมงเศษจึงเสร็จ เพราะการเลี้ยงนั้นช้า ๆ เมื่อถึงของหวานสุสุหุนันกดกริ่งด้วยมือซ้ายอันอ่อนสี่ครั้งแล้วยกถ้วยขึ้นไม่ได้ยื่น ว่า "สลาหมัดศรีปเกนดะสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ มหารายาเซี่ยม" เป่าแตรสรรเสริญบารมี พวกเราพากันลุกขึ้นยืน พวกวิลันดาก็พลอยยืนด้วย แต่สุสุหุนันอืดอัดอยู่มากเรสิเดนต์ต้องให้ยืน เราไม่เข้าใจว่าทำไมจึงเปนเช่นนี้ เพราะคราวก่อนแกเคยยืนขึ้นว่า เห็นจะเปนด้วยต่างอาจารย์ เรสิเดนต์คนนี้แกจะไม่ถือยืน ๆ นั่ง ๆ เปนธรรมเนียมติดมาแต่งานกระบัก ครั้นเมื่อกลับลงนั่งช้านานจนจวนจะหมดของกิน กำมะถังก็ไม่หยุดเลี้ยงดังหง่าง ๆ เหมือนเคาะระฆัง เราหมายว่ากริ่งขึ้นเขาจะหยุดก็กริ่งถองดูครั้งหนึ่งก็ไม่หยุด สองครั้งก็ไม่หยุดจนกระทั่งครบ ๕ เรสิเดนต์ต้องให้คนวิ่งไปห้ามก็ไม่หยุด จนต้องดันว่ากันไปทั้งเช่นนั้น แต่ดูเปนที่ชอบใจสุสุหุนันมากในการที่ออกชื่อลงท้ายว่า "สุสุหุนันบัณฑูโนที่ ๑๐ แห่งสุระการตะ" แล้วเรสิเดนต์วิตกวิจารณ์ด้วยเรื่องยืนว่าแลนั่งว่า เราบอกว่าเราไม่รู้ว่าธรรมเนียมนั่งว่า เพราะคราวก่อนเคยยืนเราก็ทำตามเคย แกแก้ไขว่าเปนความผิดข้างฝ่ายสุสุหุนันที่ไม่ยืน เราว่าถ้ากระนั้นเราจะดื่มนั่ง ๆ

ให้แกบ้าง จึงยกถ้วยขึ้นดื่มสดาหมัดต่อเรสิเดนต์เป็นการหยอกกันเล่น สุสุหุนันแกเห็นเราพูดไม่ถูก จึงได้กดกริ่งขึ้น ๔ ครั้ง แล้วว่าสดาหมัดต่วนอะไร ๆ เรสิเดนต์ได้รับตราอะไรต่ออะไรบ้างจนตลอด แล้วดื่มกันสองคนกับเรสิเดนต์ ๆ ไม่ได้ตอบ ก็เป็นอันเสร็จการเลี้ยงเท่านั้น เวลาจวน ๒ ยามลุกขึ้นจากโต๊ะ สุสุหุนันจูงเราไปเดินตามเฉลียงบัณฑโปช้า ๆ ส่องเที่ยว ท่านพวกเจ้านายแลระเด่นอธิบดีที่นั่งเฝ้าอยู่เหล่านั้นลุกขึ้นนั่งยอง ๆ พนมมือเป็นแถว แล้วพาเข้าไปหารูที่เรือนข้างในที่นั่นมีโต๊ะสี่เหลี่ยมเตี้ย ๆ เหมือนโต๊ะจีนตั้งอยู่หลายโต๊ะ มีกระโถนมีน้ำมีเบาะนั่งเป็นที่เจ้านายผู้หญิงกินเข้า แต่ดูเหมือนจะยังไม่ได้กิน รู้แต่เจ้านายผู้หญิงลงมายืนที่เฉลียงจับมือกับบาศร์กันทั่ว ในเรือนนั้นเต็มไปด้วยผู้หญิงทั้งนั้น พาให้ไปดูรูปกระเบื้องบนฝาแต่ไม่เป็นสีน้ำเงินสีเดียวมีสีอื่นหลายสี ทำเป็นรูปสุสุหุนันช่องหนึ่ง รูปรูจช่องหนึ่ง ขนาดเท่าตัวเห็นจะโตกว่าสักหน่อย เป็นกระเบื้องสี่เหลี่ยมประดับติดต่อกันเต็มหว่างหน้าต่าง ว่าอริโยมัตตารัมทำมาแต่เมื่องฮอแลนด์เมื่อครั้งไปช่วยงานราชาภิเษกคราวนี้ กลับออกมาจากในนั้นเข้านั่งที่ตามแบบ เริ่มจะเล่นเสรมบีซึ่งสุสุหุนันได้แต่งลูกเด็ก ๆ ไว้ ๔ คน เรสิเดนต์ร้องคัดค้านว่าดึกมากแล้ว ขอให้เป็นแต่เสียงน้ำชาบุหรี่เหล้าแดให้เด็ก ๔ คนนั้นออกมาเฝ้าเฉย ๆ เถอะ สุสุหุนันออกอิดอัดหน่อยหนึ่งแล้วก็ตกลง ลูกที่เป็นคนโปรดมากว่าอายุ ๑๕ ปีแต่ดูยังเด็ก คนนี้ว่าเขียนผ้าโสร่งได้ สุสุหุนันให้เอาผ้าโสร่งที่เด็กนั้นเขียนมาให้ส่องผืน แลว่า

พรุ่งนี้จะให้ขี่ม้าไปส่งที่สเตชั่น จะได้ค่อยเร็วขึ้น เพราะว่าจะออกจากโซโลแต่เช้าไปรถช้านัก แล้วกลับ ๗ ทุ่ม.

โซโล

วันที่ ๒ กรกฎาคม ร, ศ, ๑๒๐

ตรงกับวัน ๓ ๒/๔ ค่ำ บี่นฤตริศก จ, ศ, ๑๒๖๓

เวลาเช้าโมง ๑ แต่งเสื้อขาวตามธรรมเนียมไปรถตู้คันที่แรกมาถึง การที่ต้องออกแต่โมงเช้านั้นเพื่อให้รถเดินช้า ๆ เสีย ๓๐ ถึง ๔๐ มินิต แลสำหรับเลี้ยงที่สเตชั่น ๓๐ ถึง ๒๐ มินิต ที่แท้รถไฟจะออกต่อ ๒ โมงเช้า ถึงที่สเตชั่นสุสุหุนนั้นออกมารับ จูงเข้าไปนั่งเก้าอี้ตามแผน มาพร้อมกันหมดขาดแต่ประบูวิโยโยว่าป่วย ระเด่นอธิปตีเข้าไปนั่งอยู่กับพื้นตรงกลางห้องตามเคย สุสุหุนนั้นวันนี้แต่งตัวว่าอย่างเยเนอราล คือ เปนเสื้อสักหลาดรูปตูนิกคอแดงข้อมือแดงปักลายโอ๊กโพกผ้าน้ำเงิน ติดตราสายสพายแลสายสร้อยเต็มที่ มีเสียงน้ำชาบุหรี่เหล้าตามแบบ แล้วเราขอดูม้าที่นั่ง มีม้าออสเตรเลี่ยนตัว ๑ ม้าแซนดัลวูดดำตัว ๑ งามทั้งคู่ หลวงฤทธิ์ซึ่งลงไปก่อนแจ้งว่า สุสุหุนนั้นขี่ม้าดำเดินมาช้า ๆ เหมือนกัน เมื่อมาถึงแล้วหยุดอยู่บนม้าประมาณสัก ๓ นิมิตจึงได้ลง ทั้งเรสิเดนต์ออกไปยืนคอยอยู่ดังนั้น มีคนเข้าไปยึดม้า ๓ คน เสียดายมากที่ไม่ได้เห็น สังเกตดูแกเล่นม้าออสเตรเลี่ยนมาก เมื่อวันที่ ๒ ที่อยู่โซโลให้เอาม้ามาให้เลือกเปนนางม้าออส

เตรเดี่ยนโดยมาก ว่าผสมที่ในกราดนแต่ไม่มีงดงามอันใด เราจึ่งไม่ได้รับไว้ เวลาเช้า ๒ โมงรถไฟออกจากสเตชั่น เปลี่ยนรถใหม่เปนของกำปนี มีห้องข้างหลังออกไปอีกห้องหนึ่งมีหิ้งสำหรับนอนแค่แคบ อดนอนสะสมมาหลายวัน นอนก็หลับแต่พลิกตัวไม่ได้ตื่นทุกที ตั้งแต่โซโลไปตอนนี้เปนที่แผ่นดินไม่สู้จะดี ปลูกพืชพรรณอะไรไม่ใคร่จะขึ้น จึงได้ปลูกเปนดงไม้สักเสียโดยมาก ในยาวาเขามีกรมป่าไม้ตั้งมาช้านานแล้ว คอยปลูกเพิ่มเติมอยู่เสมอ แต่ไม้ที่ตัดนั้นไม่ทิ้งไว้จนใหญ่โตเกิน ๓ กำ เพราะเขาไม่ใช้ทำเย่าเรือนด้วยไม้สักใช้ไม้กระยาเลยแลไม้ไผ่เปนพื้น ถึงจะเปนตึกดีวิเศษอย่างไร หลังคาก็เกือบเปนไม้ไผ่มุงกระเบื้องทั้งนั้น ไม้สักใช้แต่ทำโต๊ะเก้าอี้ตู้ขันเครื่องเรือนซึ่งไม่ต้องใช้ไม้ใหญ่ รัฐบาลตัดขายเสหลังทุกปี

เวลา ๕ โมงเช้าถึงสเตชั่นมัดดิยุน เรสิเดนต์แอสซิสตันเรสิเดนต์ตำมหงงแลกับบีตันจีนมารับ กับบีตันจีนผู้นี้แต่งตัวหรูหรา แต่งเปนชุนนางจีนแต่ยอดหมวกประดับเพ็ชรทำมาแต่นอก เสื้อก็ปักดิ้น ขึ้นรถไปเที่ยวดูในเมืองซึ่งไม่มีอะไรจะดูมากนักแลเคยเห็นแล้ว ไปที่โฮเตลเมดดิยุน เขาว่าเปนโฮเตลชั้นที่สาม แต่ดูก็ใหญ่โตหมดจดดี วิเศษนี้คือมีดอกกุหลาบดอกใหญ่ ๆ มาก ไม่ใช่ปลูกที่เมดดิยุน เอามาจากเขาแห่งไรก็ไม่รู้ มีไตเกอลิดีมากด้วย กับเข้าไรสเตเบอดทำดีกว่าที่อื่น ๆ หมด ถึงกับเข้าฝรั่งก็พอใช้ได้ เมื่อพูดกันถึงว่าเปนโฮเตลชั้นที่สาม เราว่าโฮเตลนี้เปนชั้นที่สามแล้ว โฮเตลโฮมันน์ต้องเปนชั้นที่สี่

แต่ถ้าว่าด้วยอาหารแล้วโฮเตลโฮมันม์ต้องเป็นชั้นที่หกฤๅชั้นที่สิบสอง เพราะแกชิตระหนี่เบี่ยดกรอเหลือเกินนัก ยังมีความวิตกด้วยเรื่องอาหารข้างหน้าอยู่มาก ส่วนกับเข้าฝรั่งที่สุรบายยาเป็นที่วางใจเพราะมีกริม[๑] อยู่ที่นั้น เกือบจะกล่าวได้ว่าไปสุรบายยาครั้งนี้มุ่งหมายจะไปกินมากกว่าอย่างอื่น แต่กับเข้าแขกกริมทำไม่เป็นก็มีที่หวังเพราะได้รับเสบียงจากระเด่นอธิปติเมืองโซโลส่งเครื่องซึ่งจะทำนาซิประจิตพร้อมบริบูรณ์ นอกจากนั้นยังมีส่งสิ่งอื่นอีกแต่ไม่รู้ว่าอะไร ที่จะเป็นข้างถูกไม้ ที่จริงเมืองโซโลถึงว่าจะมีอะไรขัน ๆ อยู่ในส่วนตัวสุสุหุนันแลต้องเสวยยศจนออกไม่ใคร่สนุกได้ตามใจก็ดี ยังนับว่าเป็นเมืองซึ่งมีขนบธรรมเนียมโบราณยั่งยืน ยังมีผู้ซึ่งไว้ตัวว่าเป็นเจ้าเป็นขุนนางจริง ๆ ใจคอโอบอ้อมกว้างขวางรับแขกโดยการรับแรงแข็งขอบสุสุหุนันเองนั้นนับว่าเป็นคนใจดีกว้างขวางโดยแท้ ข้อที่เป็นยศศักดิ์นั้นก็เป็นการตามเคยซึ่งเห็นว่างามว่าดี แต่ระเด่นอธิปติแล้วไม่มีที่จะติอย่างใดได้เลย ถ้าใครได้พบคงต้องชอบหมดทั้งสิ้น

เวลาบ่ายโมงหนึ่งออกจากเมดดิยูน ทางที่มาวันนี้อยู่ในเขตรแขวง ๔ กระษัตริย์เรื่องอิเหนาทั้งสิ้น การที่ค้นคว้ากันมาแต่ครั้งก่อนก็เป็นอันได้แน่นอนแต่ลำดับเมืองไม่ลงรอย ซึ่งเรื่องอิเหนาดูเหมือนจะเป็นเช่นนั้น เขตรแขวงเมืองทั้ง ๔ นี้จับตั้งแต่มเกลังข้างใต้ที่ตกชายทเลมีตำบลหนึ่งเรียกว่า “เกลัง” ฤๅ “กลิ่งคะ” เป็นเมืองกาหลังเก่า

---

๑ โรงเตี๊ยมของคนเยอรมันชื่อกริมตั้ง

ใกล้ไปข้างทเลคงจะตลอดจนถึงยกยาด้วย ตามเรื่องที่เซอส์แตมป์ฟอดแรฟเฟิลส์แต่ง ว่ากาหลังเปนเมืองใหญ่นั้นเห็นจะถูก ถัดมาก็เมืองมัดดิยูน ฤๅมัธยม เปนเขตรแขวงของกุเรปั่น เมืองเดิมคงจะตั้งอยู่ที่ปะนินะคะโร ซึ่งอยู่ค่อนออกไปข้างทเล คำที่ว่าปะนินะคะโรไม่ผิดกันกับกุเรปั่น กุเรนั้นคือ คาระ เช่นกับสังโครา ฤๅสิงโครระ คือที่แขกเรียกเมืองสงขลา ซึ่งชื่อสิงคนคร ตัว นะ หายไป เช่นกับเราเรียกครสวรรค์ที่เรียกว่าสงขลานั้นเปนเสียงไทยชาวนอกเรียกสั้นเข้าไปอีก ที่กลายเปนกุเรไปนั้นก็ไม่แปลกอันใด เพราะไทยเราเรียกตัว ค ที่จุดข้างต่างไม่ได้เรียกเปน ก ส่วนเรนั้นมาจากสำเนียงในชวาซึ่งอยู่ในระหว่างกลาง เอ, เออ โอ, อา, เช่นกับแถบข้างซุนดา คือเกาะชวาข้างตวันตกเรียกว่าเวดานา ข้างชวากลางวิตันดาเขาเรียกว่า เวโดโน แต่ถ้าหากว่าเขียนหนังสือ ไม่ใช้ตัวโอ O ใช้ A อ่านคล้ายเวเดอเนอ แต่เพราะเหตุที่ไม่เนออย่างฝรั่งเสียงมันดัง เหน่อ ฝรั่งพูดไม่ได้จึงต้องกลายเปนโนไป คำว่า คุเรอปั่น จึงเปน กุเรปั่น ฤๅ นครปั่นไป กลับกันกับชาที่เรียกอยู่เดี๋ยวนี้ว่าปั่นนครจะเปนด้วยเหตุใดไม่ทราบ ส่วนเมืองดาหานั้นยังคงมีชัดเจนเรียกว่า โดโฮ ฤๅ เดอเฮอ ใกล้เมืองกะดีรี เปนเมืองอยู่คนละฟากเขาวิติศกับกุเรปั่นซึ่งอยู่ในเขตรมัดดิยูนนั้น ส่วนเมืองสิงหัศส้าหรีนั้นอยู่ต่อเมืองดาหาไปข้างตวันออก ยังคงมีรากรั้วรั้งแลวัดปรากฏ แลคงมีชื่อเรียก สิงคัศซารี คือสิงคหัศส้าหรีอยู่ตามเดิม เมืองทั้งสี่นี้มีเขตรแดนติดต่อกันอยู่ในตอนกลางของเกาะยาวาซึ่ง

เปนที่ราบมาก เพราะฝ่ายข้างตวันตกก็เปนภูเขาสูง เหลือเกินที่จะไปมาโดยดำพังเดินเท้าขึ้นไปปราบปรามได้ ฝ่ายข้างตวันออกก็เปนภูเขาสูงซึ่งนับว่าเปนเขาหิมพานของยาวา คือ สีเมรุ เปนเขาพระสุเมรุ ก็ลุศ ฤๅ กลุศ เปนเขาไกรลาศ จนที่สุดซึ่งใกล้มาข้างชวากลางก็มีเขาอรชุนโช ดูเหมือนจะเปนอัญชโนเขาอัญชัญน์เปนต้น คงเหลือที่เปนแผ่นเดียวกัน ที่จะเดินไปรบพุ่งชิงชัยกันได้ง่ายก็แต่ในตอนกลางนี้ แต่สี่เมืองนี้ดูเหมือนจะไม่มีอาณาเขตรไปตกถึงทเลข้างฝ่ายเหนือ เพราะเมืองตั้งอยู่ข้อนข้างทเลใต้ทั้งนั้น ตอนข้างตวันออกคงจะเปนเมืองต่าง ๆ มีเมืองหมันหยาอยู่ใกล้เขตรแดนเมืองกุเรปันแลดาหา เปนเมืองใหญ่ซึ่งบัดนี้เรียกมดโยการโต คำมดโยก็พึงเข้าใจได้ตามลักษณที่อธิบายมาแต่ก่อน คือ อา, เอ, เออ, โอ, เรียกอย่างหนึ่งซึ่งไม่ตรงกับที่จะเขียนภาษาฝรั่งฤๅภาษาไทย อาจจะเลือนออกไปเปนหมันหยาได้ การโตนั้นแปลว่าเขตรเหมือนยกยาการตเปนอยุธยาเขตร สุระกัตตะ แปลว่าสุรเขตร คำที่แปลชื่อสองเมืองนี้ไม่ใช่กุละเขาแปลเช่นนั้นจริง ๆ เมื่อได้เดาดูว่าจะเปนเช่นนั้นแล้ว สังเกตทางที่เรามาวันนี้เดินผ่านตั้งแต่ยกยา ซึ่งอยู่ใกล้ฝั่งทเลข้างใต้ข้ามมาทเลข้างเหนือผ่านไปทางตวันออก คงผ่านเมืองมัดดิยูนซึ่งเปนเขตรแดนกุเรปันแล้วผ่านเมืองมดโยการะโตซึ่งเปนเมืองหมันหยา แล้วผ่านทางร่วมที่จะไปเมืองกะดีรีซึ่งเปนเหมืองดาหา ต่อนั้นไปเราลงไปข้างตวันออกเฉียงเหนือเกินไปเพราะจะไปสุรบายยา ถ้าจะไปเมืองสิงคหัศส้าหรีต้อง

ไปทางแยกไปบัสสะรวนจึงจะไปถึงทางแยกสิงคหัศล้าหรี เพราะฉนั้น ทางซึ่งเรามาวันนี้ผ่านแต่กุเรบันเลดาหา เมืองกาหลังผ่านมาแล้ว เมืองสิงคหัศล้าหรีต่อวันไปบัสสะรวนจะได้ผ่าน เมืองซึ่งไม่ได้เปลี่ยนแปลงชื่อเสียงยังคงอยู่คือเมืองล่าลำอยู่ริมทเล เมืองปะมอตันเข้ามาข้างในตรงแนวเดียวกับเมืองดาหา ยังมีเมืองอื่น ๆ อีกซึ่งดูออกจะเปนกุมากเกินไปจึงต้องส่งบไว้ที แต่บรรดาเมืองนี้ชื่อว่าเปนเมืองเชลยซึ่งรบแพ้แล้วไม่มีชื่อจะเทียบเคียงได้เลยสักเมืองเดียว เห็นจะสาบสูญมาเสียในครั้งกวาดต้อนครอบครัวอะไรกันนั้นแล้ว

ตามระยะทางตอนข้างล่าง ๆ มานี้เปนที่อุดมดี เต็มไปด้วยไร่อ้อยแลโรงหีบ แลสุดสายตาจนจรดเชิงเขาทุก ๆ แห่ง ไม่มีที่ว่างเปล่าเลย การที่ไขน้ำมาเลี้ยงไร่ทั้งปวงก็เปนน่าพิศวง ดูเปนเมืองที่ได้ทำล้ำเร็จบริบูรณ์เต็มที่แล้วทุกสิ่งทุกอย่าง ไม่มีอะไรที่จะเพิ่มเติมต่อไปอีกได้

ถึงสุรบายยาเวลาบ่าย ๔ โมง ตั้งแต่ออกจากโซโลมาก็ค่อยร้อนจัดขึ้นทุกที จนถึงสุรบายยาหน้าตาเปนบ้านเราร้อนเต็มที่บริบูรณ์ เรสิเดนต์เจ็บอาการมากไปรักษาตัวอยู่ที่เขา มีแต่แอสซิสตันเรสิเดนต์ริเยนต์แลผู้บังคับการทหารนายทหารรักษาโรงพยาบาล แอสซิสตันเรสิเดนต์คนนี้พูดอังกฤษดี แลมีอัธยาศรัยเรียบร้อยเอาใจใส่เอื้อเฟื้อมาก โฮเตลซึ่งเคยอยู่แต่ก่อนครั้งนี้เช่าไม่ได้ เขาก็เปนธุระเช่าบ้านแลตกแต่งเกณฑ์คนมาช่วยทำทั้งกลางวันกลางคืน บ้านนั้นตั้งอยู่ที่คำบล

มาดัง แถวเดียวกับโฮเตลที่เคยอยู่แต่ก่อน เปนที่หมดจดสบายมาก เสียแต่ร้อนเต็มทนทีเดียว ต่อดึกจึงจะหาย เมืองสุรบายยานี้เหมือนไม่ใช่เมืองยาวา เพราะมันต่างประเภทกันไปหมด แลไม่เหมือนเมืองบเตเวียด้วย ถนนแคบเพราะเปนเมืองเก่า แต่ผู้คนแน่นหนาเปนบ้านฝรั่งไปทั้งนั้น

ขึ้นรถไปโฮเตลเสียงผู้คนเกรียวกราวดูแน่น พักอาบน้ำแล้วเวลาค่ำก่อนกินเข้าไปเที่ยวห้าง คนตามดูเกรียวกราว ฝรั่งทั้งนั้นไม่ใครเห็นแขก กลับมากินเข้าเวลา ๒ ทุ่ม เหนื่อยเต็มทีเพราะเดินทางวันยังค่ำ การที่ไปห้างนั้นก็ไม่มีอะไร จะจดได้แต่ว่าซื้อของต่าง ๆ แล้วก็เหนื่อย แต่กินเข้าอร่อยมาก เพราะกรมเปนผู้มาทำ จัดการเลี้ยงตลอดเวลาที่อยู่ที่นี่

สุระบายยา

วันที่ ๓ กรกฎาคม ร, ศ, ๑๒๐

ตรงกับวัน ๔ ๗ ๘ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จ, ศ, ๑๒๖๓

วันนี้นอนทอดใหญ่ตื่นขึ้นกินเข้าแล้วไปเที่ยวห้างหลายแห่ง มิศเตอรพันเฮส์เปนนำร่อง เคยอยู่ที่บางกอก ๘ ปีออกมาตั้งเปนช่างถ่ายรูปอยู่ที่นี่ ยังพูดไทยได้ดี เที่ยววิ่งตามขอให้ไปถ่ายรูป ตกลงยอมไปถ่ายทั้งเสื้อขาวเช่นนั้น ถ่ายหมู่มีกรมดำรง มิศเตอรเวดเดตเต เจ้าพระยาสุรวงศ์ สรรเพธ หลวงศักดิ หลวงฤทธิ รูปหนึ่ง ถ่ายคนเดียว

พระพุทธรูปแลรูปพระโพธิสัตว์ในเมนดุด

รูปหนึ่ง กับเห็นหมาปั๊กใหญ่ที่ห้างขายเครื่องเพ็ชรเจ้าของบอกให้ แต่เราไม่รับเอาเปล่าเพราะเปนยิว ราคาเดิมซื้อมา ๗๐ กิลเดอล เราให้ ๑๐๐ กิลเดอล ชื่อ คาสเตอร Caster ตัวเมียออกลูกใหม่ยังไม่ถึงตา กลัวจะไม่รอดจึงไม่ได้เอามา แดไม่งามเหมือนตัวผู้ด้วย กลับมากินเช้าที่โฮเตลแดหยุดพัก บ่าย ๔ โมงครึ่งขึ้นรถไปดูไอเฟลตาวเวอที่พวกอินเยอเนี่ยในอู่เรือหลวงทำขึ้นเมื่อราชาภิเษกกวินที่ริมทเล ทางไปไกลผ่านเมืองเก่าดูอยู่ข้างจะอึดอัดมึกดิ่นเหม็น ถ้ารักษาไม่ดีจะสกปรกกว่านี้มาก มิศเตอรเวลเลศเคยพูดไปว่าหอนั้นสูง ๑๕๐ เมเตอ ไปคิดทอนกับไอเฟลตาวเวอที่ปารีศได้ครึ่งหนึ่งเข้ามายืนยัน เราว่าไม่ได้เปนอันขาดตัวเขาไม่ได้เห็น ถ้าจะเอาเสานี้เข้าตั้งในชาของเสาไอ-เฟลตาวเวอชาเดียวยังจะแลเห็นเด็กไปเสียอีก เขายังไม่พอต้องไปถามคนรักษา คนรักษาบอกว่าสูง ๓๐ เมเตอ จึงเปนอันสูงได้ ๑ ใน ๑๐ ของไอเฟลตาวเวอ แปลว่าสูง ๑๕ วา ขึ้นลงก็ขึ้นด้วยกระไดเหมือนกระไดเรือ แลเข้ามาข้างในไม่ใคร่จะแลเห็นเพราะต้นไม้บัง แลออกไปข้างหน้าแลเห็นเกาะมัทธุระก็เหมือนแลเห็นข้างล่าง แลไปข้างตวันตกก็ไม่ใคร่จะแลเห็นอะไร เพราะมันไม่มีอะไรจะแล ดูข้างตวันออกค่อยยังชั่วซึ่งได้เห็นอู่หลวงซึ่งเราเคยไปดูแล้ว เปนอันไม่คุ้มค่าเหนื่อย แท้จริงใช่แต่ชั่วปีนขึ้นไปทั้งขับรถลงไปด้วยอีกชั่วโมงเศษ ขากลับออกเสียใจ ในการที่ไปนั้นค่าที่เห็นในโปสตการ์ดดูมันใหญ่โตดี กว่าจะกลับมาถึงเมืองค่ำ ได้ไปห้างซื้อของอีกไม่ช้าก็ถึงเวลากินเข้า กรม

ดำรงรลึกชาติถึงครั้งก่อนเคยไปกินที่ร้านกริมซึ่งตั้งอยู่สามแยก แต่คราวนี้ปฏิกูลเต็มที่ เพราะจะไปจัดการไว้เสียก่อนไม่ได้ ย่องไปกินอย่างแต่ก่อนคนคอมดูแน่น ยังซ้ำเกิดเปลี่ยนธรรมเนียมขึ้นใหม่ รถหลีกกันไม่ใช้หวดแส้เหมือนแต่ก่อน ว่ามารถอื่นพลอยตื่นให้ใช้นกหวีดรถมันก็ณเพาะจะจอแจกันอยู่ตรงนั้น เสียงนกหวีดเกือบหูดับไม่มีเวลาว่างสักอึดใจเดียว ต้องไปคอย ๆ อยู่ด้วยออกรำคาญ กินแล้วไปขึ้นรถเที่ยวดูในเมืองทั่ว ๆ ไป ที่นี่เวลากลางคืนใช้โปลิศมากกว่าเมืองข้างใน ๆ เหมือนถนนสายใหญ่สายหนึ่งตรงปากตรอกเปนวางโปลิศคนหนึ่ง ถ้าเปนถนนใหญ่สามแยกสองแยกวางไว้เสีย ๔ คนยืนคนหนึ่งนอนสามคน นอนก็นอนดงไปกลางถนนดื้อ ๆ อย่างนั้น คนเดินไปมาฤารถเดินไปมาร้องนั่นใคร ตำรวจจะต้องตอบว่าเพื่อนแต่ไม่ต้องตอบก็ได้ คนที่เดินไปมาตามถนนบังคับให้ถือชุดพอเปนไฟแวม ๆ ไม่จำต้องมีเปลว โปลิศนั้นไม่ต้องแต่งตัวอันใด อย่างคน ๆ ธรรมดา ถือไม้สองง่ามพันหนามหวาย เวลาจะจับก็ใช้สองง่ามนั้นแทงคร่อมตัวให้หนามเกี่ยวไว้ โปลิศนี้ไม่ได้เสียเงินเดือน เกณฑ์เข้ายามเวลาค่ำตามหมู่บ้าน ตัวนายก็แต่งตัวเปนคน ๆ นุ่งกางเกงขาวเสื้อดำ คาดกระบี่แลสวมหมวกแก๊บ การรักษาก็ชั่วแต่กลางคืนกลางวันมีเด็กน้อย อยู่ในบังคับแลศิษย์ตำรวจเรดิเดนต์ การปกครองในส่วนโปลิศที่จะเหมือนกับหมาต้าในบางเยแต่ก่อน ถูกดีแลรักษาก็กวดขันได้จริง โปลิศในบางกอกทุกวันนี้เปนอย่างอังกฤษอยู่ข้างจะ

เปลืองมาก แตการวางคนประจำท้องที่ก็ยังไม่ถูกตามประเทศ แต่เราจะใช้ได้ก็แต่เพียงแก้วางคน จะใช้โปลิศเกณฑ์แลไม่แต่งตัวเช่นนี้คงจะเกิดความ เพราะเมืองเราเปนหลายชาติปนกัน มีลับเจคลับแปะรุงรัง ได้ดูที่ทำนบน้ำกาลิมาศของเขาดีอยู่ คันริมตลิ่งไม่สู้สูง ได้เห็นลำน้ำนี้เองที่กัศตะโสโนสูงมากถึงต้องบีนขึ้นไปดู กลับมาโฮเตล ราว ๕ ทุ่ม

สุระบายยา

วันที่ ๔ กรกฎาคม ร, ศ, ๑๒๐

ตรงกับวัน ๕ ๗ ๘ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จ, ศ, ๑๒๖๓

เวลา ๒ โมงเช้าออกจากสเตชั่น แอส์ซิสตันต์เรสิเดนต์มาส่งถอยหลังขึ้นไปเลี้ยวทางไปบังสะรวน ระยะนี้รถอยู่ข้างคับขังมากต้องหยุดบ่อย ๆ เรื่องประทุกอ้อยทั้งสิ้น ไปถึงบังสะรวนเวลา ๓ โมงเศษ มิศเตอรเวดเลตพี่ชายเวดเลตซึ่งมาอยู่กับเราเปนเรสิเดนต์ แอส์ซิสตันต์เรสิเดนต์ ระเด่นมาศอธิบดี ชื่อสุคันโธเปนพวกมังกุนคโรซึ่งเคยพบแต่ก่อนมารับ ขึ้นรถตรงไปที่ประเสบันที่เดียว ประเสบันหลังนี้ที่เราเคยมานั่งแต่ก่อน ซึ่งได้กล่าวเมื่อไปปวเรศโยครั้งหนึ่งนั้น มีพวกที่จะแห่สะสะนันมาสมทบพวกเราที่นี่แห่ไปด้วย เมื่อไปพ้นโฮเตลมาริน ซึ่งเราเคยมาอยู่แต่ก่อน แตเคยเรียกกันว่าลับมาริน เพราะพื้นต่ำกว่าถนน ไปหน่อยหนึ่งก็เลี้ยวขวา เปนทางย่อมลงคือทางเดิม ทางตรงไป

นั้นไปโตซาร์ พอสิ้นทางนักถึงอาดูนอาดูนที่ตั้งประเสบันนั้น แต่ดูซ่อมแซมเรียบร้อยดีมาก พบเม็ยแลดูกเรสิเดนต์แลระเด่นอธิปติอายุคอยอยู่ที่นั่น เพราะเหตุที่มิศเตอรเวดเลตเตรู้ว่าเราไม่ชอบช้า ๆ ไปเร่งกันยังไรเร็วกว่าแต่ก่อนมาก ส่วนการเลี้ยงก็เลี้ยงไป ส่วนสะสะนันก็ลงมือไม่ต้องรอคนละที่ การเริ่มต้นนั้น คือพวกเวโดโนจามาศประมาณร้อยคนแต่งตัวสวมสนับเพลานุ่งโดโตีดสวมโกดุก ตัวทาขมันเหลืองเพียงคอหน้าไม่ทา สวมพวงมาลัยตัว แต่ที่เปนตัวนายบางคนใช้เสื้อเหลืองแทนขมัน ขี่ม้าผูกเครื่องอย่างยาวาคล้ายเครื่องม้าไทย ผ่านหน้าผ่านท้ายบังเหียนมีดาวผูกผู้จามรีมีผนังข้าง แต่ไม่เปนผนังใหญ่อย่างพม่า ใช้รูปเว้ากลางคล้ายเขนหนัง ถือทวนฤาไม้ยาว ๆ หุ้มผ้าติดภู่มายืนคอยอยู่ข้างสนาม ระเด่นอธิปติเข้าไปในบ้าน พอกำมะลังทำเพลงขึ้นมีคนผู้ชายผู้ใหญ่ ๆ แต่งตัวไม่ได้สวมเสื้อมีแพรแถบเฉียงบ่าข้างซ้ายผืนหนึ่ง ข้างขวาผืนหนึ่งมารัดที่เอว รำพ้อนออกมาข้างหน้า ๓ คู่ แล้วระเด่นอธิปติเดินกั้นร่มมีบ่าวถือเครื่องยศตามมาช้า ๆ จนถึงหน้าประเสบันที่เรานั่ง ระเด่นอธิปติมายืนที่นั่นเดชะขออนุญาตที่จะลงมือเดินสะนันนัน เมื่ออนุญาตแล้วถอยกลับออกไป คนที่รำ ๓ คู่นั้นก็รำนำออกไปจนถึงประเสบันอีกข้างประตูหนึ่ง ระเด่นอธิปติขึ้นม้า ๆ นั้นเปนม้าดำงามดี กำลังเปลี่ยนเพลง ระเด่นอธิปติชักม้าออกหน้า ม้าเต้นตันดั๊กตามจังหวะกำมะลัง พวกเวโดโนทั้งหลายนั้นก็ชักม้าเต้นตามกันมาเปนลำดับจนไปรอบอาดูนอาดูน มาถึงที่

ประเสบันแรกออก ระเด่นอธิปติลงจากม้า แต่นี้ต่อไปพวกเวโดโน ชักม้าเต้นเข้ามาทีละคู่ แล้วหยุดรำทวนที่หน้าประเสบัน แต่การรำทวนคราวนี้มีอยู่สักสองคู่เท่านั้น นอกนั้นปะเปะเกะกะกันไปมาก เลวกว่าคราวก่อน เขาว่ามีเวลาที่รู้ตัวน้อยนักไม่ทันซักซ้อม เมื่อคราวก่อนนั้นมีเวลาที่เราขึ้นไปอยู่บนโตสารีหลายวันได้ซ้อมกันเต็มมือ พวกเวโดโนที่อยู่ไกล ๆ ครั้นนึกมาไม่ทันม้าจึงได้น้อยไป เมื่อรำทวนหมดแล้ว คราวนี้ออกม้าห้อ คนที่มาดูอยู่ข้างจะเกรียวกราวโห่ส่ง บางคนก็พลัดตกม้า ในการที่พวกตัวนายไปคอยอยู่ริมสนามข้างหนึ่งนั้นมีบ่าวกันร่มให้สลอนไปทั้งนั้น ในเวลาที่หยุดพักคราวหนึ่ง ๆ มีการเล่นชิงจังหวะที่หน้าประเสบัน คือคนวิ่งกระสอบแข่งกันผูกบั้นเอวติดกันดึงเย่อไปคนละทางเปนต้น ของรางวัลนั้นเล็กน้อยนิด แต่การเล่นเช่นนี้ก็เปนเรื่องมีมูล แต่เปลี่ยนเปนอย่างฝรั่งพอให้ฝรั่งสนุกบ้าง ครั้นเมื่อพักหายเหนื่อยเปนที่เรียบร้อยกันดีแล้ว ระเด่นอธิปติกลับขึ้นม้าเต้นผ่านหน้าประเสบัน พวกเวโดโนทั้งปวงก็ตามไป เดินตามริมสนามจนไปถึงที่ตรงหน้าประเสบันข้ามก็ลงจากม้าพร้อมกันหมด คนพ้อนทั้ง ๓ คู่ก็พ้อนนำระเด่นอธิปติเดินออกหน้า พวกเวโดโนถือทวนเดินตามหลังมาเปนหมู่ทั้งหมดด้วยกันจนถึงใกล้ประเสบันพอสมควร ระเด่นอธิปติพูดเปนคำถ้อนรับแลให้พรอยู่ข้างจะยืดยาวเพราะแกช่างพูด เรสิเดนต์แปลเปนภาษาอังกฤษ เราตอบภาษาอังกฤษ แลเรสิเดนต์แปลเปนภาษามลายู ระเด่นอธิปติแปลเปนภาษามัททุริศ เมื่อจบลงแล้วพวก

เหล่านั้นร้องขึ้นพร้อมกันเป็นเสร็จการสะนันนัน

สะนันนันนี้เป็นของคู่กับกระบัก แต่ก่อนมาพวกหัวเมืองทั้งทั้งแว่นแคว้นต้องขึ้นไปเฝ้าประยูคือเจ้าแผ่นดิน ซึ่งเวลาเมื่อยังถือศาสนาฮินดูอยู่ เรียกดังนั้นตลอดมาจนถึงเป็นสุสุหุนัน อยู่ตามประเสบันซึ่งทำไว้รอบอาณูนอาณู ครั้นเมื่อเสร็จการกระบักแล้วก็มีสะนันนัน เป็นการตรวจพลใหญ่ครั้งหนึ่ง การพระราชพิธีกระบักนั้นตรงกับพิธีออกสนามต่อรดแจกแลพระราชทานหมาก ซึ่งมีในกฎมณเฑียรบาล เมื่อเสร็จการออกสนามแล้วก็มีสระสนาน เดินช้างเดินม้าเดินพล มีขุนนางผู้ใหญ่ขี่ช้างขี่ม้า มีผัดช้างน้ำมันม้าห้อ คำว่าสระสนานที่เราแปลกันว่าอาบน้ำอย่างสวย เห็นจะมาแห่งเดียวกับสะนันนันแน่ไม่ใช่ภาษาไทย แลเวลาสระสนานแล้วก็มีมวยเหมือนกันด้วย ธรรมเนียมนี้คงจะมาจากอินเดียพร้อม ๆ กันกับเรื่องที่ถึงได้ใกล้เคียงกันนัก กระบักสองคราวคงจะเป็นตรุษคราวหนึ่งสารทคราวหนึ่ง เมื่อถึงสาสนาแขกก็เติมออกบวชอีกคราวหนึ่ง แต่ครั้นชั้นหลังเมื่ออาณาเขตรแลอำนาจร่อยหรอลงวิถีนัดาไม่ไว้ใจในการที่ประชุมหัวเมืองจึงได้ห้ามเสีย แลให้เลิกสะนันนันซึ่งเป็นการประลองยุทธทำให้คนใจกล้าหาญนั้นเสียด้วย คงให้มีอยู่แต่กระบักประชุมคนที่ใกล้ ๆ ส่วนแถบข้างเมืองบัสสะรวนนั้นเขาไม่ห้าม เพราะเหตุที่ไม่เป็นสถักสำคัญอันใด จึงคงมีสะนันนันอยู่ในเวลากระบักเสมอจนทุกวันนี้ เมื่อเสร็จการสะนันนันแล้วเข้าไปกินเข้าในบ้านริเยนต์ อาหารที่กินนั้นหาไปแต่สุระบายยา มีผู้หนึ่งซึ่ง

แต่ก่อนเปนคนครัวของกริม ตั้งประมูลกันอยู่นานมาแล้ว มาทำการบูปตินที่นี่อยู่ข้างจะใหญ่ แต่แปลกที่บัณฑโปไม่ได้หันหน้าออกตรงประตู หันหน้ากลับไปอยู่ทางหนึ่ง กินกำแพงสองตอน บัณฑโปโตพอใช้ มีเรือนรัฐบาลทำให้อยู่หลังหนึ่ง กินเข้าที่กลางบัณฑโป กำมะลังวันนี้มีกระจับปี คำที่เรียกกระจับปีนั้นพวกยาวาเรียกเหมือนกัน แต่จับเปนจาบเปนกระจาบปี กินเข้าแล้วไปบ้านเรสิเด้นต์ซึ่งอยู่ทางไปโตซารี ต้อนรับแขงแรงดีแต่งดีกว่าแต่ก่อน ไปดูที่อาบน้ำว่ายได้ซึ่งเขาทำไว้ในเรือนแถว ว่าเคาวเนอเยเนราลเมื่อไปโตซารีเคยอาบ แต่เวลาไม่พอไม่ได้อาบฤๅไม่ทันนั่งด้วยซ้ำไปต้องกลับรถไฟ แต่เช่นนั้นก็เกินกำหนดไปครึ่งชั่วโมง ได้ออกต่อ ๓ โมง ๔ โมงเศษถึงสุระบายยา แอสซิสตันเรสิเดนต์มาคอยรับอยู่เหมือนกัน ชากลับแวะที่ห้าง ต่อ ๕ โมงจึงได้กลับไปที่อยู่ ต้างหน้าเปลี่ยนเลื้อไปที่โรงพยาบาลตามซึ่งเขาอยากให้ไป แต่ที่จริงเราก็เคยเห็นแล้ว โรงพยาบาลนั้นตั้งอยู่ใกล้หนทางที่มาสเตชั่น เปนตึกสองชั้นสามชาด้านหน้าเว้นเปนรั้วเหล็ก ในหว่างตึกมีต้นไทรใหญ่ ๔ ต้น ข้างในมีเรือนเตี้ยหลายหลัง โรงพยาบาลนี้ตลอดลงไปถึงแม่น้ำ คนไข้ก็มีน้อย แลไปแห่งใดเราก็รู้จักเสียแล้ว แลบอกล่วงหน้าไว้ได้ ผู้ที่นำก็ออกชื่เกียจๆ เราก็ออกชื่เกียจเพราะมันไม่มีอะไรแปลก ดูสักครึ่งชั่วโมงเท่านั้นก็ได้กลับกินเข้าที่บ้าน มาถึงสักครู่หนึ่งได้ยินเสี่ยงโอโตมะติกคาร์แล่นมาหน้าเรือน ให้นายโปลิศที่อยู่ประจำไปตามจับมาดู ได้ตัวอีตานายห้างตึกสองชั้น

เปนผู้ขี่ เอามาพิจารณาทั้งอยู่ที่หน้าเรือน ลองเบิดลองบีดลองเดินต่าง ๆ รวมใจความว่ายังไม่เปนการที่แล้ว ที่แล้วสำเร็จดีคือต้องติดไฟด้วยน้ำมันบีโตร์เลียม ให้หมุนเครื่องไฟฟ้ามีไอพ่นพู่อยู่ที่ใต้รถเสมอ เครื่องไฟฟ้านั้นถ้าบีดเสียกว่าจะเบิดให้เดินได้อีกช้า เพราะฉนั้นถ้าจะหยุดครู่เดียวยามเดียว ต้องปล่อยให้อ้ายเครื่องไฟฟ้าเดินกรูดอยู่เสมอ เปนแต่บีดไม่ให้รถเลื่อนจากที่ รถนั้นดันส์เทื่อนมาก[๑] เวลาออกเดินไปบางทีก็มีกุกกักอะไรนิ่งเสียก็ได้ เจ้าของอยากขายเต็มที่ถึงกับได้อ้างว่ากิงออฟโซโลได้ซื้อไปคันหนึ่งแล้ว เราว่าช่างเถิดเราเปนกิงออฟสยามยังไม่ดีกว่าที่เรายังไม่ซื้อ

ยกยา

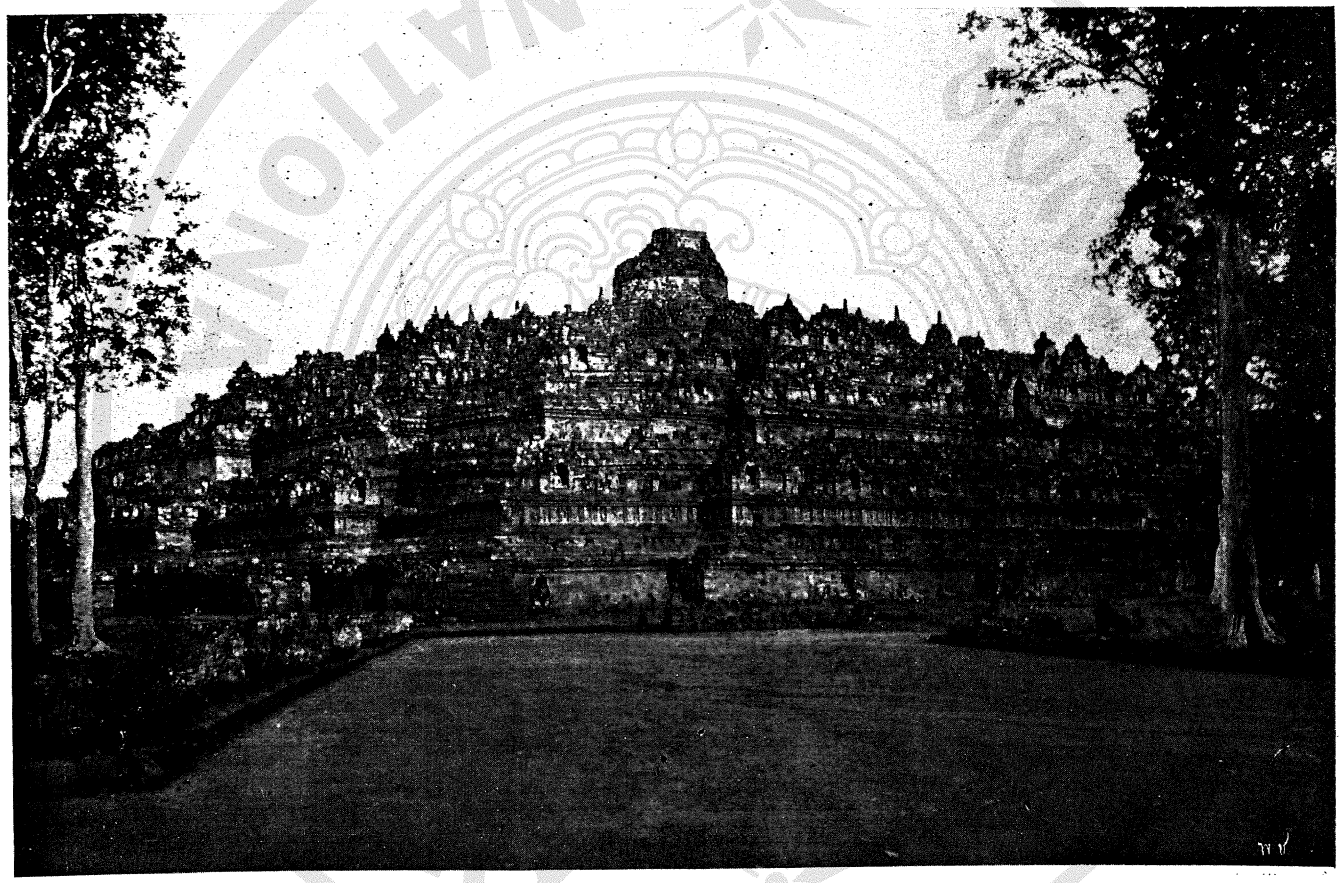
วันที่ ๕ กรกฎาคม ร, ศ, ๑๒๐

ตรงกับวัน ๖ ๗ ๘ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จ, ศ, ๑๒๖๓

ฤกษ์นี้แต่ตี ๑๑ ค่อนจะอยู่ข้างเช้าเต็มที่ ผู้ที่มารับมาส่งที่สุระบายยานี้เสียดรานน้อยกว่าทุกหมด เพราะผู้บังคับการทหารไม่ได้ไปรับที่โรงพยาบาลเลยไม่ให้ ให้แต่แอส์ซิส์ตันเรสิเดนต์กับผู้รักษาโรงพยาบาล เดินทางวันนี้จืด เพราะกลับไปตามทางที่มาวันนั้นเอง ร้อนจัดฝุ่นก็มาก รถเราพ่วงปลายเปนควันกลุ้มไปทั้งนั้น เลยหนีไปอยู่

---

๑ รถนั้นเปนรถโมเตอคาร์ชั้นแรกมีชื่อ

รูปพระเจดีย์บุโรบุโด

รถเพื่อศึกษาตามธรรมเนียม กำลังกินเข้ากลางวันรถถึงโซโล พบสุสุหุนันลงมาอยู่เสร็จแล้ว ต้องลุกขึ้นตั้งตัวติดคอเลื่อกินน้ำแล้วก็ลงจากรถไฟไปหาสุสุหุนันทั้งเหงื่อพลั่ก ความจริงไม่ควรจะเผลอไผลเช่นนั้น เพราะสุสุหุนันเองได้บอกว่าจะลงมาคอยรับที่รถไฟเวลาผ่านมา แต่มิศเตอร์เวลเลศเตเห็นป่วยการเวลา ไปพิกัดอัตราให้พวกรถไฟหยุดแต่ ๑๐ มินิต แล้วเชื่อเสี่ยว่าสุสุหุนันรู้ว่าเวลาน้อยคงไม่มา เราเป็นผู้ได้เถียงเองว่าถึงน้อยก็มาเพราะเคยเชื่อใจกันว่าสุสุหุนันแกเป็นคนอยากคบเพื่อนคบฝูงมาก แต่ไม่ใช่เป็นคนขี้เกียจไม่ใช่เป็นคนช้าโดยปรกติ การที่ช้านั้นเป็นช้าตามธรรมเนียมเพื่อจะให้เป็นการงดงามเท่านั้น ไม่เหมือนสุลต่านยกยาซึ่งเป็นคนแก่ ขี้เกียจแต่ไม่ชอบคบใครจริง เดี๋ยวนี้ผิดกันนิดเดียวแต่สุสุหุนันแกพูดน้อย ๆ สุลต่านแกไม่พูดจึงทำให้คนเห็นว่าสุลต่านดีกว่า ที่จริงเราอยู่ข้างชอบสุสุหุนันมาก ถึงจะมีอะไรขลุก ๆ ขลัก ๆ ก็เป็นตั้งใจดีทั้งนั้น การที่เกิดไม่ทันรู้ตัวขึ้นวันนั้น เป็นด้วยเผลอไม่ได้เลยหนทางว่าจะจวนถึงฤๅยังเท่านั้น สุสุหุนันแต่งตัวนุ่งกายน์จีบไม่ได้หยักรั้ง ไม่ได้สวมถุงเท้าสวมแต่เกือกบั๊ก ใส่เสื้อเชิ้ตเสื้อกั๊กเสื้อแย็กเก็ตสั้นอย่างอินนิงเดรส์ไม่มีหางสวมสายสพายข้างใน วันนี้เป็นวันแรกที่เด็กสายสร้อย โพกผ้าสายมีดอกเพ็ชร์เหน็บที่แสกหน้าผ้าโพกดอกหนึ่ง ทัดหูสองข้าง สวมแหวน ๘ วง เรดิเดนต์ก็แต่งอินนิงเดรส์ติดตรา พวกปเงรันแอระเด่นอริปติมาพร้อมกันทั้งหมด ยกเลี้ยงน้ำชา มีแต่เลี้ยงบุหรี่แลเหล้าเพราะเวลาจอ

แจ ได้ความว่าไปบ้านเรสิเดนต์ก่อนแล้วขี่รถมาด้วยกันกับเรสิเดนต์ การที่ไปบ้านเรสิเดนต์นั้นไปในการให้พรที่ถูกเรสิเดนต์ไล่หนังสือได้

ออกจากโซโลต่อมาถึงยกยาเวดาบ่าย ๓ โมงครึ่ง สุลต่านแต่งเต็มยศทหาร เรสิเดนต์แต่งเต็มยศ เรสิเดนต์คนนี้เราเคยรู้จักที่มะกาสังเมื่อครั้งก่อน ปักกุอาลัมวังหน้าบอกป่วยมีแต่ปเงรันอธิปติมังกุนคโร ที่เรียกว่าเคราน์ปรินซ์ ปเงรันอธิปติมังกุภูมิ น้องชายสุลต่านวังหลัง ปเงรันเบียก ปเงรันอทินะกะโร แลปเงรัน ๆ อื่น ๆ ที่เป็นลูกชายเป็นอันมาก แอสซิสตันเรสิเดนต์ก็เป็นคนเคยรู้จักกันมาแต่ก่อน เคยพบที่สุราบายาแต่ครั้งก่อน ระเด่นอธิปติที่เคยเรียกว่างูน้ำเงินแต่ก่อน เพราะแกคาดเข็มขัดมีขอพกเป็นรูปงูลงยาสีน้ำเงิน อันเป็นพ่อของรตูก็ตายเสียแล้ว ระเด่นอธิปติคนใหม่นี้ว่าเป็นพระญาติวงศ์ของสุลต่าน แต่มืดเต็มที่ไม่เห็นออกหน้าออกตาเป็นแต่มาเที่ยวนั่ง ๆ อยู่กลางดิน ไม่เห็นสุลต่านนำให้รู้จัก ตัวแกเองก็ยอมเป็นสกันต์ไม่เห็นเข้าหมู่ฝรั่งมังค่า เที่ยวส่ายนั่งมืด ๆ อยู่ตามประสีประสา อันที่จริงก็ไม่มีอะไรจะทำเหมือนที่โซโลด้วย เพราะเขตรแดนก็เล็ก สุลต่านก็ปล่อยให้ฝรั่งเสียมาก ระเด่นอธิปติตั้งไปกระนั้นเองไม่ได้บังคับการงานอันใด สุลต่านนั้นก็ยังคงหน้าตาเป็นสุลต่านอยู่ตามเดิมไม่เห็นแก่ลง แต่เคราน์ปรินซ์ผอมแก้มตอบไปมาก เขากล่าวกันว่าแกเชดานัก นอกจากพวกเจ้าของเมืองเหล่านี้ก็มีอาจารย์ทั้งหกอยู่ ๒ คน คือดอกเตอร โกรนแมนต์แลมิศเตอรราฟ ซึ่งตั้งให้เป็นน้องชายเพราะเหตุที่แกขัด

คอกันอยู่เปนนิตย์ ที่ยกยานั้นพวกฝรั่งไม่ใคร่มีความเกรงใจเพราะสุดต่านแกอ่อน บังคับให้เดิกพระราชพิธีเสียดูอะไรทั้งสิ้นเห็นเสียเวลา จับมือพูดกันสองสามคำก็ขึ้นรถไปโฮเตล รถที่ไปนั้นเปนรถแฉนดอของสุดต่านแต่เก่าแผ่นดินพระนั่งเกล้า[๑] หุ้มแพรเข้าไว้ใหม่เผยิบผยาบบีดประตูไม่ใคร่จะอยู่ตามแบบรถในชวาทวีป มีทหารแห่เหมือนที่โซโลตรงไปโฮเตลตุกกู คราวก่อนนี้มาที่ยกยาก่อนจึงไปโซโลก็ยังซึ่งขังพอใช้ คราวนี้ไปโซโลแล้วจึงได้มายกยาดูเจียบเหงาโรเรร่องแร่งไม่เปนเรื่องที่เดียว ดูเมืองต่อเมืองจะเด็ดกว่ากันสักสี่ห้าเท่า ถนนก็น้อยโฮเตลก็เน่า

ย่ำค่ำไปเยี่ยมเรสิเดนต์ เรสิเดนต์ก็มีนเต็มท์ ตั้งพิธีรับรองหง่อย ๆ ตามเรื่อง ผู้บังคับการทหารที่นี่ตัวจริงไม่อยู่ ผู้แทนนั้นเปนแต่เพียงนายร้อยโทเท่านั้น เปนคนหนุ่มเด็ก ๆ แต่ท่าทางอยู่ข้างจะเปรี้ยว ยังไม่รู้จักที่จะไว้วางตัวให้เปนสุภาพยังไรได้ เวลารับแขกที่เรสิเดนต์ ๆ ก็ไม่ใคร่จะพูดอะไร ใครนึกจะพูดได้ตามชอบใจ พูดอะไรกับเรสิเดนต์ท่านอาจารย์ทั้งหกตอบแทนเสียเปนพื้น ตรงไปก็ตรงกลับมาไม่ได้แวะเวียนแห่งใดต่อไป

เวลายามครึ่งเข้าไปในกราตน ลักษณหนทางเข้ากราตนที่เมืองนี้ไม่เหมือนกันกับที่เมืองโซโล คือตั้งแต่โฮเตลตุกกูที่เราอยู่แลไปเขา

---

๑ เปนคำอุปมาว่าเก่าหลายสิบปี

ไม่กี่มากน้อยก็ไปถึงหลักเขตรของเมืองยกยา ไปที่สุดปลายถนนข้างซ้ายมือเปนกราตน ถนนสายนี้ตรงแลกว้างงามดี มาคราวก่อนเห็นกำลังทำท่อ คราวนี้มีทางคนเดินสองข้างทำแล้ว แต่ไม่มีเย่าเรือนตึกรามอันใดมากขึ้นกว่าแต่ก่อนเลย มีร้านเจ๊กโดยมาก เมื่อใกล้กราตนเข้าไปอีกหน่อยหนึ่งเปนบ้านงูน้ำเงินซึ่งมีกำแพงยืดยาวมาก ตรงช่องประตูที่จะเข้าไปเปนประตูคั่น ๆ เข้าไปสักหกเจ็ดชั้นจึงได้ถึงเรือน ไม่โทรมแต่เมื่อแลดูริมกำแพงเช่นแต่ก่อน เดี๋ยวนี้ถึงตรงประตูก็ดูเปนวังร้าง งูน้ำเงินคนใหม่เห็นจะไม่คิดแข่งโซโลอย่างแต่ก่อน งูน้ำเงินคนเก่าแกออกแข่ง ๆ ดูยังมีพยายามที่จะทำยศฤๅทำความดีอยู่มาก ถัดนั้นไปก็ถึงมิวเซียมแลบ้านเรสิเดนต์ ซึ่งอยู่ตรงกันข้ามกับป้อมทหารในที่สุดริมประตูกราตนมีคลับซึ่งเคยมีเต้นรำเมื่อเรามาครั้งก่อน ประตูอาลูนอาลูนในระหว่างชั้นนอกกับชั้นในมีบ้านฝรั่งเข้าไปอยู่ เขาว่าบ้านคอมมานเดอขึ้น ซึ่งเปนผู้มีชื่อเสียงอยู่ในเมืองนี้ ฤๅนั้งกล่าวว่าคือตัวสุลต่านแท้ ตาขึ้นคนนี้เดิมเปนทหารที่เรียกว่าไลฟการ์ด ในกาลครั้งนั้นสุลต่านคนนี้เปนลูกเมียน้อย เปนที่ปเงรันเปี่ยก สุลต่านพ่อไม่มีลูกกับรตู จึงได้ยกมารดาสุลต่านคนนี้ขึ้นเปนรตู สุลต่านคนนี้เดี๋ยวนี้ก็ไม่ได้เปนลูกใหญ่ของรตูนั้นด้วย แต่จะเปนเพราะเหตุไรพี่ชายออกเสียคน ๆ จึงได้ยกสุลต่านคนนี้ซึ่งเปนลูกที่สองขึ้นเปนสุลต่าน พวกปเงรันทั้งปวงอยู่ข้างกระด้างกระเดื่อง มีปเงรันผู้หนึ่งเปนหนักดินบีนตออย่างไรต้องถูกจับเอาไปขังไว้ในกราตน แต่ไม่ได้ควบคุมกัน

แขงแรง คบพวกเพื่อนที่เปนคนพาลได้มาก พากันหนีออกไปตั้งซัดแขงแล้วยกเข้ามาตีกราตน คอมมานเดอขึ้นเปนผู้พาสุดด่านหนึ่พ้นจากอันตรายแล้วยกไปปราบปรามจับตัวปเงรันผู้นั้นได้ สุดด่านจึงนับถือไว้เนื้อเชื่อใจเปนผู้สำเร็จราชการอยู่ในกราตนสืบมาจนกาลบัดนี้ เมื่อเคาวเนอเยเนราลคนใดมาก็มีความเมตตายกย่อง เพราะเปนคนซื่อตรงต่อชาติของตัวด้วย ซื่อตรงต่อสุดด่านด้วย

เมื่อเข้าประตูชั้นที่สองไปถึงอาฐนอาฐนย่อมกว่าอาฐนอาฐนที่โซโล แลพื้นแผ่นดินก็ไม่เสมอตลอดออกรก ๆ ประเสบันรอบนั้นก็ปุปะรุงรัง วัดก็เล็กดีแต่ต้นไทรเท่านั้น ไม่ได้เข้าด้านเหนือหลังส์ติงเกดเหมือนที่โซโล ไปตามขอบอาฐนอาฐนข้างตวันตกแล้ว จึงเข้ากำแพงกราตนซึ่งเปนกำแพงหนา หลังกำแพงนั้นเปนโรงม้าโรงรถ แล้วจึงเข้าไปตามทางหว่างบ้านเรือนที่เกะ ๆ กะ ๆ ต่าง ๆ อย่างโซโล ก่อกำแพงกันตลอดหนทางเหมือนกัน แต่กำแพงนั้นเปนอย่างออกแขก ๆ บ้างเว้าเปนเพื่องไม่สู้สูง ตรงเข้าไปแล้วเลี้ยวซ้าง ซ้าย แล้วจึงเลี้ยวขวาหน่อยหนึ่ง แล้วจึงเลี้ยวซ้ายไปถึงหลังส์ติงเกด เข้าประตูด้านเหนืออย่างเดียวกันกับที่โซโล คอมมดันขึ้นออกมาคอยรับอยู่ที่ลงรถพาเข้าไปในประตู พอถึงประตูปเงรันอธิปติมังกุภูมิ ปเงรันเปิยกมารับแล้วก็พบแถวปเงรันทั้งปวงจับมือตักบาตร แล้วจึงถึงเคราน์ปรินซ์กางกรมาให้จูงเราก็ยื่นมือให้ คราวนี้ไม่ได้เกิดถ้อย

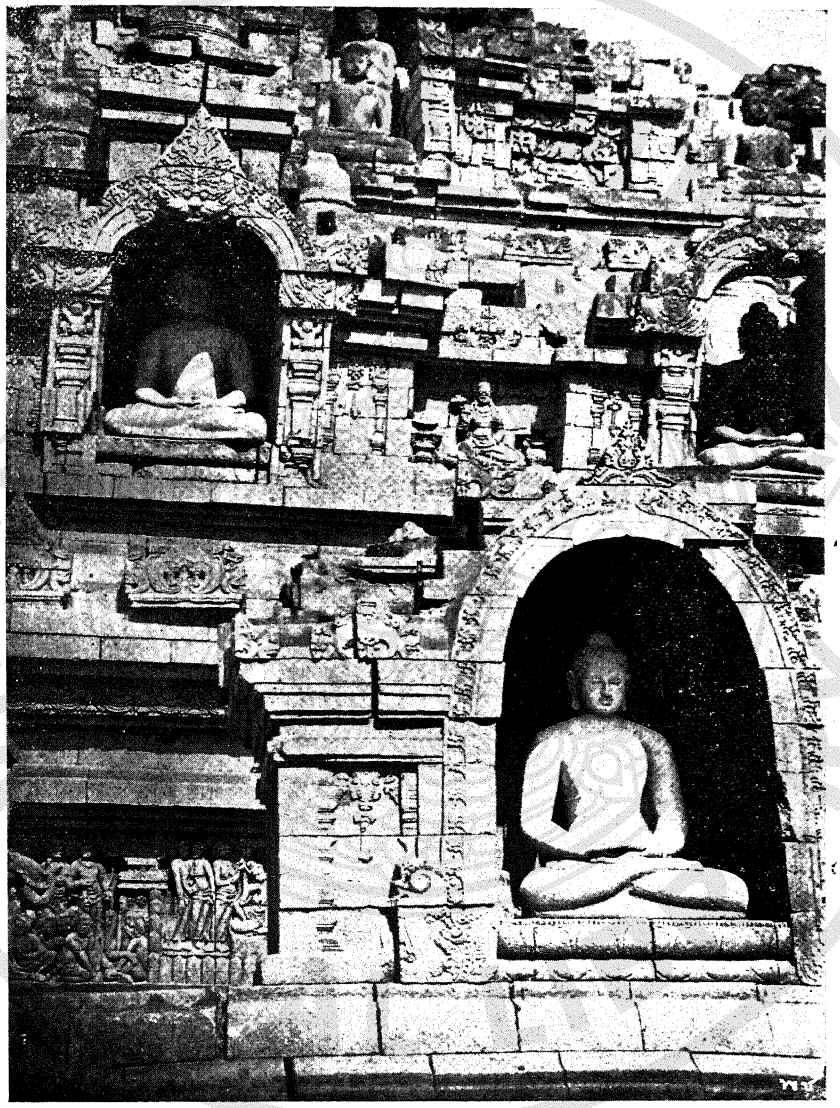
ร้อยความดี[๑] พากันเดินเข้าประตูชั้นในไปจนถึงหลังขวางหน้าบัณฑโป สุลต่านแลเรสิเดนต์ออกมาคอยรับอยู่ที่นั้น สุลต่านแต่งตัวซ้ำเหมือนเมื่อเช้าพาขึ้นไปพบรตูประไหมสุหรีแลเจ้านายผู้หญิงมีลูกสาวทั้งกองโตออกมาจับมือตักบาตรแถนั่งที่ ที่นี่เขาตั้งเก้าอี้ยาวหัวชนกันอยู่ตรงกลาง เรานั่งหัวเก้าอี้ข้างขวาสุลต่านนั่งหัวเก้าอี้ข้างซ้ายเคียงกัน เรสิเดนต์นั่งเก้าอี้เคียงกับสุลต่านต่อออกไปข้างซ้าย แล้วถึงเก้าอี้กรมดำรง ต่อไปเคราน์ปรินซ์แล้วเจ้านายนายทหาร พวกเจ้านายที่เด็กทลากอยู่นั้นตกลงเปนเขารู้ท่วงที่เห็นจะมาเกิดความจึงได้กันเสียคงมาแต่เมียแลลูก เรสิเดนต์กับเมียนายทหารนั่งนอกแถว ฝ่ายข้างขวาที่เรานั่งนั้นเก้าอี้เรานั่งคนเดียว ต่อไปรตูผู้หญิงนั่งตามลำดับ ตั้งต้นเลี้ยงน้ำชาแลบุหรี่เหล้าตามเคย สุลต่านพูดจาเปนเรื่องเปนราวเล่าธรรมเนียมยาวา แกติดกาโละเสมอ เหมือนอย่างกับคนที่พูดติดว่า “หากว่างั้นหากว่างั้น” พูดช้า ๆ เข้าใจง่าย ต่อการเลี้ยงทั้งปวงสำเร็จสุลต่านจึงร้องสั่งไปให้เรียกพิณพาทย์เข้ามาตั้งที่หลังขวางเด็ก สุลต่านก็อธิบายตามเคย. ว่าถ้าหากว่าปรกติต้องลงไปเล่นที่หลังขวางยาว

---

๑ ประเพณีในราชสำนักชวา ต้องจูงกรจึงเปนการรับรองอย่างเคารพ แลผู้น้อยต้องจูงกรผู้ใหญ่ เมื่อเสด็จยกยาครานก่อนพอเสด็จเข้ากราดนปเงรันคนนี้กางกรเข้ามารับหมายจะจูงสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เวลานั้นยังไม่ทรงทราบประเพณีที่จูงกร เห็นจะมาจูงพระองค์อย่างเดียก็ไม่ทรงยอมให้จูง เปนเหตุให้ปเงรันหน้าซีดตกใจหมายว่ากริว

แต่เห็นว่าไกดนักจะทอดพระเนตรไม่ถนัด จึงให้ขึ้นมาเล่นบนบั๊ณฑโป แลอธิบายถึงเรื่องพิณพาทย์ ด้วยคิดประสมแตรวงเข้าด้วย ทั้งเครื่องพิณพาทย์ที่นี่ก็ไม่เหมือนกับโซโลเครื่องอย่างเก่า หล่อหนาดีหนัก ๆ ได้เสียงจึงดัง ที่โซโลนั้นเขาแผลงอย่างใหม่ใช้เครื่องบาง ๆ เคาะแรงเข้าก็แตก เพราะฉนั้นเขาจึงได้ดีเบา ๆ ข้อนี้เปนความจริง ที่โซโลถ้าดูเวลาดีเหมือนเคาะเล่นตามบุญตามกรรมไม่ได้แข็งข้อ ที่นี่ตั้งข้อดำแต่ที่จริงมันก็ไปคนละอย่าง ที่นี่ฟังดูก็ถึงอกถึงใจออกเพราะ แต่ที่โซโลฟังก็ดูเยือกเย็น ฝรั่งบางคนก็บอกว่าไม่ชอบพิณพาทย์ดังหนวกหู บางคนก็ว่าที่โซโลเสียงมันอ่อย ๆ ไม่เปนพิณพาทย์ราตโพนดีเลยไม่ได้ที่นี่ค่อยเปนเสียงพิณพาทย์ฟังเพราะ ความคิดเห็นต่างกันอยู่ดังนี้ เมื่อพิณพาทย์มาถึงที่แล้ว มีโหมโรงหน่อยหนึ่งแล้วให้ครูเสกอะไรกันครื้นคราน ๆ พอเสร็จการเสกนั้นแล้วอ่านยอพระเกียรติ สุดต่านอุล่าห์เล่าเรื่องอ่านยอพระเกียรตินั้นให้ฟังทั้งสองคราว เปนใจความว่า ในกาลครั้งหนึ่ง เจ้าแผ่นดินซึ่งเปนต้นตระกูลของแกแต่ครั้งยังตั้งเมืองอยู่ปกาโลงัน ชอบยกทัพไปปราบปรามข้าศึกศัตรูมีชัยชนะทุกทิศ ได้ฝึกซ้อมทหารผู้หญิงไว้ ๔๐ คน เวลาไปทัพจับศึกทหารผู้หญิงนั้นไปด้วยก็เปนที่เลื่องลือว่าแต่เปนผู้หญิง (ทหารผู้หญิงนั้นได้ไปรบที่ไหนมีชัยชนะบ้างเราจำไม่ได้) บัดนี้ท่านผู้สืบเชื้อวงศ์ของเจ้าแผ่นดินองค์นั้นผู้ทรงพระนามว่ามังกุภูวโนเสโนปติอิงคโลโกอับดุรามันแดอะไร ๆ ผู้ได้รับเครื่องราชอิศริยาภรณ์นิทเทอแลนไลออนออเรนช์เซา แลมงกุฎ

สยาม (ถ้าถึงที่ตรงนี้สุดต่านชำเลืองตามายิ้มออกชื่อตรามงกุฎสยาม) จะได้เล่นเนื่องในการฝึกซ้อมทหารหญิงนั้นให้เป็นพระเกียรติยศ เป็นอันจบเรื่องกันเท่านั้น ครานั้นศิพณพาทย์เพลงช้า นางเสรมบีออกเราได้กล่าวไว้แต่ก่อนแล้ว ที่นี่เขาใช้เดินเป็นคู่ ๆ สองคู่ มีเถ้าแก่กำกับคู่ละ ๒ คนเดินเหมือนกัน ออกจากพระราชมณเฑียรมาขึ้นเฉลียงปั้นฑโป การที่เดินนั้นเดินช้า ๆ เหมือนเลื่อนลอยมา ตัวไม่กระดิก เมื่อถึงที่เฉลียงก็ไม่ได้เดินเลี้ยวใช้แปรแถวเหมือนทหาร คือเหมือนว่าจะเลี้ยวข้างขวาคู่หน้าเดินมาจนถึงที่จะเลี้ยว แล้วยักคอหันหน้ากลับมาข้างขวาเปลี่ยนคู่ คือ คนข้างขวาทั้งคู่หน้าคู่หลังกลับเป็นคู่หน้า คนข้างซ้ายทั้งคู่หน้าคู่หลังกลับเป็นคู่หลัง ต่อมาถึงเลี้ยวซ้ายอีกครั้งหนึ่งจึงแปรแถวกลับคงคู่เดิมดังนี้ทุกเวลาที่เลี้ยว เมื่อนางเสรมบีมาถึงกลางปั้นฑโปคู่หนึ่งได้คลานออกไปนั่งที่เฉลียง นางเสรมบีที่นี่แต่งอย่างโบราณ คือรัดกรอบหน้าเหมือนหน้าผ้า การที่รัดกรอบหน้านั้นเป็นการใหญ่มาก ต้องรัดไว้ถึง ๓ วันจึงจะเรียบ แลการซึ่งจะมาเล่นเสรมบีนั้นเล่าก็ต้องฝึกซ้อมมาก แลต้องทำอัดกิลมถานุโยค คือต้องอดน้ำกินแต่เด็กน้อยถึง ๕ วันเพื่อจะไม่ให้เหงื่อออกมากในเวลารำ การซักซ้อมคราวนี้ว่าได้ซ้อมเพียง ๘ วันเท่านั้น รัตูเป็นผู้ซ้อมเอง เพราะรัตูเคยเป็นเสรมบีมาแต่เด็ก วิธีรำนั้นก็ไม่ผิดอะไรกันกับบอโดโย แต่ที่นี่รำเร็ยบร้อยพรักพร้อมสม่ำเสมอดีกว่าโซโดแดมีกลเม็ดต่าง ๆ คือกระดิกนิ้วไม่ให้มือไหว กระดิกหน้าไม่ให้คอไหวเป็นต้น ยากที่จะ

พระพุทธรูปแลลายจำหลักฐานทักษิณพระเจดีย์บุโรบุโด

อธิบายให้เข้าใจ เตะชายไม่สู้ถีชายผ้าก็สั้น แต่ถ้าใคร ๆ แลเห็นก็เข้าใจได้โดยง่ายว่าดีกว่าโซโดเพียงไร ลงปลายก็ยิงปืน มีวิเศษขึ้นไปที่รำกฤชแล้วก็เป็นอันจบกันเท่านั้น ผู้ที่มารำทั้ง ๔ คนนั้นคนหนึ่งเป็นหลานลูกของลูกสุดต่าน อีกสามคนเป็นลูกของน้องสุดต่าน เมื่อเสร็จการรำเสร็มปี่แล้วก็เลี่ยงส่งอีกครั้งหนึ่ง เป็นธรรมเนียมของสุดต่านถ้าโต๊ะเด็กข้างหน้ายังไม่ได้ยกเป่นกลับไม่ได้ แต่ที่จริงโต๊ะไม่ได้ก็ดอันใดเลย พิณพาทย์ก็เป็นการใหญ่เหมือนกัน ทางที่จะมาก็ไม่เกี่ยวข้องกับพิณพาทย์ ตั้งอยู่ตามเดิมก็มาได้ เมื่อคราวก่อนเราเห็นอยู่เต็มที่ต้องไถลไปดูพิณพาทย์ แล้วก็กินมาได้คราวหนึ่ง คราวนี้ลองดูว่าจะยังคงกวดขันเช่นคราวก่อนฤาไม่ พอดูนางเสร็มปี่เดินกลับจนลับตัวแล้วพิณพาทย์หยุดนิ่ง ๆ ลองบอกดา แกตอบว่าเครื่องพิณพาทย์เขายังไม่ได้ยก แล้วก็ร้องสั่งไปให้ยกเครื่องพิณพาทย์ พอยกเครื่องพิณพาทย์ไปแล้วเสร็จก็นั่งนิ่ง ๆ อยู่เช่นนั้นอีก เราลองบอกดาอีกแกก็บอกว่าโต๊ะยังไม่ได้ยก แล้วก็สั่งให้มายกโต๊ะ ต่อยกโต๊ะไปเก็บเงียบหายไปสักครู่หนึ่งแล้วจึ่งได้กลับได้ ชากลับผู้ส่งก็เหมือนกับผู้รับ ในกราดนเมื่องยกยาคนไม่สู้น้อยกว่าคราวก่อนทั้งผู้หญิงผู้ชาย คือหมดด้วยกันไม่ต่ำกว่า ๓๐๐๐ คน เพราะสุดต่านแกใจดีฤายังไร พูดกันคนละคำสองคำเสี่ยงอึงซ่าห้ามไม่ใคร่ไหว แล้วสุดต่านต้องบอกตามเคยทุกวันว่าคนมากยากที่จะห้ามให้เงียบ แต่ไม่เห็นแกกริ้วกราดฤาสั่งให้ไปห้ามทนได้เฉย ๆ อยู่ดังนั้น ที่โซโดคนก็มากเหมือนกัน แต่ของเขาเงียบ

ไม่ได้มีเสียงเลย จะเปนด้วยการบังคับบัญชากันกวดขันกว่าที่นี่ กลับถึงโฮเตลเวลา ๒ ยาม.

ยกยา

วันที่ ๖ กรกฎาคม ร, ศ, ๑๒๐
ตรงกับวัน ๗ ๗ ๘ ค่ำ บี่ฉลูตรีศก จ, ศ, ๑๒๖๓

เช้า ๒ โมงขึ้นรถไฟไปที่สเตชั่นบรัมบานัน ตาโกรนแมนต์ไปด้วยสนทนากันไปตามทาง ถึงที่สเตชั่นขึ้นรถม้ากับลูกหญิงสุทธาทิพยเลตาโกรนแมนต์ไปทางไม่สู้ไกลถึงลงเดิน ไม่มีอะไรแปลกออกไปจากแต่ก่อนเลย ตรงไปขึ้นสถานพระอิศวรซึ่งเปนสถานกลาง นับว่ายังบริบูรณ์ดีกว่าสถานอื่น ๆ คือ อาจเดินโดยชั้นทักษิณได้รอบ พนักกำแพงแก้วซึ่งสลักเปนเรื่องรามเกียรติ์ยังเหลืออยู่มาก แต่ที่เขาจับตั้งขึ้นใหม่ไขว้เขวไปเสียบ้างก็มี เดินรอบทักษิณแล้วขึ้นดูในมณฑปด้านตวันออก เปนห้องทลุเข้าไปถึงกลางประธานมีรูปพระอิศวรใหญ่แต่ตั้งผิดฐาน อีกสามทิศเปนซุ้มเข้าไปอีกชั้น ๆ ทิศเหนือเปนรูปเทวฤาษีฤามหาฤาษีคือพระอิศวรจำศีล ทิศตวันตกเปนรูปมหาวิฆเนศวรมีอาการอย่างเดียวกับวิฆเนศวรสิงคหัศล้ำหรี ที่เชิญเข้าไปไว้ที่วัดพระแก้วแต่เล็กกว่ามากผีมือก็เลวกว่า ทิศเหนือเปนลูกนางกาลี ซึ่งเรียกว่าโลโรยองแกรง เปนที่พวกแขกนับถือมาก การที่มีซุ้มเช่นนี้ ถ้าจะอธิบายให้เข้าใจ คือ มณฑปศิลาที่สร้างในยาวานี้คงเปนไม้สิบสอง

ฤๅไม้ยี่สิบทั้งสิ้น แล้วกั้นห้องข้างในเท่าที่ผนังตรงไว้เปนห้องใหญ่สำหรับสิ่งสำคัญของมณฑปนั้น อิก ๓ ด้านที่เปนที่ย่อเหลืออยู่นั้นไว้สำหรับไว้รูปซึ่งไม่สำคัญซึ่งเราเรียกว่าซุ้ม การที่ทำนั้นก่อด้วยศิลาหนาอยู่ในคืบหนึ่ง กว้างราวศอกหนึ่ง ยาวศอกคืบฤๅสองศอกไม่เสมอกันทั่วไป ที่เปนลายหน้ากระดานบัวที่ควรจะสลักใช้สลักมีลักษณต่าง ๆ คือเทวรูปกับเทพธิดาประคองสองข้าง รูปเทวดานั่งแท่นเช่นนี้สำหรับที่เล็ก ๆ ถ้าที่โต ๆ สลักเปนเรื่องรามเกียรติ จับตั้งแต่หุงเข้าทิพย์ นางกากะนาสูรมาสลักเปนต้นไป ซึ่งตาโกรนแมนต์อธิบายได้พอใช้ แต่แกยังหลง ๆ อยู่มาก มิศเตอรราฟก็ไปด้วยสำหรับขัดคอเพราะรู้ต่อรู้เข้าไปโดนกัน ที่จริงตาโกรนแมนต์เห็นจะรู้มากกว่า แต่แกมักใส่ใจผิด แล้วก็กางร่มนั้นอย่างหนึ่ง อิกอย่างหนึ่งมักจะอี๋เมื่อคราวก่อนนี้โบดสัตวะเห็นที่ไหนไม่ได้ ชะช้าชะชากวันยังค่ำ แต่คราวนี้คงเหลือกำลังอีจัดอยู่แต่อูรานะเห็นที่ไหนต้องไปจับ ถึงจะสูงหน่อยก็ตู้บีนไม่ว่ารูปอะไร ๆ สุดแต่มีตุ่มอยู่ที่กลางหน้าผากแล้วก็ไปชี้อูรานะเปนพระพุทธเจ้าทั้งสิ้น อธิบายว่าเปนเครื่องหมายว่าเปนพระอาทิตย์ซึ่งแกไปได้มาจากไหนว่าพระพุทธเจ้านั้นเปนพระอาทิตย์ แต่คราวนี้ไม่ใคร่สนุก เพราะแกยอมเปนลูกศิษย์เราเสีย เรื่องช้างฤๅนาคก็ยอมราบไม่ใคร่จะมีอะไรเถียงกัน สถานพระนารายน์อยู่ข้างทิศเหนือ มีรูปพระนารายน์ตั้งผิดฐานเหมือนกันได้ชี้ไปดู แต่สถานพระพรหมซึ่งอยู่ข้างทิศใต้แดดร้อนหนักไม่ได้ชี้ เคยชี้แต่ก่อนแล้วมีหน้าพรหมอยู่ใน

นั้น สองสถานนี้เล็กกว่าสถานพระอิศวร แล้วมีสถานนนทรีย์อยู่ตรงหน้าสถานพระอิศวร งัวตัวนี้ใหญ่เขาทำงามดีมาก หน้าสถานพระนารายน์แลพระพรหมก็มีเหมือนกันลดย่อมลงมาตามส่วน แต่ไม่มีสิ่งสำคัญอันใด ดูเหมือนว่าแถวด้านข้างหลังจะมีขนาดเดียวกันอีกสักแถว แต่พังหมดจนศิลากองเป็นคันหาร่องรอยไม่ได้ พ้นจากเขตรสามแถวนี้ออกไปมีมณฑปเล็ก ๆ รายรอบอีก ๓ ชั้น แต่จมดินอยู่มากขุดขึ้นไว้แต่พอเห็นแถวหนึ่ง เขตรแดนเมืองโซโลกับยกยาณเพาะต่อกันที่บรัมบานันนี้ ก่อเสาอิฐจาฤกไว้ เทวสถานทั้งปวงนี้อยู่ในเมืองยกยา ๓ ส่วน อยู่ในเมืองโซโลส่วนหนึ่ง ที่โรงสำหรับคนเฝ้าเดิมมีศิลาพนักซึ่งเป็นลายรามเกียรติ์มาก เดี๋ยวนี้ดูน้อยไปเห็นจะขนเอาไปไว้ที่อื่น นั่งพักพอหายร้อนแลเซ็นชื่อแล้วขึ้นรถไปจันดิเสวูซึ่งอยู่ในแขวงโซโล จันดิเสวูนี้เขาแปลว่าพันวัด มียักษ์นั่งอยู่ที่ทางจะเข้า ก็พอเกิดเหตุตาโกรนแมนต์ไปได้ความมาจากไหนไม่รู้ว่าไม่ใช่ยักษ์เป็นรูปกาพะ คือ พระกาพ ตั้งท่าเข้ามาสอบถามเราจะให้รับเอออ ข้างฝ่ายน้องชายยังคงเห็นว่าเป็นรากษส เราจำเป็นที่จะต้องตอบว่าเห็นว่าเป็นรากษส ตาน้องชายลุกขึ้นเต้นเยาะเย้ยถากถาง ตาโกรนแมนต์ก็ยังเถียงอ่อย ๆ แลเรี่ย วันนี้พื้นเพไม่สู้ดีมาก ใกล้กันเข้าเมื่อไรจะลุกเป็นไฟเลี่ยให้ได้ ที่จันดิเสวูนี้ไม่มีรูปอะไรนอกจากพระพุทธรูปคอหักอยู่องค์เดียว การก่อสร้างก็ลักษณเดียวกับบรัมบานัน แต่การสลักศิลาน้อยกว่าแลเตี้ยกว่าด้วย กลับจากจันดิเสวูมาขึ้นรถไฟมาถึงยกยาเวลาเช้า ๕ โมงเศษ

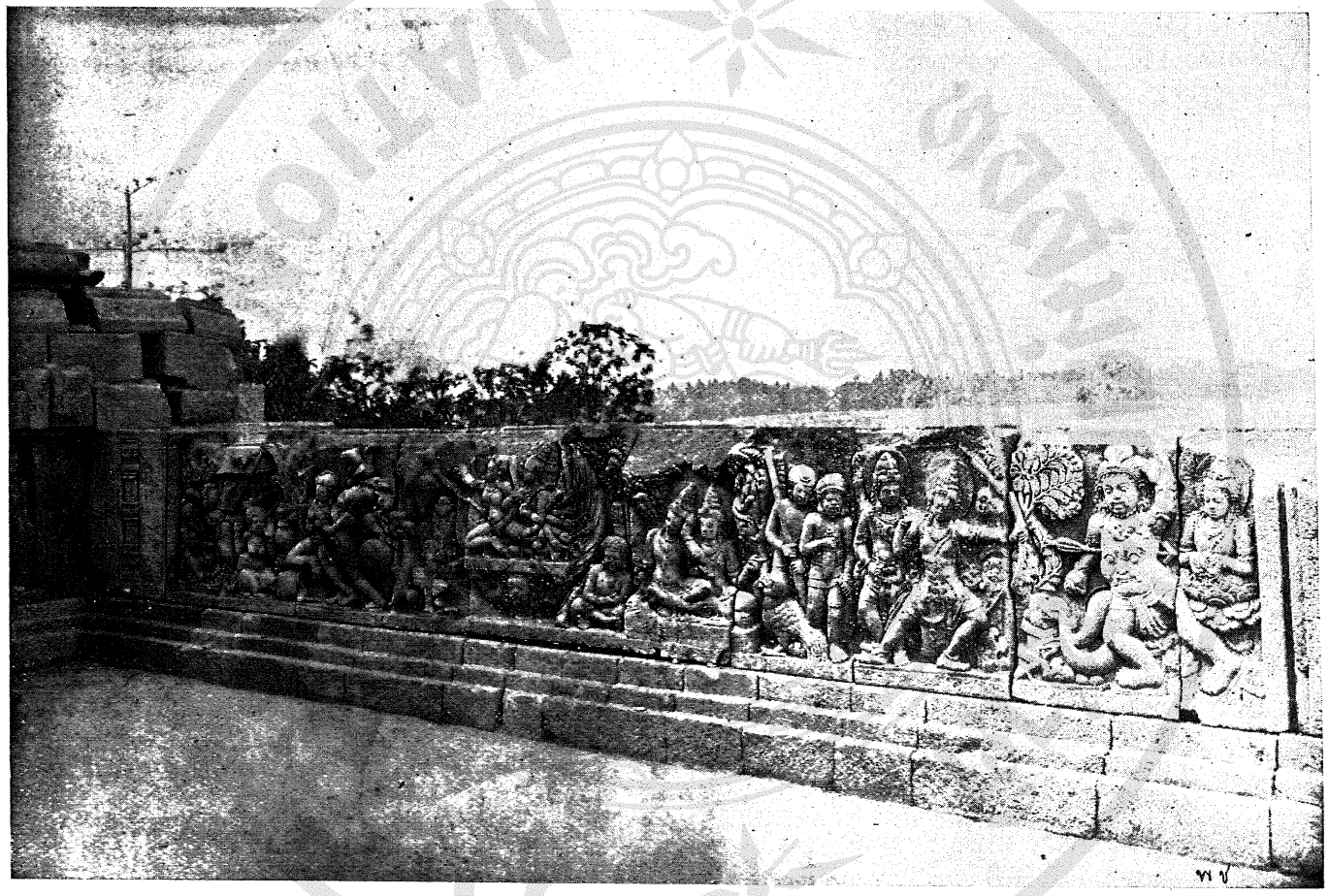
วันนั้นให้เจ้าพระยาสุรวงศ์นำตรามหาสุราภรณ์เข้าไปให้สุดต่าน เคราน์ปรินซ์นั้นให้ภูษนาภรณ์ มังกุภูมิภัทราภรณ์ วดินคโรวิจิตราภรณ์ พวกฝรั่งไม่ต้องให้เพราะได้แล้ว

เมื่อคืนนี้ได้นัดกันกับสุดต่าน ว่าจะขอเข้าไปดูอาวุธของเก่าเป่นไปรเวต เพราะฉนั้นเวลาบ่าย ๔ โมงจึงได้เข้าไป การที่ว่าไปรเวตนั้นไม่แปลกอะไรกันกับเวลาเต็มยศ เป่นแต่สุดต่านไม่ได้ติดตรานุ่งผ้าเหน็บกฤชตามปรกติ เคราน์ปรินซ์ก็แต่งนุ่งผ้าแดเข้าไปนั่งกับพื้นไหว้แล้วไหว้เล่า เพราะธรรมเนียมต่อแต่งเป่นฝรั่งจึงจะนั่งบนเก้าอี้ได้ คนก็แน่นเสี่ยงอึงจนพูดเกือบไม่ได้ยิน มีพิณพาทย์มีเสียงเหมือนกัน เราชองดเสียงไว้ เข้าไปดูอาวุธที่เดียวเพราะเวลาน้อย อาวุธที่เอามาให้ดูนั้นวางพาดไว้บนราวสูงเสมอตา การที่จะให้ดูก็ต้องสุดต่านชักฝักเองทุก ๆ เล่มช้า ๆ เวลาชักฝักออกแล้วส่งให้ดูกถือฝักนั้นชูไว้เพียงเสมอจมูกทุก ๆ คนเหมือนกันหมด การที่จะรับก็ต้องไหว้ทุกคราว อาวุธที่เอาออกมาให้ดูนั้น คือ จักรเป่นวงกลม ๆ มีเหล็กที่เป่นก้านปลายแหลม ๔ ด้าน ด้ามยาวที่ปลายแหลมหยักเป่นคดกฤชทั้งวงก็คมเหมือนกัน ตรีศูลมี ๒ อย่าง อย่างหนึ่งเช่นฉมวก อย่างหนึ่งเช่นพระแสงตรี หอกซัดคู่ ๑ หอกแซกเล่ม ๑ หอกมีด้ามเป่นขอเล่ม ๑ อาวุธเหล่านี้ใช้เหล็กดีดีเป่นคดอย่างกฤชคร่ำทองทั้งสิ้น เป่นพระแสงที่สำหรับเชิญตามเสด็จในการกระบัก แต่แกยังมีอยู่อีกมากแซวนไว้บ้างบั๊กราวไว้บ้าง

ทั้งตู้กฐกี็มีหลายตู้ เราเคยเห็นแล้วเกี่ยจกวนให้แกหยิบ เพราะการที่จะหยิบอะไรที่หนึ่งประดักประเดิดมาก ที่ขอดูครั้งนี้เพราะจะให้ดูกดูเท่านั้น สุดต่านอธิบายกลบเกลื่อนในเรื่องเตียงผีตามเคยอีกว่า เดียวนี้ไม่ได้นอนแล้วเปนแต่ของเก่าอะไรต่าง ๆ ซ้ำไม่แปลกเลย แล้วไปดูพระที่นั่งราชฤดีก็ไม่มีอะไรแปลกกว่าแต่ก่อน มีแต่ต้นไม้ดูเหมือนจะมากขึ้นอีกสักนิดหน่อย แลเล่นตามรดูกาล คือพวกวิลันดากำลังคลั่งเอากระบอกยี่ปุ่นปลูกต้นไม้ ซึ่งเปนที่เบิกบานกันทั่วทุกหนทุกแห่ง จนดูเหมือนจะเข้าใจกันทั่วไปว่ากระบอกนั้นสำหรับปลูกต้นไม้แกก็ปลูกบ้าง แล้วก็ไปดูศึกรับแขกเมืองซึ่งอยู่ติดต่อกัน เห็นคนแน่นกำลังจัดบุหรี่ลงถ้วยแก้วสำหรับเลี้ยง เมื่อเวลาเข้าไปนี้ผู้หญิงเข้าไปด้วยจึงได้ให้ลากันที่ตรงนี้เพื่อจะไปดูที่วังน้ำ แต่เราเข้าไปตั้งพิธีกินน้ำชาสูบบุหรี่กินเหล้าที่มุขกระสัน ซึ่งเปนที่สุดต่านรับแขกตามปรกติ ต่อเสร็จแล้วจึงได้ออกจากกราดน ขอดูสดิงเกดอีกครั้งหนึ่ง ที่นี่ไม่เหมือนกับที่โซโล คือ ตรงหน้าประตูออกไปมีศาลาดี่เหลี่ยมเฉลี่ยงรอบ พื้นในประธานยกสูงบูศลาหยาบ เมื่อเวลาสุดต่านยังมีอำนาจอยู่แต่ก่อนเปนที่สำหรับรับฎีกา สุดต่านก่อน ๆ เคยตัดหัวคนที่นั่น ที่ซึ่งสำหรับสุดต่านนั่งนั้นเปนคอกกันไว้สำหรับไม่ให้ใครนั่งร่วม ตรงศาลานี้เปนอัฒจันท์ขึ้นสดิงเกด มีโรงคล้ายที่โซโล เว้นแต่ที่ศาลากลางไม่มีบีนสโตมี ศาลาที่สุดต่านนั่งเล็กกว่าที่โซโล แต่เปนศิลาแผ่นเดียวนั่งจุ ๒ คน ในปรำข้างขวามีศิลาแผ่นหนึ่ง ก่ออิฐรองขึ้นมาสูงกว่าพื้นประมาณสัก ๖ นิ้ว

เปนที่สำหรับเคราน์ปรินซ์นั่ง นอกนั้นก็เหมือนกันกับโซโลทุกอย่างเปน แต่ย่อมกว่า ลงบันไดหน้าสติงเกลไปที่มิวเซี่ยมก่อน (ใครอ่านถึงตรงนี้ขอให้นึกรูปมิวเซี่ยมไว้ในใจ เดาตามแต่จะคิดเห็นว่าควรจะเปนรูปอย่างไรใหญ่โตสักเท่าใดของมากฤาน้อย ขอให้รู้ด้วยว่าไม่ใช่มิวเซี่ยมของสุดต่าน เปนของเคาวแมนต์วิลันดาตั้งขึ้นสำหรับเปนที่ศึกษาในเรื่องอาค์โอโลยี่ตั้งอยู่ตานเดี่ยวกันกับบ้านเรสิเดนต์แล้วจึ่งค่อยอ่านต่อไป) มิวเซี่ยวนั้นเปนโรงสังกะสี่ ๓ ห้อง แต่ชื่อกว้างเกือบจะสี่เหลี่ยมกว้างประมาณสัก ๓ วา ยาวประมาณสัก ๔ วา ๒ ศอก โถงไม่มีฝา ข้างในก่อเปนคั่นกระไดรอบ ลดเข้าไปทุกชั้น ๆ จนถึงยอดต่ำกว่าชื่อหน่อยหนึ่ง มีรูปตุ๊กตาศิลาต่าง ๆ เทวรูปบ้าง พระพุทธรูปบ้าง หัก ๆ ลัน ๆ ตั้งอยู่ด้านสกัดตรงถนน พอเต็มหน้าชั้นไปสัก ๓ ชั้นฤา ๔ ชั้น ด้านริ้วข้างหนึ่งมีสัก ๒ ชั้น ๓ ชั้น อีก ๒ ด้านมีแต่คั่นกระไดเปล่ากั้นรั้วหนามหวายรอบ หมดเท่านั้นไม่มีอะไรอีก ตั้งแต่เราเห็น ๕ ปีมาแล้วก็เหมือนกันอยู่อย่างนั้นไม่ได้แปลกเลย พังท่านอาจารย์ทั้ง ๖ แกคุยนึกว่าจะวิเศษแปลกปลาดอะไรขึ้นบ้าง การที่ไปดูนั้นแปลว่าไปเล่นตาโกรนแมนต์กับตาราฟพี่น้อง ไม่ต้องดูอะไร ใช่ว่าเล่นแต่พวกเราพวกเขาก็ช่วยเล่นเหมือนกัน ออกจากที่นั่นไปที่บ้านเรสิเดนต์ ซึ่งมีพระพุทธรูปเทวรูปดี ๆ ตั้งรายอยู่มาก แปลกขึ้นที่พวกวิลันดาเอาใจใส่รูปศิลาเหล่านี้มากขึ้น เมื่อแรกทาสี่เขียนหน้าเล่นตามบุญตามกรรมหมด ไม่มีใครเอื้อเฟื้ออะไรเลย เรสิเดนต์ได้ยอมให้เราเลือกเอาว่าจะเอา

อะไรบ้างก็ตามใจ แต่ไม่อาจจะเลือกลงไปเพราะทาสีทั้งนั้น ไม่รู้ว่าชำรุดแตกหักอย่างไร มาคราวนี้ล้างสีกันร่มกันเงาดีขึ้น การที่เปนเช่นนี้ด้วยเหตุไร ได้ความว่าเมื่อเรามาครั้งก่อนเอาพระพุทธรูปไปจากบุโรบุโด กับของสิ่งอื่นที่เปนสำคัญนั้น คือมหาวิฆเนศวร์จากเมืองสิงคหัสส้าหรี มหาวิฆเนศวร์องค์นี้เปนเทวรูปสำคัญ ซึ่งมีในใบแรกสมุดเซอร์แตมป์ฟอตเร็ฟเฟอตแต่ง แต่วิตันดาไม่สู้เอื้อเพื่อจึงได้ยอมให้ง่าย ครั้นภายหลังมีศัตรูของมิศเตอรวันเดอไวก์เคาเนอเยเนราลไปลงพิมพ์ ว่าเอาเทวรูปที่สดักสำคัญให้เจ้าเมืองไทยเขาไปไม่รู้จักของดี มีท้องตราออกมาติเตียน ทั้งที่เราไปสรรเสริญเมนดุดีขึ้นเปนการโด่งดัง เลยตกลงเปนของมีราคาหวงแหนใหญ่โตขึ้น ท่านพวกเหล่านี้จึงได้หมดจดขึ้นกว่าแต่ก่อน เมนดุดีก็ได้ซ่อมแลยังโจทย์กันถึงจะซ่อมบุโรบุโดต่อไป แต่กระนั้นเรสิเดนส์ก็ยังไม่เอื้อเพื่อโดยฉเพาะตัว ไม่รู้ว่าอะไรอยู่ที่ไหน เราไปเดินดูแกก็ไปเดินเฉย ๆ ชวนแต่จะให้ไปกินเหล้า ดูตลอดแล้วจึงได้ไปนั่งกินเหล้าตั้งพิธี แต่ไม่สู้เคร่งครัดเพราะเราเดินไปเดินมาตามสบาย ออกจากบ้านเรสิเดนต์ไปดูที่ทำผ้ากายน์ซึ่งเคยไปดูแต่ก่อน เขาจัดเปนลำดับตั้งแต่ซักผ้าทุบผ้าเขียนย้อมจนตลอดถึงทุบอีกเมื่อแล้วเสร็จ ถ้าผู้ใดจะดูผ้ากายน์ทำอย่างไรดูที่นี่ดีกว่าแห่งอื่น ได้ดูตั้งแต่ต้นจนเสร็จแล้วออกจากนี้ไปขับรถ ดูเหมือนเขาจะกำหนดไว้แล้วว่า ให้พาแขกเมืองไปทางนั้น ๆ อย่าให้ไปทางนั้น ๆ ดูไปประเดี๋ยวเดียวในที่ซึ่ง ๆ เงียบ ๆ ก็กลับ ออกมา

ศิลาจำหลักภาพเรื่องรามเกียรติ์ที่เทวสถานบรัมบานัน

ถนนใหญ่สายที่เข้ากราฅนนั้นเองกลับมาโฮเตล

สุลต่านให้มังกุภูมิกับปเงรันเปี่ยก เอาตุมบักคือหอกที่กั่นคร่ำทองด้ามไม้ลายมาให้เล่มหนึ่ง กับรูปเหมือนยังกับที่เคยเห็นแล้ว ๒ ครั้ง ควบบี้เดียวกันมาให้ รฺตูให้รูปถูกหญิง

เวลายามครึ่งเข้าไปในกราฅน ส่วมเสื้อขาวกางเกงดำ ทางเดิมเห็นมีพวกหาบของขาย ตั้งร้านเป็นแถวตามแถบหลังสตีงเกล การรับรองก็เหมือนกันกับวันแรก แปลกแต่สุลต่านนุ่งกางเกงปูมชลิบทองนุ่งโดโดีดขนาดใหญ่ ส่วมเสื้อกระบอกดุมเพ็ชรชั้นในแลดุมคอ ๓ เม็ด เสื้อเยียระบับอย่างน้อยคอสูงชั้นนอก ท่อนล่างขัดดุมเพ็ชรท่อนบนเบีด คาดราดคตแถบทอง ส่วมสายนาพิกาคล้องคอสายหนึ่ง สายนาพิกาเพ็ชรห้อยเสื้อสายหนึ่ง ส่วมสายสพาย มวยกลัดผีเสื้อเพ็ชร ส่วมโกฎุกสำแหรกทองเหน็บกฤชที่หลัง มีร่มแก่เชิญชายผ้าคนหนึ่งมารับจูงเข้าไปกระทำการ พระราชพิธีตามเคยไม่มีแปลกกันกับวันก่อนเลย แต่วันนี้คนมากขึ้นเพราะเหตุที่จะเข้าไปดูว่ายังวองที่วังสุลต่านใคร ๆ จะเข้าไปได้หมด จะอิงเท่าไรได้หมด ยกพิณพาทย์มาตั้งตามเคย พวกปเงรัน ๆ ขึ้นมานั่งดูบนปั้นฑโป คลานก็ไม่เรียบร้อยเดินกัม ๆ มาก็หลุดพลุบขึ้นมานั่งที่แล้วก็ยกมือไหว้ไม่พรักพร้อมกัน สุลต่านบอกอิกว่า ครั้นจะเล่นข้างล่างก็กลัวจะไกล จึงให้ขึ้นมาเล่นข้างบน เรื่องที่จะเล่นนั้นก็เหมือนกับเล่าอย่างครั้งก่อน ว่าว่ายังวองนี้ถ้าจะเล่นกว่าจะถึงเรื่องต้องวันยังค่ำ คือศึกหนึ่งกว่าจะได้รบกัน ต้องลงมือ

แต่เช้าโมงหนึ่งจนกระทั่งบ่าย ๔ โมงฤๅ ๕ โมงจึ่งจะได้รับ เพราะฉนั้นจึ่งได้คิดอ่านเล่นย่อ ๆ ให้ดูที่สำคัญ จะได้คิดเห็นว่าการเล่นวายังวองนั้นยังไร กำหนดที่เล่นวายังวองนั้น ปีหนึ่งได้เล่น ๒ ครั้งเปนอย่างน้อย แต่วายังวองใหญ่ที่เคราน์ปรินซ์ออกเล่นด้วยนั้น ได้เล่น ๑๐ ปีครั้งหนึ่ง เพราะเสียเงินมากด้วยต้องตั้งซ้อมกันถึง ๙ เดือนก่อนที่จะเล่นตัวลครนั้น ทั้งเจ้านายแลขุนนางทั่วไปหมดด้วยกันต้องใช้คนถึง ๘๐๐ เพราะฉนั้นจึ่งได้มีคนดูมาก ได้ให้ลองเอาใบมะพร้าวหั่นเปนชิ้น ๆ แจกเมื่อเวลาจะเข้าประตู ได้จำนวนคนถึงสามหมื่นคนเต็มแน่นทั้งกลางวันกลางคืน ส่วนเรื่องที่จะเล่นวันนั้นคือ ชนะกะทำสยุมพรนางกฤษณา อรชุนได้นางกฤษณาแล้วฝากให้ถุงของผู้หญิงไว้ มีเจ้าเมืองหนึ่งชื่อไรจำไม่ได้ยกมาจะแย่งนาง ถุงของนางนั้นจึ่งได้ออกรบคู่แรก คู่ที่สองก็เปนพวกพ้องข้างละคน ใจความนั้นเท่านั้นเอง แต่สุดต่านเต่าเปนสนุกสนานมาก คนแปลไม่ใคร่จะพอ คู่แรกปเงรันว-ดินคโรเปนผู้มาแย่ง ขุนนางคนหนึ่งเปนศาอา คู่แรกนี้ถ้าจะว่าตามลักษณังวเปนอย่างดั่นถันมีหนวดเสี้ยงฮ่าว คู่ที่ถูกรถูกนั้นทั้ง ๒ คนเปนอย่างเสี้ยงเซงแลเต่าเซง อาการที่ทำท่วงทีนั้นก็งวเต่มีท่ามากกว่างวี คู่หลังเปนเสรมบีผู้ชาย รำกระดิกหัวกระดิกหน้าเต็มที่เหมือนกัน วิธีดูฉครช้างแชกชวานี้ เขาไม่ดูเรื่องดูแต่ท่าทาง แผลงศรอย่างเดียวก็ ๓ โมงแล้วไม่ดูอย่างเห็นจริงเลย ดูแต่ท่าซึ่งกำหนดว่าจะควรทำยังไรทำให้ถูกก็เปนแล้วกัน การแต่งตัวในวิธีผัดแป้งผัดสีนั้นจี่อยู่

ข้างจะดีมาก อาจจะเปลี่ยนรูปหน้าคนได้ เมื่อเล่นแล้วเสร็จก็เรียกมาให้ดูใกล้ ๆ ตามเคย เวลาออกที่หนึ่งเสี่ยงคนเกรียวกราวแล้วจนไม่ได้ยินเสียงดนตรีไปนาน ๆ เวลา ๕ ทุ่มเศษเลิก เสี่ยงพระราชพิธีแล้วกลับโฮเตล

วันที่ ๗ กรกฎาคม ร, ศ, ๑๒๐

ตรงกับวัน ๑๗ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จ, ศ, ๑๒๖๓

เวลา ๒ โมงเช้าสุลต่านแลใคร ๆ ทั้งปวง ตลอดจนผู้บังคับการทหารหนุ่มคนนั้นด้วยไปส่งที่สเตชั่น ยกเว้นพิธีเหมือนเมื่อมา ขึ้นรถ "ไม่ใช่รถไฟ"[๑] ออกจากนั่นไปตามทางซึ่งจะไปเมืองมเกลัง ตาโกรุนแมนต์เปนเกียรของเราบรรเลงไปตามทาง แต่มิศเตอร์ราฟน้องชายบถกป่วย ไปตามทางเก่าซึ่งเราเคยไปด้วยรถม้าแต่ก่อนจำได้จนถึงมุนดิลัง แอสซิสตันเรสิเดนต์มาคอยรับที่สเตชั่น ตัวเรสิเดนต์ว่าลงไปเมืองสมารัง ฝากแต่การ์ดไว้ต้อนรับ รเด่นมาศอธิบดีเลี้ยงน้ำชา ขึ้นรถจากมุนดิลัง ข้ามทางรถวางแล้วก็ไปตามถนนซึ่งเกือบจะเคียงกันไปกับทางรถจนเท่าหนึ่งเท่าใดกว่าชั่วโมงมาก จึงถึงทางเลี้ยวที่จะเข้าไปเมนดุ๎ด ถ้า "ไม่ใช่รถไฟ" มาหยุดที่ตรงปากทางนั้นจะต้องไปรถม้าสัก ๒๐ มินิตฤๅยังไรก็จะถึงเมนดุ๎ด ฤๅไม่ฉนั้นจะไป

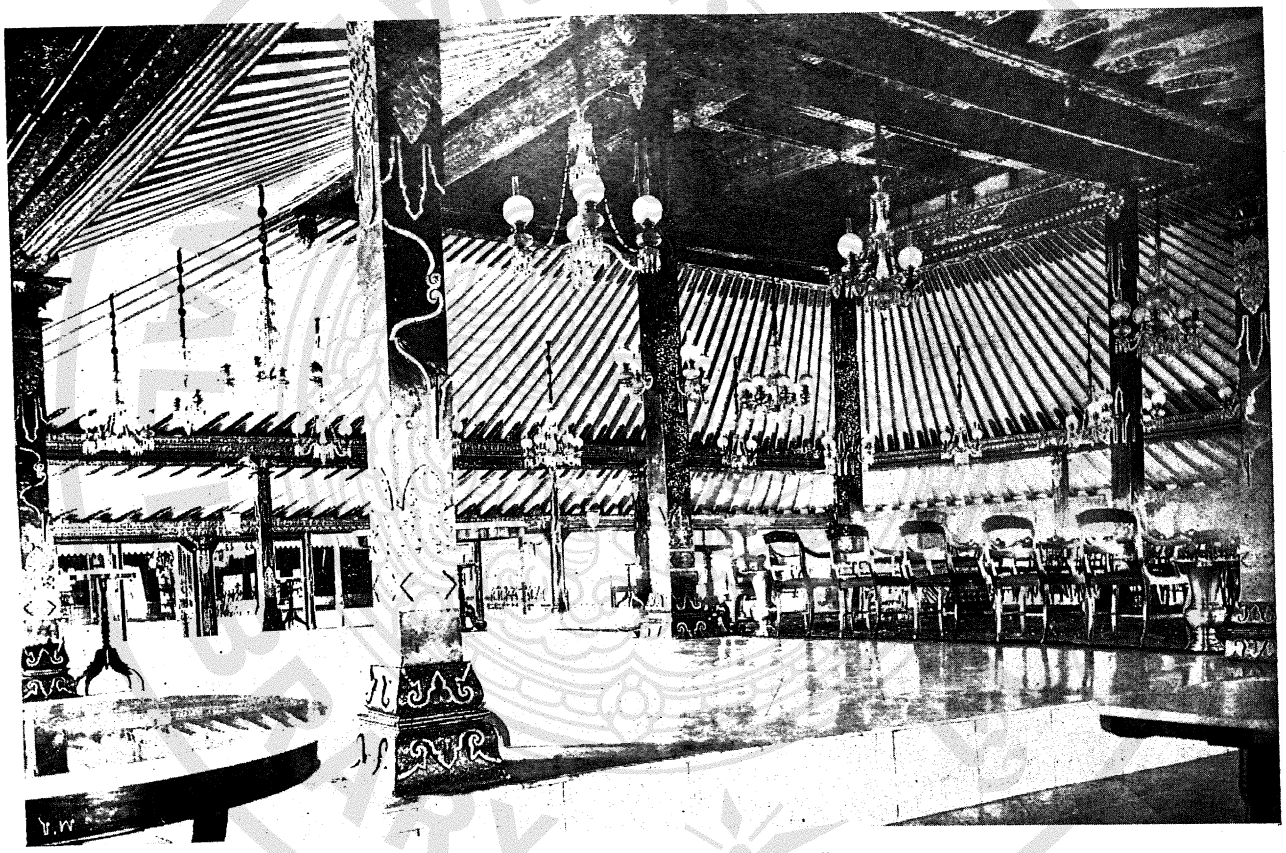
---

๑ เหตุใดจึงดำรัสเรียกว่าไม่ใช่รถไฟ มีพระบรมราชาธิบายอยู่ข้างหน้า

หยุดที่สเตชั่นหน้าขึ้นรถไฟกลับมาก็คงจะสั้นเวลาเข้าอีกได้มาก แต่เพราะเขาเป็นห่วงสเตชั่นที่จะได้ทำการรับรอง จึงได้หยุดอยู่เสียเพียงนั้น ที่จริงสเตชั่นก็เล็กนิดเดียว ถึงที่เมนดุ๊ดมีบาดหลวงมายืนคอยรับอยู่ที่นั้น แต่ไม่มีผู้ใดนำเราก็เฉย ๆ เสีย ภายหลังตามเข้าไปในถานเมนดุ๊ดไปแค้นมากว่าเราไม่โนติส คนอื่นก็ไม่มีใครโนติสแก พื้นที่ที่เมนดุ๊ดแปลกไปกว่าแต่ก่อนเป็นอันมาก ด้วยแต่ก่อนเขาทำเป็นสวนพื้นปลูกหญ้าคล้ายกับที่บรัมบานัน แต่เดี๋ยวนี้ก้นรั้วรอบ มีโรงงานที่คนอยู่แลที่ไว้ศิลาหลายหลัง ตัวเมนดุ๊ดเองก็ตั้งนั่งร้านไม้จริงขึ้นไปจนตลอดยอด ที่พื้นข้างในก็ปูกระดานขึ้นไปจนเสมอตักพระ เพราะเหตุที่เขาก่อหลังคาขึ้นแล้วจึงมืดไปกว่าแต่ก่อนมากต้องจุดไฟ แต่ก่อนนี้หลังคาพังอยู่ครึ่งหนึ่ง เราเป็นผู้แนะนำว่าถ้าทิ้งไว้เช่นนี้ มีแผ่นดินไหวขึ้นอีกสักครั้งหนึ่ง หลังคาก็คงจะทลายลงมาถูกพระพุทธรูปแลเทวรูปหักหมด มีความเสียดายรูปทั้ง ๓ นั้นเป็นของหาค่ามิได้ เพราะฉนั้นรัฐบาลจึงได้ลงมือทำ แดออกต้องการจะให้เราเห็นด้วย มีนายด้านนายทางมาคอยปฏิกษาหาฤๅ การที่เขาทำนั้นทำโดยความตั้งใจแลพยายามดี ศิลาเดิมที่สูญหายไปเสียมากนั้นก็สู้หาศิลาใหม่มาเสียตัดเพิ่มเติมขึ้นไปได้จนถึงรอบยอดแล้ว แต่เป็นการขัดข้องอยู่ด้วยเรื่องยอด ความเห็นของนายช่างแลนักปราชญ์ผู้ตรวจค้นของโบราณยังต่างแตกกันอยู่ แต่การคงจะทำสำเร็จได้ ยกไว้แต่ลวดลายเห็นจะทำไม่ไหวจะเปลืองเงิน เรามีความยินดีที่ได้เห็นเขาลงมือ

ทำการจริงจังดังนี้ มีออกไม่ชอบใจแต่เรื่องที่บาดหลวงไปอยู่ใกล้ ออกพาลจะเป็นเจ้าของเอาด้วย มากล่าวสุนทรกถาแก่เราว่ามีความยินดีที่จะได้ต้อนรับพระเจ้าแผ่นดินผู้ดำเนินในทางธรรม อันได้แสดงความชอบธรรมแก่คนทั้งปวง เราเถียงว่าเราไม่ได้ทำอะไรให้แก่คนที่นี่ เราเป็นแต่คนต่างเมืองมา เขาว่าในการที่มานมัสการตำบลนี้ก็เป็นการดำเนินในทางธรรม ซึ่งท่านผู้เป็นต้นวงศ์ตระกูลได้ทำมา เราว่าตระกูลเราไม่ได้มาสร้างที่นี่แลไม่ได้เคยมาที่นี่ แกก็บ่นอุบอับไป ใจความนั้นอยากจะเข้าทางไกล่เกลี่ยให้พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาเดียวกับคริสตัง วัดนั้นสร้างสำหรับพระพุทธศาสนาแท้จริง ดูอยู่ข้างจะกล้ามาก แต่รัฐบาลคงไม่ปล่อยให้สมปรารถนา ออกจากเมนดุ๊ดไปบุโรบุโดไม่สู้ไกลนัก ถึงจวนเที่ยงพักที่ประดังคะหัน สังเกตดูบุโรบุโดไม่สู้ตา มาคราวนี้ดูเลวไปกว่าที่มาเห็นครั้งแรก พระพุทธรูปแลรูปยักษ์รูปสิงโตที่ตั้งเรียงรายไว้ตามเหล่านั้นหายไปอีกเป็นอันมาก จะเอาไปข้างไหนช่างน่าสงสัยจริง ๆ เวลาที่ไปถึงนั้นจวนเที่ยงแดดร้อนจึงยังไม่ได้ขึ้นกลัวจะเจ็บ แต่ครั้นเวลาเที่ยงแล้วอากาศบดฝนจึงค่อยร่ม ได้เดินขึ้นไปดู ให้แลเห็นไปว่าร้าวแยกเอียงมากกว่าที่เห็นครั้งก่อน แต่เขาเถียงอยู่ว่าเขาวัดอยู่เสมอไม่ได้ร้าวแยกอีก จะเอาตาไปเถียงเส้นเชือกเขาก็ยาก เดินดูรอบที่สองรูปหนึ่ง แล้วกลับลงมากินเข้า อยู่ข้างจะร้อนออกปวดหัว เพราะเวลา "ไม่ใช่รถไฟ" ที่จะไปมเกลังกระชั้นนัก จึงได้แต่เพียงเซ็นชื่อแลซื้อรูปบ้างแล้วก็กลับ ถ้า

หากว่ารถไฟไปจอดที่ปากทางเราจะอยู่ได้อีกเกือบสองชั่วโมง นี่ต้องขึ้นรถม้ากลับลงไปมุนดิดังทางกว่าชั่วโมงครึ่ง แล้วย้อนกลับขึ้นมาด้วย "ไม่ใช่รถไฟ" อีกครึ่งชั่วโมงเศษเวลาเปล่า ๆ แถมถูกฝนที่กลางทางด้วย เมื่อมาตามทาง "ไม่ใช่รถไฟ" ก็ถูกฝนเรื่อยมาจนถึงมเกดังข้อที่เหตุใดจึงเรียกไม่ใช่รถไฟนั้น คือรางกว้างแคบก็เท่ารถไฟนั้นเอง โลคอโมติฟรถจักรนั้นก็รถไฟนั่นเอง ตัวคาร์คือรถก็ที่ใช้รถไฟนั้นเอง ข้อที่ไม่เรียกว่ารถไฟ เพราะเหตุที่ยอมให้เดินไปบนถนนหลวงในกลางเมือง แลมีข้อบังคับไม่ให้เดินเร็ว ต้องส่งระฆังกริ่ง ๆ ไปเสมอในเวลาเข้าเมือง แต่ใช่ว่าจะหยุดกลางทางรับผู้คนอันใดเหมือนรถรางก็หาไม่ คนก็ต้องไปขึ้นที่สเตชั่นตามเวลา ถ้าไปถึงนอกเมืองก็เดินเร็วเหมือนรถไฟเรานี่เอง แต่บังคับให้เรียกว่ารถแตรม ถ้าเผลอไปเรียกว่ารถไฟเข้า เจ้าพวกพนักงานพนักการเถียงจนปากสั่นว่าไม่ใช่รถไฟ จึงต้องเรียกว่าไม่ใช่รถไฟ ฤารถไฟอินคอกนิโตก็เปนที่พอใจใช้ได้ ที่มเกดังตามถนนตอนบ้านเจ็กบ๊กฮงเที่ยวริมถนนเหมือนเช่นไปคราวก่อน เพราะกับบีตันที่นี่อยู่ข้างจะเอื่อเฟื่อมาก รถไปหยุดที่หน้าโฮเตลเรียกว่าโฮเตลเซนตรัม อยู่ต่ำลงไปกว่าถนนเปนกอง ฝนก็กำลังตกหนักต้องกางร่ม ๒ คัน ๓ คัน แต่เปนการสดวกง่ายดี โฮเตลนั้นก็ค่อนจะอยู่ข้างหมดจดแลสบาย เสียแต่คนดูมากเหลือประมาณ ทั้งเวลาฝนตกเช่นนั้นหน้าโฮเตลเต็มแน่นไปเสียงอื้ออึง พูดกันบ้าง หัวเราะกันบ้าง ซ้ำมีพิณพาทย์มาตีดังกึกก้อง เสียงคนโห่เห่รวนกัน

ภายในบัณฑิโป (ท้องพระโรง) เมืองโซโล

เบี่ยดกันจนจะหลุดเข้ามาในเฉลียงซึ่งกั้นมุลี่ไว้ พวกกรมน้ำกรมการ ทั้งนายทหารผู้ใหญ่ผู้น้อยมารับแน่นไปทั้งโฮเตล ดูว่ากันไม่ได้เอาไว้กันไม่อยู่ จน ๒ ทุ่มแล้วเหลืออำลังเต็มที่ไม่มีส่งบระงับเลย จึงได้ให้ไปขอให้เรสิเดนต์จัดการ เขาให้นายโปลิศฝรั่งมาคนหนึ่ง กับโปลิศทั้งพวกมากันคนแลจุกช่องล้อมวงในเฉลียง ต้องเอาทหารเรือไปยืนประจำรักษา กินเข้าวันนี้อาหารไม่ใคร่ดี แต่จะเปนด้วยง่วงแลไม่สู้สบายเพราะถูกแดดฤๅยังไรให้มึนมัว เข้าที่นอนแต่ยามเศษ ๔ ทุ่มหลับไปจน ๓ โมงเช้า การที่กำหนดว่าจะไปบุโรบุโดอีกวันหนึ่ง ก็ให้ท้อแท้ใจเสียแต่กลางคืน บอกเลิกไว้เสียแล้วลงปลายก็นับว่าสบาย ถึงทั้งฝนตกอยู่เสมอก็ไม่เย็นชืด เพราะเมืองมเกลังไม่หนาวเหมือนบานดอง แต่ไม่ร้อนเหมือนสุระบายยา ที่จะออกสบาย ๆ ดีเปนแต่เวลาจวนรุ่ง เราอยู่ใกล้โรงทหาร เสียงตีกลองอื้ออึง ต้องตื่นครั้งหนึ่ง เวลานอกนั้นไม่รู้สึกตัวเลย.

วันที่ ๙ กรกฎาคม ร, ศ, ๑๒๐
ตรงกับวัน ๒ ๆ ๙ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จ, ศ, ๑๒๖๓

วันนี้แต่เช้า ฝากลูก หญิงสุทธาทิพย์ แลหญิงเล็กให้ไปดู บุโรบุโด กับกรมพิทยาแลพี่น้องผู้ชาย แต่ไม่ได้ไปด้วยรถไฟ เพราะการที่จะจัดเรื่องรถไฟลำบากจึงได้ไปด้วยรถม้า

เราขึ้นรถไปเที่ยวกับแอสซิสตันเรสิเดนต์ ดูทั่วไปในที่ทั้งปวง

ที่เมืองนี้มีถนนสายหน้าโฮเตลนี้เป็นสายใหญ่ ร้านรวงก็อยู่แถวนี้ทั้งสิ้น สายอื่น ๆ เป็นแต่บ้านคนอยู่ มีอาฐนอาฐนเป็น ๒ แห่ง ๆ หนึ่งเป็นอาฐนอาฐนสำหรับเมืองตามแบบ อีกแห่งหนึ่งเป็นสำหรับทหาร รอบอาฐนอาฐนนี้เป็นที่อยู่ทหารทั้งสิ้น ในเมืองมะเกลังทั้งหมดไม่มีอะไรวิเศษกว่าบ้านเรสิเดนต์ ซึ่งตั้งอยู่บนเนินเขาเตี้ย ๆ ขึ้นไม่สู้ชันมีสวนแลที่แลงามอย่างวิเศษ ที่แลนั้นฉเพาะอยู่ตรงเขาชุมบิง ข้างซ้ายแลเห็นเขามโนหราใกล้ ๆ ในระหว่างที่แลไปหาเขาทั้งสองนี้ เป็นท้องทุ่งลงไปหาแม่น้ำล้วนแต่ทำไร่นาไขน้ำแลสุดลูกตา ที่สวนนั้นมีต้นไม้เปลก ๆ คือต้นชเอมแลต้นเกปาลซึ่งมีใบคลุมลงมาจนถึงพื้นแผ่นดินมีลูกตามลำต้น เราได้ขอพรรณเขามา ๒ ต้น มีต้นไม้อีกอย่างหนึ่งลูกมันเหมือนดอกเรียกว่าดัวเซี่ย ได้เที่ยวเดินหาต้นฝอยฝ้าซึ่งเราเคยเก็บดอกครั้งก่อน พบครั้งนี้กำลังมีดอกแต่ยังไม่บาน เพราะเหตุที่พวกวิลันดาไม่มีใครรู้จักว่ามาแต่ไหนยังไรด้วย ส่วนบ้านเรสิเดนต์เช่นนี้ เรสิเดนต์ผู้ใดอยู่ก็ผู้นั้นทำแล้วก็รับกันต่อ ๆ ไป เรสิเดนต์คนหลัง ๆ ไม่รู้ว่าคนก่อนปลูกอันใดไว้บ้าง ต้นฝอยฝ้านี้ไม่มีใครรู้จักชื่อจนต้องตั้งชื่อใหม่ว่ากำบังรายาเซี่ยม เอาเหตุที่เราไปอี๋[1]นั้นเป็นที่ตั้ง แล้วไปดูในเรือนเรสิเดนต์ซึ่งทำขยายต่อออกไปใหม่ ที่นี่มีสิ่งโตแดเทวรูปต่าง ๆ ของดีพอใช้แต่ตั้งผิดฐาน ตามแต่จะหยิบอะไรซ้อนอะไรได้ตามบุญตามกรรม ลง

---

๑ อี๋เป็นคำแผลง หมายความว่าชอบอย่างรื่นรมย์

จากเขานั้นไปผ่านทางเขาตึกะ ซึ่งแปลว่าตะปูตรึงเกาะยาวา ตามเรื่องราวของเมืองยาวานั้น ว่าเกาะนี้เดิมลอยขึ้นมากระเพื่อมอยู่บนน้ำเลื่อนไปเลื่อนมาได้ พระเจ้าฤาผู้มีวิชาอันใดอันหนึ่งเอาตะปูตรึงลงไว้ ตะปูนั้นคือเขานี่ว่าอยู่ศูนย์กลางเกาะยาวา เป่นเขาย่อมลอยโดดอยู่กลางทุ่งเปนที่ทหารไปหัดยิงเป้า แล้วกลับมาลงถนนหน้าโฮเตลแวะดูที่ห้างโยฮันเนสไม่เห็นมีอะไรจนกรอบแกรบเต็มที่ กลับโฮเตลนอน ๆ นั่ง ๆ อยู่ที่โฮเตล ฝนตั้งจั๊กว่าจะไม่ได้ไปดูโรงทหารตามที่นัดเขาไว้ จึงได้บอกเลิกเสีย ฝนก็ตกจริง ๆ แต่ครั้นเย็นเข้าก็หาย แอส์ซิส์ตันต์เรสิเดนต์เขายังไม่ได้บอกเลิกจึงได้ไปดู แรกไปดูโรงบาแร็กด้านหนึ่งมีตึกที่อยู่ทหาร ๓ หลัง ๆ หนึ่งยาวประมาณ ๑๕ ห้องฤา ๑๘ ห้อง ที่กลางเปนมุขเบิดโถงสำหรับเปนที่นั่งเล่น ข้างหัวข้างท้ายเปนที่อยู่ทหารประมาณข้างละ ๖ ห้องฤา ๗ ห้อง ที่อยู่ทหารนั้นเบิดทางเดินกลางกั้นฝาเปนตอน ๆ ถ้าเปนทหารฝรั่งใช้เตียง ถ้าเปนทหารแขกใช้แคร่ไม้กระดานยกพื้น ถ้ามีเมียให้สองที่นอน ยอมให้พาเมียเข้าไปนอนในโรงทหารนั้นด้วย แต่มีกำหนดตั้งแต่เวลาย่ำรุ่งไปจน ๕ โมงเช้า เมียแดถูกทหารต้องออกไปอยู่ศาลาแห่งหนึ่ง ในศาลานั้นปูด้วยก้อนหินครุครระ มีแคร่ไม้ไผ่ตั้งสูง ๆ ต่ำ ๆ ตามมีตามเกิด เข้าไปยัดกันแน่นคลักอยู่ในนั้นดูน่าสมเพช ๕ โมงแล้วกลับเข้ามาอยู่กับผัวได้จนกระทั่งบ่าย ๔ โมงต้องออกอีกสำหรับนายทหารมาตรวจ บ่าย ๕ โมงตรวจแล้วกลับเข้ามาอยู่ได้ตามเดิม อยู่ปนด้วยกันไม่มีห้องนอนดูน่ากลัวอันตราย

มาก ทหารมี ๗๐๐ คน มีผู้หญิงไม่ถึง ๒๐๐ ถ้าเวลาไปทัพทหารกองหนึ่งมีผู้หญิง ๑๐ คน ดูที่ครัวใช้หุงด้วยเตาสติม เข้าบรรจุลงในกลักกลมผ่าซีกเขาใช้เข้าขาวดี กับอยู่ใน ๓ สิ่ง แต่จิระว่าถ้าเปนทหารไทยเช่นนี้ก็ร้องว่าอาหารไม่บริบูรณ์

ออกจากโรงทหารนี้ไปดูที่การ์ดใหญ่ มีที่ขังคนโทษอยู่ในนั้นด้วย การที่พิจารณาความถ้าเปนความแพ่ง ทหารต่อทหารก็ดี ทหารเปนจำเลยก็ดี ศาลทหารชำระ ผู้ที่เปนตระลาการศาลทหารนั้น มีผู้รู้กฎหมายฝ่ายพลเรือนเปนแอดโวเคตคนหนึ่ง นายทหารผลัดกันทุก ๆ เจ็ดวันตามเวรนั่งอีก ๔ คนตัดสินลงโทษได้แต่ทำโทษ ถ้าเปนความอาญาฝ่ายพลเรือนชำระตัดสินเว้นแต่การลงโทษ ฝ่ายทหารต้องลงโทษถอดจากทหารก่อน มีฉกตราฉีกเครื่องหมายที่เสื้อเปนต้น ออกจากที่การ์ดใหญ่ไปที่สนามทหารอินเยอเนียดูทำรถรางเดียว การที่ทำรถรางเดียวนั้น คือใช้รางที่มีขาทอดต่อกันในทันที แล้วมีถังซึ่งมีล้อ ๆ เดียวคนประคองไปสองข้าง ถ้าทำไปบนถนนแล้วเปนได้สดวกดี ถ้าจะใช้สัตว์ลากก็ได้ มีที่สำหรับเทียมสัตว์ลื่นออกไปข้างหนึ่ง แต่ต้องถางทางที่สำหรับสัตว์จะเดิน แลมีซีกแผนด้วยไฟไม่ปลาดอันใด แล้วไปดูเรือนนายทหาร ซึ่งมีเหมือน ๆ กันทั้งทับเตเวียดียบแลที่อื่น ๆ ซึ่งเปนที่อยู่ทหาร กับตันอยู่ ๒ คนต่อหลัง บันคนละครึ่งแต่มีห้องมากกว่าเลฟเตอแนนต์ห้องหนึ่ง เลฟเตอแนนต์ก็มีเรือน ๒ คนต่อหลังเหมือนกัน ที่ไปดูนี้เปนเรือนเลฟเตอแนนต์ เมื่อแลดูริมถนนเห็นแต่ตัวเรือนก็

นึกว่าพอหนักหนาอยู่แล้ว แต่ครั้นเมื่อเข้าไปข้างในยิ่งเห็นใหญ่โตเหลือเกิน คือเลฟเตอแนนต์คนหนึ่งได้เรือนตอนริมถนน ๓ ชั่วห้องเรือนทั้งเฉลียง ๒ ด้านด้วย เฉลียงด้านหน้ากั้นเปนออฟพีศเสียห้องหนึ่ง เปิดเปนที่นั่งเล่น ๒ ห้องในประธานตรงห้องออฟพีศเข้าไปเปนห้องนอนอิก ๒ ห้อง เปนห้องรับแขกห้อง ๑ เฉลียงหลังตรงห้องนอนกั้นเปนห้องสำหรับเมียอยู่ เฉลียง ๒ ห้องที่เหลืออยู่เปนห้องกินเข้า แล้วมีเรือนอย่างทิมแถวประมาณสัก ๕ ห้องเข้ามาชนสกัดกลาง ในระหว่างที่แบ่งเปนของนายทหารผู้อื่นเปนห้องน้ำห้องไว้ของ อิกข้างหนึ่งก็มีเรือนแถวเตี้ย ๆ เปนที่สำหรับคนใช้ ครัวแลโรงรถโรงม้า กลางเปนสวนปลูกต้นไม้ ถ้าจะว่าตามที่อยู่แล้ว จะนับว่าดีกว่าเรือนที่ฝรั่งเช่ากันอยู่เดือนละ ๑๐๐ บาทในกรุงเทพ ฯ ก็ว่าได้ เงินเดือนนายทหารชั้นร้อยโท แรกได้เดือนละ ๑๒๐ กิลเดอ ภายหลัง ๑๔๐ กิลเดออย่างสูง ถ้าหากว่าไม่อยู่เรือนได้ค่าเช่าอิก ๙๐ กิลเดอ เพราะฉนั้นคนที่ไม่มีเมียก็ไม่คิดอยู่บ้าน อาศรัยอยู่โฮเตลเก็บเงินไว้เปนทุน ออกจากที่บ้านเลฟเตอแนนต์ผู้นี้เขาพาไปดูที่ยิงเป้าอิกครั้งหนึ่งแล้วกลับมาโฮเตล ต่อ ๒ ทุ่มฝนจึงได้ตก

วันที่ ๙ กรกฎาคม ร, ศ, ๑๒๐
ตรงกับวัน ๓ ๗ ๙ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จ, ศ, ๑๒๖๓

เวลา ๓ โมงเช้าออกจากมเกลังมาตามทางเดิม ถึงยกยาเวลา ๔ โมงเศษ มีแต่รถมารับตรงไปบาซาซึ่งอยู่ใกล้โรงบ้อม แต่เปนเวลาที่สายเสียแล้วไม่สู้แน่นหนา ขอให้เขาขับรถไปทางอื่นซึ่งชี้ให้ก็ไม่สำเร็จ

ต้องวนมาลงทางแยกเมืองที่เขาจะได้รับคำสั่งไว้ ถึงโฮเตลมีชาววังเอาผ้ามาขาย เวโดโนคนหนึ่งซึ่งเรียกกันว่ากรมปราบเพราะรูปร่างคล้ายคลึงมาหา เราได้บ่นถึงแต่เมื่อก่อนแล้วว่าหายไป เมื่อก่อนเคยไปคอยเลี้ยงอยู่กลางทาง ครั้งนี้ก็ได้มาหาครั้งหนึ่งพร้อมทั้งลูกเมียแต่ไม่ได้พบ การที่ไม่ได้เลี้ยงนั้นเพราะออกจากตำแหน่งรับเบี้ยบำนาญเสีย ๒ ปีมาแล้ว เอาซองบุหรี่เตยมาให้ ๒ ใบ กินเข้ากลางวันเปนของกริมหา กับบีตันจันมเกลังส่งผ้าโสร่งมาให้ ๔ ลักหลังห่อถึง ๓ ภาษา คือ ศรีปเกนทรายาเซี่ยม เซสมายิสติโกนิงฟันเซี่ยม บ้วนบ้วนโซย ๆ โสร่งนั้นเปนลายหงส์จันผลไม้สามอย่าง ชนิดโสร่งสำหรับเมียเจ๊กนุ่ง ขึ้นรถไฟเวลาบ่ายโมงเศษมาถึงเมาต์เวลาบ่าย ๕ โมง ร้อนแลฝุ่นจัดเหลือสติกำลัง ผิดกันกว่าเมื่อมามาก เห็นจะเปนเพราะไม่มีฝน แต่เขากล่าวกันว่าเพราะเท่าที่เขาไฟมาตกมาก จึงได้เปนฝุ่นนักดังนั้น ลงจากรถไฟแล้วเดินไปดูถนนที่ริมโฮเตล มีโฮเตลตั้งขึ้นใหม่หลายแห่ง เปนเรือนจากสำหรับรับพวกแขก มีโฮเตลสลามัดเปนต้น มีรถหลายหลัง คิดจะหาของฝากตุ๊กตะพบคนหาบของมาขาย ได้ดุ้มเปนรูปตัวเอม (M) มีมงกุฎ ซื้อแผงหนึ่งแล้วแจกกันให้ไปฝาก ที่สุดถนนนั้นมีโรงสำหรับพักทหาร เปนโรงเสาไม้ฝาแผงทาน้ำมันดิน ด้านสกัดเปนที่สำหรับนอนคอมมิชันออฟพีเซอกั้นเปนห้อง ๆ แต่สำหรับทหารเดวนั้นอยู่ปนกัน มีพวกทหารมาพักอยู่บ้าง มีผู้หญิงแลลูกเด็กเล็กแดงกระจอมอแม ตามธรรมเนียมทหารวิลันดา น้ำที่กินใช้อาศัยน

เวด กลับมาโฮเตลยินดีที่จะอาบน้ำ แลโทรเลขถึงดุ๊กว่าได้มาถึงเมาส์ แต่ไม่เหมือนเมาส์เพราะไม่มีฝน แลได้รับโทรเลขเยอรมันเอมเปรอว่าได้ตั้งให้บริพัตร์เปนนายร้อยโทกองที่ ๔ แดรกูนการ์ด ทำตอบแลมีถึงชายบริพัตร์ด้วย ส่งเวลาพรุ่งนี้เช้า

วันที่ ๑๐ กรกฎาคม ร, ศ, ๑๒๐
ตรงกับวัน ๔ ๆ ๘ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จ, ศ, ๑๒๖๓

เวลาเช้า ๙ โมง ๒๐ มินิต ออกจากเมาส์มาโดยทางเช่นกล่าวแล้วร้อนแลฝุ่นเปนกำลัง กินเข้ากลางวันวันนี้มีนาซิประจิตโตซึ่งได้ของฝากมาแต่โซโล ถึงบันดองเวลาบ่าย ๔ โมง แม่เด็กแลเจ้านายมารับที่สเตชันให้ลูกกระดุมของฝากดุ๊ก พอไปถึงที่รถเรสิเดนต์จึงมาถึง ไปโฮเตลพบลูกเอี่ยดนั่งรับอยู่บนที่นอน แปลกกว่าเมื่อแรกไปมาก แล้วให้ลูกออกไปเที่ยวเพราะอากาศแจ่มใสไม่มีฝน ไปจนถึงห้างสโดมนซัน เราอยู่ชำระสะสางฝุ่นทราย แล้วลูกออกไปกินเข้าด้วยที่เฉลียงที่กินเข้า ตรวจตราแจกของฝากแลสนทนาเรื่องราวกันตามที่ไปแลที่อยู่

วันที่ ๑๑ กรกฎาคม ร, ศ, ๑๒๐
ตรงกับวัน ๕ ๆ ๘ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จ, ศ, ๑๒๖๓

วันนี้เวลาเช้าไม่มีฝน นึกตั้งตั้งขึ้นมาจะใคร่ไปจิมะหี เพราะเหตุว่าอยู่ใกล้นิดเดียวกับที่บันดอง ขึ้นรถม้าไปทางถนนยาวหน้าโฮเตล

นั้นเอง ถนนสายนี้ยาวมากไปโอน ๒ ครั้งถึงจิมะหิ ระยะทาง ๗ ปาด ขาไปช้ากว่าขากลับหน่อยหนึ่งเพราะขึ้นเนิน ได้สังเกตแต่เมื่อขากลับ ระยะทางเดินอยู่ในปาดละ ๗ มินิต ช้ากว่าขึ้นสิบดังลายะมินิตหนึ่ง ที่ตำบลจิมะหินี้พึ่งจะเริ่มสร้างขึ้นเมื่อเราไปครั้งก่อน เพราะคิดจะยกทหารมณฑลบเตเวียขึ้นมาไว้ที่นี่เหมือนอย่างทหารมณฑลสมารังอยู่มเกลัง ทหารมณฑลสุระบายยาอยู่มาลังเปนฮิลล์เตชั่น ที่ซึ่งตั้งนี้เปนทุ่งนาต่อหมู่บ้านเดิม ดินยังเปนสูง ๆ ต่ำ ๆ ฟากข้างในทางรถไฟเปนโรงทหาร เราไปถึงที่ออฟพีเซอกันศอนมิศเตอรเวลเลตเตเข้าไปบอกออฟพีเซอผู้บังคับการไม่เชื่อว่าเราไปว่าหลอก ครั้นออกมาพบแล้วพาเที่ยวดู ลักษณโรงทหารก็เหมือนโรงทหารวิลันดาทั้งปวงที่เคยเห็น แปลกแต่เปนกำมะลอคือฝีนก่ออิฐถือปูน เสาไม้ฝาแผง หลังคามุงกระเบื้อง ดูนิดหนึ่งก็เข้าใจหมด ออกจากนั้นข้ามทางรถไฟไปดูโรงพยาบาล โรงพยาบาลก็เปนโรงพยาบาลวิลันดานั้น แต่ต้องไปคอยเสียช้านานบ่วยการเวลา ข้อซึ่งกล่าวว่าเปนโรงพยาบาลวิลันดานั้น คือเรือนชั้นเดียวหลังยาวหลาย ๆ หลัง มีฉนวนติดกันจึงแยกออกไปให้ห่างหน่อยหนึ่ง ที่สำหรับให้ดูก็ห้องตัดผ่าห้องไว้ยาที่เคยดู กลับจากโรงพยาบาลข้ามทางรถไฟมา เลี้ยวไปข้างขวาไปโฮเตลเอมมา ซึ่งรัฐบาลออกเงินสร้างขึ้นเหมือนที่เมาส์ เพราะเปนที่ตั้งใหม่ไม่มีผู้ใดจะมาตั้ง แต่ครั้นเมื่อสร้างขึ้นแล้วให้มีผู้ผูกโดยว่าประมูลเปนการเปิดเผย ลงปลายมือก็เปนรัฐบาลได้คุ้มทุนเร็วแล้วกลายเปนกำไร

ภายนอกบัณฑโป (ท้องพระโรง) เมืองโซโล

โฮเตลนี้ทำท่าทางดีทีเดียวก็ดีด้วย แต่ยังใหม่ต้นไม้เล็ก ๆ มิศเตอร เวดเลตเตเลี้ยงแชมเปนช์แก้วกลับ

เวลาบ่าย ๔ โมงเรสิเดนต์กับเมียมาหาเปนการมาส่ง ว่าพรุ่งนี้เราจะออกไปจากบานดอง ได้พบแม่เด็กแดพบลูกซึ่งขี่รถเด็กออกมาได้ รับปวารณาในการที่ถ้าจะหาพรรณไม้ต่าง ๆ เมื่อใดให้เรียกเอา แล้วเราพาลูกไปเที่ยวเดินไปตามห้าง ได้ชั่งน้ำหนักตัวขึ้นกว่าเมื่อแรกเราออกไปเที่ยวสามปอนด์ตรง เปนอันได้ความว่าตัวหนักเต็มที่เท่าที่เคย ไม่มีกำไรแต่ไม่ขาดทุน กินเข้ากับลูกแล้วนอนหัวค่ำ

วันที่ ๑๒ กรกฎาคม ร, ศ, ๑๒๐
ตรงกับวัน ๖ ๗ ๘ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จ, ศ, ๑๒๖๓

ออกจากโฮเตลย่ำรุ่ง เรสิเดนต์แอสซิสตันเรสิเดนต์แดริเยนต์มาส่งขึ้นรถซาดูนเคาวเนอเยเนราล ไปถึงจันยอระเด่นอธิปติมาคอยรับ ทั้งที่มีกำหนดว่าจะหยุดเพียง ๒ มินิตเท่านั้น ไม่ได้ลงจากรถส่งแต่น้ำชากาแฟขนมขึ้นมาให้บนรถ การที่จัดมานั้นจัดโดยความไมตรีแท้จริง ไม่ว่าใคร ๆ พบเข้าเปนต้องชอบแกทั้งสิ้น ออกจากจันยอต่อมาเวลา ๕ โมงเศษถึงสเตชั่นบุยเตนซอค เคอแนดส์ตาด เอดดิกง ผู้ใหญ่มารับที่สเตชั่นขึ้นรถไปกับลูกหญิงสุทธาทิพย์ ตรงไปเกาวแมน-เฮาส์ หยุดที่หลังข้างซ้าย เคาวเนอเยเนราลแดเอดดิกงอิก ๒ คนคอยรับอยู่ที่บันได ยืนสนทนาแดดื่มแชมเปนช์แล้วชวนให้ไปอาบน้ำ ซึ่ง

เปนที่ว่ายได้ เมื่อพาไปส่มมุตห้องแล้วกลับไป ที่เรือนนั้นพื้นสูงจากดิน ประมาณ ๓ ศอกเศษฤๅ ๔ ศอก ถ้าหากว่าเรือนวิลันดาทำเท่านั้นหมด จะมีความสุขสบายเปนอันมาก การที่พื้นเตี้ยดินเพียงศอกเดียวนั้นอยู่ไม่สบายเปนแท้ ห้องฟากข้างใกล้หลังกลางเขาจัดให้เราอยู่ อิกฟากหนึ่งให้ลูกหญิงอยู่ มีห้องนั่งกลางเปนส่วนหนึ่ง หน้าต่างห้องลูกหญิงแลดูวิวงาม เจ้านายที่ไปด้วยคือ กรมดำรงแลจิระอาภามีห้อง ๆ หนึ่ง เจ้าพระยาสุรวงศ์สรรเพธหลวงศักดิ์ แต่เราหมดปัญญาที่ลูกหญิงจะอยู่อย่างไร เพราะเดิมกะไว้ว่าจะให้เจ้าถนอมไปด้วย กรมหลวงดำรงก็ไม่สั่ง กรมพิทย์ก็ไม่นึก เลยพาเอาลงไปเลี้ยบเตเวียด้วย ไม่มีอัฐบริขารอะไรติดตัวมาเลยจนสักอย่าง ถ้าจะให้อยู่ห้องก็อยู่คนเดียวจึ่งต้องไปนั่งอยู่ด้วย แต่เพราะรับเขาไว้ว่าจะไปอาบน้ำจะไม่ไปก็ไม่สู้ดี เพราะเอดดิกงเขาคอยจะพาไปอยู่ จึ่งได้ให้เจ้าพระยาสุรวงศ์กับสรรเพธอยู่ เดินไปกับเอดดิกง ๒ คน ทางที่ไปนั้นในหมู่ต้นไม้ร่มปากทางบั๊กฉากว่าเปนทางไปรเวตห้ามไม่ให้คนเดิน แต่ค่อนจะอยู่ข้างไกลขึ้นหลังเนินเตี้ย ๆ ไปลงต่ำมีคั่นบันไดเลี้ยบด้วยกรวด ที่อาบน้ำนั้นอยู่ในแอ่งลึกลงไปหน่อย ก่ออิฐถือปูนเปนขอบสระรูปไข่ กว้างประมาณสัก ๗ วา ยาวประมาณสัก ๑๒ วา บนปากสระตั้งกระดานเปนฝารอบ คนข้างนอกถึงว่าอยู่บนหลังเนินก็แลลงไปไม่เห็น ที่หัวสระข้างหนึ่งมีศาลาก่อฝารอบ เว้นแต่ช่องบันไดที่จะลงสระซึ่งอยู่ห้องกลาง ห้องอิกสองข้างเปนห้องแต่งตัว มีกางเกงแลผ้าเช็ดตัวสบู่อยู่

พร้อม ผลัดคนเดี๋ยวนุ่งกางเกงลงอาบน้ำ ตกใจอยู่ว่าจะเย็นค่อยแตะเดี๋ยมเพราะกลัวจะปอดบวมด้วยกำลังร้อน แต่ครั้นลงไปก็ไม่เย็นเหลือเกิน ด้วยสระนั้นไม่มีหลังคาเหมือนที่โฮเตล แลดูถูกน้ำอุ่น มีแต่กิ่งไม้ปกคลุมอยู่บ้าง น้ำใสบริสุทธเพราะเปนน้ำลำธาร แลเปลี่ยนน้ำอยู่เสมอด้วย น้ำนั้นลึกเพียงใต้หัวไหล่ว่ายได้สบาย อาบช่างสบายเสียจริง ๆ ไม่อยากขึ้นเลย ถ้าอาบหลาย ๆ คนเห็นจะนาน แต่งตัวกลับขึ้นมา ว่าที่จริงอยู่ข้างจะไกลแต่ไม่ทันร้อน ถ้าใกล้เรือนเข้ามาอีกหน่อยหนึ่งจะดี หยุดนั่งพูดกับลูกอยู่จนบ่ายโมงหนึ่งเขามารับไปกินเข้า เดินข้ามสพานในระหว่างเรือนไปหลังกลาง ออกไปที่หมู่คนประชุมกันที่หน้าเรือน ทั้งในแว่นแคว้นแดนชวามีธรรมเนียมฝรั่งที่ใช้ยืนก่อนกินเข้ามีอยู่แห่งเดียวแต่ที่เคาวเนอเยเนราล นอกนั้นนั่งทั้งสิ้น กินเข้าแล้วก็ใช้ยืน ดูค่อยรู้สึกคล่องแคล่วขึ้นสักหน่อย เราต้องเปนผู้จูงเมียซิเครตารีเยเนราล ๒ คราวมาแล้ว เคาวเนอเยเนราลจูงลูกหญิง สนทนากันด้วยเรื่องการทั้งปวงทั่วไป เลี้ยงแล้วออกไปยืนอย่างเก่า พูดกันด้วยเรื่องเอเดนบาดซึ่งจะจ้างเข้ามาทำรายงาน เขารับว่าจะเว้นตำแหน่งไว้จนกว่าเอเดนบาดจะได้กลับออกไป อย่างช้าเพียง ๕ เดือน แต่ให้กวางดาว ๖ ตัว ว่าถ้าหากว่าต้องการอิกให้มีหนังสือออกไปจะส่งมา มีช่างถ่ายรูปมาถ่ายรูป ท่าทางแกประดักประเดิดอยู่สักหน่อยน่ากลัวแมวดำ เพราะถ่ายในร่มแดดก็ไม่ใคร่มีด้วย แต่เขาว่ากันว่าแกถ่ายดี บ่าย ๒ โมงครึ่งกลับมาขึ้นรถไฟ มิศเตอร์

แลมิสซิสกุปแมนสตันนิสก็มาส่ง แกว่าแกไม่รู้จึงไม่ได้มารับที่สเตชั่น ออกจากบุยเตนซอกมาถึงสเตชั่นเวลเตอเวเดนบ่าย ๔ โมง ไปอยู่โฮเตลที่อยู่เรียกว่าเดสซางอยู่เรือนแถวข้างซ้าย เตี้ย ๆ อุด ๆ บตันดาเต็มที่ไม่สบาย แต่มันอยู่คืนเดียวก็ควรแล้ว มีแตรมาเป่า แลฝนตกใหญ่จนจวนค่ำจึงได้ไปเที่ยวห้างต่าง ๆ แล้วกลับมาแต่งตัว ไปกินเข้าที่เรสเตอรองซึ่งว่าเป็นที่ดีในบเตเวีย ได้แอปปอยเมนต์จากกวีนที่จริงเขาก็ทำดี แต่ข้อที่ว่าจะดีกว่ากริมนั้นเป็นข้อสงสัย วันนี้ดื่มให้กวีนเพราะเป็นดินเนอร์ครั้งหลังที่สุดในพระราชอาณาเขตรของเขา ซึ่งเราเคยดื่มมาเช่นนั้นทุกครั้ง ที่ ๒ ให้เคาวเนอเยเนราล ที่ ๓ ให้มิศเตอร์เวลเตเต แล้วซื้อขนมนมเนยต่าง ๆ แลขับรถรอบโกนนิงสะเปลนแล้วกลับโฮเตล

วันที่ ๑๓ กรกฎาคม ร, ศ, ๑๒๐
ตรงกับวัน ๗ ๆ ๘ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จ, ศ, ๑๒๖๓

เวลาเช้า ๔ โมงขึ้นรถไปเมียสเตอคอนนิลศ์โรงทำผึ้นของรัฐบาล มีเจ้าพนักงานผู้จัดการมานำ เริ่มต้นให้ดูหม้อแลเครื่องอินยินซึ่งสำหรับจะใช้แรงไฟอันจะไปเดินจักรในเรื่องต้นผึ้นทั้งปวงต่อไป แลดูไดนาโมเครื่องไฟฟ้าทั้งปวงทั่วแล้ว จึงดูที่ต้นผึ้น ผึ้นลูกนั้นมาผ่าแลควักไส้ในออกมีคนกวนด้วยมือ ส่วนเปลือกที่มีผึ้นติดนั้นเอาเข้าเครื่องอัดซึ่งเป็นเหล็กเรียงกันหลายสิบแผ่น มีไอร้อนมาอุ่นให้ยางผึ้น

ที่ติดอยู่ในกากนั้นเสีย แล้วจึงต้อดเข้าไป น้ำยาฝิ่นก็ตกลงในท่อ แล้วจึง เอาไป ผสมกับเนื้อยาฝิ่น ที่ควักออกจากก้อน อันกวนใน กระทะ รูปร่างก็คล้ายกระทะฝิ่น แต่ไม่ได้ใช้ติดไฟ ใช้ด้วยไอร้อนแห่งไฟฟ้า แล้วไปเข้าในหม้อกดั่น เดินขึ้นไปตามหลอดถึงหม้อซึ่งมีกงพัด ต่ให้เข้ากันที่ในหม้อนั้นอีกชั้นหนึ่ง แล้วจึงปล่อยให้ฝิ่นนั้นเดินไปตามท่อ ถึงที่จะกลออก ครานี้เขาพาไปดูทำกระบอกฤๅชุดฝิ่น เริ่มต้นตั้งแต่ดีบุกทั้งปีกซึ่งมาแต่แร่เกาะบังคา เอามาเข้าในเครื่องหั่นปีกหนึ่ง หั่นออกประมาณสี่ห้านิ้วตามยาว นิ้วหนึ่งหนาประมาณสักนิ้วกึ่ง แล้วเอาเข้าในลูกหีบ ซึ่งตั้งเรียงกันเปนแถว มีคนประจำอยู่ในระหว่างเครื่องบดทุก ๆ เครื่อง เอาดีบุกนั้นป้อนเข้าไปก็รีดยาวออกมาได้ทุกที ด้วยลูกหีบนั้นชิดกันเข้าตามลำดับ ประมาณสัก ๑๐ เที่ยวฤๅ ๑๒ เที่ยวก็แบนเท่าเหล็กวิลาศ จึงนำไปเข้าเครื่องตัดจักตามยาวออกเปน ๔ เส้นทุก ๆ แผ่น แล้วเอาเส้นเหล็กวิลาศนั้นเข้าในเครื่องตอกออกมาเปนแปะกลมแบนใหญ่บ้างเล็กบ้างตามขนาดซึ่งจะต้องการ แล้วเอาไปเข้าเครื่องแกนเหล็กตอกลงไป ขึ้นมาเปนรูปกระบอก เหมือนปลอกปืนสั้นๆ เพราะเหตุว่าถ้าจะใช้บัดกรี ฝิ่นนั้นจะเบ่งให้แตกได้ เมื่อเปนปลอกเช่นนั้นแล้ว จึงนำไปเข้าเครื่องตัดให้ได้ขนาด เครื่องที่ตัดนั้นส่งลงไปตามรางก็ตัดออกมาได้ขนาดเองใช้คน ๆ เดียว แล้วนำกระบอกนั้นไปสวมที่ปลายท่อ หยอดฝิ่นลงใน กระบอกตามประมาณที่กำหนดได้แล้ว นำกระบอกนั้นไปเข้าในเครื่องอีกเครื่องหนึ่งสำหรับ

งอปลาย อีกเครื่องหนึ่งพับลงไปอีกหน่อยหนึ่ง เครื่องที่ ๓ พับได้ที่ เครื่องที่ ๔ เจาะรูสำหรับร้อย แล้วมีเครื่องจักรเลื่อยไม้ทำหีบ ทั้งเรื่องมีใช้แรงคนแต่จับบรรจุลงในหีบ

ยังยาอีกชนิดหนึ่ง เอาใบไม้ซึ่งมีกลิ่นใบโต ๆ มาหั่นเหมือนยาแล้วพรมด้วยยาฝิ่น มีตะเกียบสำหรับเคล้าแล้วมีแผ่นตะกั่วเข้าในเครื่องอัดตีลงไปเปนช่องสี่เหลี่ยม ๆ ตาตราง แล้วเอายาเช่นนี้บรรจุลงในช่องอีกแผ่นหนึ่งประดับข้างบน แล้วเอาไปเข้าเครื่องตอกให้ติดกัน แลเจาะเปนช่องสำหรับเด็ดออกได้ทีละอัน ยาเช่นนี้สำหรับคนจนถุนที่ซึ่งคนจะเข้าไปทำงานเปนเครื่องแต่งตัวมีห้องหนึ่งอยู่ข้างนอกเพื่อจะกันไม่ให้คนลัก การที่ทำทั้งปวงเรียบร้อยแลเปนการง่ายแลสดวก ดูเหมือนว่าทำโดยวิธีนี้จะได้เนื้อฝิ่นมากกว่าต้มอย่างจีนมาก แต่โรงฝิ่นนี้ยังไม่ได้จำหน่ายฝิ่นทั่วไป ได้จำหน่ายอยู่แต่ชั่ว ๒ มณฑลเท่านั้น เปนฝิ่นประมาณปีละพันสองร้อยหาบ นอกนั้นให้จีนผูกขาด กลับจากโรงทำฝิ่นมากินเข้าที่โฮเตล เวลาบ่าย ๒ โมงครึ่งขึ้นรถไฟมาตันยองเบรียค ดิปุเตชั่น ๑๐ คนแต่งเต็มยศมารับที่ท่าแลลงไปส่งในเรือ ถูกเอียดกลับลงมาจากบันดองตรงมาเรือก่อน มาถึงเรือปรอทขึ้นเล็กน้อย วันนี้ให้ตรามณฑนาภรณ์ประดับเพ็ชรมิศเตอรเวดเดดเต ต่ำลากันแลจัดการทั้งปวงกว่าจะเสร็จ ได้ออกเรือเวลาบ่าย ๔ โมง ถูกเอียดอยู่ห้องบนดาดฟ้า กลางคืนฝนตกมาก

วันที่ ๑๔ กรกฎาคม ร,ศ, ๑๒๐
ตรงกับวัน ๑๔ ๗ ๘ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จ, ศ, ๑๒๖๓
ร้อนแต่แห้งสบาย.

วันที่ ๑๕ กรกฎาคม ร,ศ, ๑๒๐
ตรงกับวัน ๑๕ ๗ ๘ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จ, ศ, ๑๒๖๓
ทอดสมอห่างจากท่าเมืองสิงคโปร ๑ ไมล์

วันที่ ๑๖ กรกฎาคม ร,ศ, ๑๒๐
ตรงกับวัน ๑ ๘ ๘ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จ, ศ, ๑๒๖๓
มิศเตอรแอนเดอซันกงสุลลงมาในเรือ แจ้งราชการต่าง ๆ แต่จัดการที่จะขึ้นบก เวลา ๔ โมงเช้าถอยเข้าไปในท่า พระยาตานี ตนกูเบซา ตนกูจิมลกา เมืองตรังกานู พระโยธีปฏิยุทธเมืองกลันตัน กับกรมการเมืองกลันตันเมืองตานีอีก ๔ คนลงมาในเรือ เรือรบออสเตรียแลอเมริกันสลุต แต่เราไม่ได้ตอบเพราะหมอห้ามไม่ให้ยิงปืนในเรือ เรือพาลีสุครีพก็ยังมาไม่ทัน ๕ โมงตรงเซอแฟรงสเวศตินฮัมลงมาเยี่ยม รับเจ้าพระยาไทรแลพวกแขกเหล่านั้น เวลาเที่ยงครึ่งขึ้นบก มิศเตอรเกนเนสดีรับที่ท่า มีทหารสำหรับเกียรติยศ ไปที่เกาวแมนเฮาส มีพวกกรมการแลภรรยาบางคนได้มาในที่นั้น กับภรรยามิศเตอรแอนเดอซันด้วย เราจูงมิสซิสเกนเนดี แอกติงเกาวเนอจูงมิสซิส

แอนเดอซันเลี้ยงฉันชั่น แล้วสนทนาด้วยเรื่องราชการเกือบชั่วโมงหนึ่ง กลับไปเฮอริกันเฮาส์สนทนากับมิศเตอรแอนเดอซัน เจ้าพระยาไทรพาอิบบรฮิมลูกชายใหญ่ไปหาสำหรับจะให้เข้ามาอยู่บางกอก ดูเจ้าพระยาไทรพูดไทยได้มากขึ้น แต่เข้าใจนั้นดีจนถึงพูดเต็นได้ แต่ท่าทางดูยังอ่อนเปลี้ยอยู่ตามเดิมไม่สู้ดีขึ้นนัก เวลาบ่าย ๔ โมงขึ้นรถไปที่เรือเวอที่ขังน้ำ ไปถึงที่สวนทางเดินก่อนแล้วจึงอ้อมกลับมาขึ้นเนินที่ปากทำนบใหม่ซึ่งทำค้างอยู่เมื่อ ๕ ปีมาแล้ว เดี๋ยวนี้เปนที่เรียบร้อยบริบูรณ์ดีเสียแต่หันหน้าตรงตวันตก จนเย็นแล้วแดดก็ยังร้อน ท่าที่ลงเรือเขาทำใหม่ทางอยู่ข้างจะกำเริบอยู่สักหน่อย ได้ไปลงเรือแต่ไม่มีหลักกันเชียง ต้องเอาเชือกผูกต่อออกไปจนหมดเชตรที่ต่อใหม่ แล้วกลับขึ้นมากินน้ำชาบนเรือน กลับค่ำไปเฮอริกันเฮาส์แต่งตัวสำหรับดินเนอร์ ดินเนอร์มีฝ่ายเรา ๑๐ ฝ่ายเขา ๑๐ เราดื่มให้กิงออฟอิงกลันด์ แล้วสนทนากันจน ๕ ทุ่มครึ่ง แยกไปแล้วกลับมาลงเรือ ตอนรุ่งออกเรือ

วันที่ ๑๗,๑๘ กรกฎาคม ร, ศ, ๑๒๐

ตรงกับวัน ๔ ๒ ๗ ค่ำ ๕ ๓ ๘ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จ, ศ, ๑๒๖๓

ไม่มีเรื่องอะไร

วันที่ ๑๙ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๐

ตรงกับวัน ๖ ๗ ๙ ค่ำ บี่ฉลูตรีศก จ.ศ. ๑๒๖๓

เวลาเย็นถึงสงขลา พระยาสุขุม[๑] พระยาวิเชียร[๒] พระยาสุน ทราลงมาสนทนากันด้วยเรื่องราชการ

วันที่ ๒๐ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๐

ตรงกับวัน ๗ ๗ ๙ ค่ำ บี่ฉลูตรีศก จ.ศ. ๑๒๖๓

เช้าขึ้นบกไปทางปากช่องทเลสาบ เขาเปลี่ยนท่ามาที่หน้าบ้านข้าหลวง ทำเขื่อนศิลาแล้วเสร็จตลอดแต่ยังถมดินไม่เต็ม ที่เรือนข้าหลวงแก้ไขต่อด้านหน้าออกมาใหม่ดูค่อยดีขึ้น แต่ข้างในยังเปนเจ๊กอยู่ตามเดิม มีแอดเดรสข้าราชการ ผู้ที่มาคือ พระยาพัทลุง พระยาหนองจิก พระยายะหริ่ง พระยายะลา พระยาสาย พระโยธานุประดิษฐ์ แลข้าหลวงในหัวเมืองเหล่านี้ทั้งสิ้น แล้วเลี้ยงกลางวันแต่ค่อนจะอยู่ข้างเช้า แล้วออกจากบ้านข้าหลวงไปบ้านพระยาวิเชียรถ่ายรูปตามเคย แล้วเดินไปตลาด ถึงบ้านหลวงสุขเกษมกลับลงเรือที่หน้าจวนเก่ากลับมาเรือ

---

๑ พระยาสุขุมนัยวินิจ (บัน สุขุม) ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราชได้ไปตามเสด็จ ฯ คราวนี้ แต่ไปป่วยที่บุยเตนซอกต้องกลับมาก่อน

๒ พระยาวิเชียรคีรี (ชม ณสงขลา) ผู้ว่าราชการเมืองสงขลา

อนึ่งเมื่อเวลาขึ้นบกวันนี้มีพระรับที่ท่า คือ พระศิริธรรมมุนี พระครูญาณโมลี พระครูธรรมโมลี เจ้าคณะแลคณะรองคณะแขวง ออกเรือจากส่งขณาเวลาบ่าย ๔ โมง

วันนี้เปนวันแรก ที่ได้กินกับเข้าไทยอร่อย.

วันที่ ๒๑ กรกฎาคม ร, ศ, ๑๒๐

ตรงกับวัน ๑ ๆ ๘ ค่ำ บีฉลูตรีศก จ, ศ, ๑๒๖๓

เวลาเช้า ๔ โมงถึงเกาะพงัน จอดที่อ่าวเสด็จ ขึ้นบกเขาตัดทางใหม่พ้นจากทางเดิมหน่อยหนึ่ง สำหรับขึ้นไปที่ถางไว้ใหม่จะทำศาลาอิกหลังหนึ่ง ที่ตรงนั้นมีศิลาใหญ่แผ่นหนึ่ง ท่าทางดีน่าจาฤก เดินขึ้นไปที่ จ, ป, ร, ไปธารมะยม[๑] มาแล้วดูที่ที่ช่างขึ้นง่ายขึ้นตาย จาฤกเลขที่ก้อนศิลาตั้งบันทัดใหม่ แล้วกลับลงมาอาบน้ำที่ที่เคยอาบ แล้วกินเข้ากลางวัน กะที่ให้เขาปลูกศาลาใหม่อิกหลังหนึ่ง เสร็จแล้วกลับมาลงเรือ

เวลาค่ำมีแฟนซีเดรสดินเนอร์ลูกเอี๊ยดแต่งเปนสุสุหุนัน ผัดหน้าเขียนคิ้วเขียนหนวดดูเหมือนดี เราแต่งวิลันดานุ่งกางเกงโสร่ง เสื้อแขนแคบสวมสลิบเปอ กรมดำรงแต่งเปนลูกเอี๊ยดเมื่อเจ็บกำลังคิดอกไก่ หมอไรเตอรแต่งเปนหมอแก่ พระยาชลยุทธแต่งเปนหมอทหาร

---

๑ ธารมะยมที่เกาะช้างแขวงเมืองตราษ

อาภาเปนปั้นหยี่ กรมพิทยเปนคนถือร่มของมิศเตอรเวดเดตเต ชื่อ อารุณ เสรฐวงศ์เปนยาคูส หลวงฤทธิเปนคนขับรถ พระยาพิไชย เปนโนรา ถูกเอียดน้อยเปนผู้จูงราชโกษาคนตาบอดขอทาน จิระกรม หิศรเปนพวกเด่นอุงคลุง หญิงเด็กเปนระตู หญิงกลางเปนระเด่นอายู นอกนั้นก็แต่งต่าง ๆ เหมือนบ้างไม่เหมือนบ้าง ค่อนข้างจะอยู่ข้างไม่เหมือนหลายคน เดิมเขาคิดกันว่าจะมีการดื่มให้พร แต่ไปเกณฑ์ให้ดุ๊กเปนผู้ดื่ม ซึ่งเปนธรรมเนียมต้องไม่ยอมอะไรต่าง ๆ เกะ ๆ กะ ๆ เราก็เลยให้เลิกเสี่ย เลิกเวลา ๔ ทุ่มเศษ เวลา ๗ ทุ่มเรือออก

วันที่ ๒๒ กรกฎาคม ร, ศ, ๑๒๐

ตรงกับวัน ๒ ๗ ๙ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จ, ศ, ๑๒๖๓

เวลาเช้า ๓ โมงถึงชุมพร แวะรับปลา เวลา ๕ โมงเช้าออกเรือ จากชุมพรข้ามไปศริมหาราชา วันนี้มีคลื่นนิด ๆ ถึงศริมหาราชาแต่กลางคืน ทอดนิ่งเสี่ยจน ๓ โมงเช้า

วันที่ ๒๓ กรกฎาคม ร, ศ, ๑๒๐

ตรงกับวัน ๓ ๗ ๙ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จ, ศ, ๑๒๖๓

เวลาเช้า ๔ โมงแม่กลางลงมาเยี่ยมถูกเอียดที่ในเรือ เวลาเที่ยงขึ้นบก แม่กลางปลูกเรือนใหม่ที่ริมสพานใกล้ทเล แล้วลงมาอยู่ที่นั่น เพราะถูกแดงเจ็บจึงได้ไปพักที่เรือนนั้น กินเข้ากลางวัน แล้วขึ้นไปพบ

พระองค์เจ้าอลังการ[๑] แลผู้ว่าราชการเมืองชลเมืองนครนายก เจ้าพระยาสุรศักดิเชาตกแต่งรงตามถนนเลบนบกบ้าง เวลาบ่าย ๓ โมงลงเรือรับหมามาด้วยตัวหนึ่ง ลูกคาโดแลเอมมิหลี่ ให้ชื่อ มิลค์ บ่าย ๔ โมงออกเรือมาแต่วหน่อยหนึ่งฝนตก เวลา ๒ ทุ่มข้ามดันดอนมืดแต่ฝนตก น้ำอยู่ข้างจะน้อยออกจะต้องไถๆเข้ามา ๔ ทุ่มทอดที่ดีบโฮลด์ ท่านเล็ก กรมหลวงนเรศร กรมหลวงเทวะวงศ์ กรมหลวงประจักษ์ กรมขุนนริศร เจ้าพระยาภาส เจ้าพระยาเทเวศรลงไปในเรือสนทนากันอยู่จน ๒ ยาม

วันที่ ๒๔ กรกฎาคม ร, ศ, ๑๒๐

ตรงกับวัน ๔ ๆ ๘ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จ, ศ, ๑๒๖๓

เวลาเช้าขึ้นมาตามลำแม่น้ำ เห็นเรือรบอังกฤษทอดอยู่ลำหนึ่ง เช้า ๒ โมงถึงตำหนักแพ มีพระ เจ้านายข้าราชการรับเต็มยศ ขึ้นบก พร้อมกับถูกเอี่ยดเด็กเข้าทางประตูศรีสุนทรพบเจ้านายข้างใน กลางวันออกจะอยู่ข้างโต้งเต้ง เวลาเย็นจึงได้ไปที่วัดแดที่สวนดุสิต

---

๑ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอลังการ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลปราจิณบุรี

หอสมุดแห่งชาติ NATIONAL LIBRARY

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์ กรมรถไฟ

พ.ศ. ๒๔๖๖